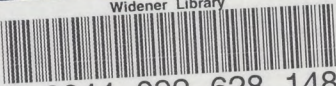

Widener Library

3 2044 092 628 148

HD WID

150

В. ВЕРЕСАЄВ.

Записки лікаря.

ПЕРЕКЛАЛА

МАРУСЯ ПОЛТАВКА.

UKRAINIAN BAZAR.

2329 GRAYLING AVENUE

DETROIT, MICH.

ЛЬВІВ, 1903.

Накладом укр. руської Видавничої Спільки.

HARVARD UNIVERSITY
WIDENER LIBRARY

З друкарні В. А. Шийковського.

Передмова.

Пастор. Невже-ж у вашому матерньому серці немає голосу, що боронив би вам нищити ідеали вашого сина?

Пані Альшвант. Що-ж тоді буде із правдою?

Пастор. Що-ж тоді буде із ідеалами?

Пані Альшвант. Ах, ідеали, ідеали!

Г. Ібсен. »Привиди«.

Мої »записки« викликали у деякої частини читачів проти мене страшенне обурення: як то, мовляв, міг я зважити ся розказувати цілком отверто у прилюдній пресі перед профанами все, що переживає лікар, — і що мав я при цьому на меті? Я-б повинен був знати, що в суспільности й без того розширена сильна недовіра до лікарів і медицини, а оголошення, подібні до моїх »записок«, можуть лише збільшити сю недовіру; уличні часописи, що все нападають на лікарів, із радістю вхоплять ся за материял, який я подаю, щоб вихіснувати його для своїх темних цілій; ~~цятки~~ можуть дійти до нижчих верств суспільности, до темного люду і відвернути його

го від медицини, якої помочи він так потребує. Автор, сам лікар, повинен би був розуміти, що він робить, підтипаючи в сусіьности, довіру до лікарів і медицини.

Мені здасть ся, що се обуренє вельми знаменне. Ми так скрізь боїмось правди, так мало признаємо її за конечну річ, що скоро відкриеть ся хоч маленький краєчок її — люди почувають себе ніяково: навіщо се? Яка із сього користь? Що скажуть люди невтаємничені, як зрозуміють вони сю правду, яку їм піддано?

З самого вступлення мого на медичний виділ, а ще більше після початя моєї практики, переді мною крок за кроком почали підіймати ся питання, одно від другого більше занутане й важче. Я шукав їх розвязки в лікарських часописях, у книжках — і піде не знаходив. Лікарська етика пильно і педантично роздробляла малесенький круг дрібних питань, що дотикають ся безпосередних відносин лікарів до пацієнтів і лікарів межи собою; усі ті питання, які стояли передо мною, для неї майже зовсім не істнували. Чому се? Чудно сказати — певже-ж справді треба було якоїсь осібної проникливости або чулости, щоб завважити і порушити отсі питання, які порушаю я в »записках«? Сї-ж питання бують у вічі кожному лікареві, вони мучать кожного лікаря, який ще не зовсім захоловув у карерному добробуті. Але чому-ж про них не говорять, чому їх розвязки повинен кожен шукати самотою? Мені здасть ся, що тут можливе тільки одно поясненє: всі боять ся, що по-

рушенє їй обговорюване подібних питань може »підтяти довіре до лікарів«. І от на найповажнійші й найпекучійші питання лікарської справи накидають непроникливу заслону і про них мовчать, немов би вони їй зовсім не існували. А преці отсе систематичне замовчуване сповнило і сповняє далі дуже зле діло: завдяки йому немає найголовнішого: немає тієї спільної атмосфери перенятої свідомістю, що сі питання ще не розвязані і що їх притьмом треба розвязати. Питання розвязують ся на самоті і крадькома, на осліп, а найчастійше заглушують ся без ніякої розвязки. З приводу моїх »записок« мені доводилось чути від лікарів заміти, яких я ніяк не зважуюсь навести — такі вони дикі і фахово-еґоїстичні; а чути їх мені доводилось від богатьох.

Я думаю — що подібні заміти можуть впливати лише з того непроглядного, беззвучного мороку, в якому думка починає ворухнитись щільно наткнувшись на питанє; і трудно чекати, щоб питанє при таких умовах було обхоплене скільки небудь широко. Мені кажуть: коли ви вважали конечним порушити отсі ваші питання, то чому ви не покористувались фаховою лікарською пресою? навіщо ви звернули ся з отсими питаннями до профанів? Розвязати їх профани і так не в силі — і їм навіть зовсім не треба знати про існуванє сих питань.

В середні віки один вормський лікар, Ресслін, видав свою медичну працю не в латинській мові, як було се тоді в звичаю, але в ні-

мелькій; вповні розуміючи ціле негодованє такої »профанації« своєї науки, він у передмові перепрошує за се читачів і пильно просить їх, щоб як найліпше ховали його книгу, »щоб не дісталась до рук невтаємниченим у справу, щоб таким робом бісер не був кинений перед свиний«.

Часи сі давно мпнули; фахова преса уживає тепер включно рідної мови, яка доступна і зрозуміла для кожного »невтаємниченого«.

Колиб я написав свої »записки« хочби і менче популярно і оголосив їх у фаховому виданю — то і так прилюдна преса витягла-б із них на сьвіт божий усе »цікаве«; ріжниця була-б лише та, що вона надала-б фактам своє власне освітленє, може невірне і переіначене.

Опроче суть діла не в тім і його суть лежить от у чім: чому профанам не яло ся знати про істнованє порушених тут питань? Най оголошують свої »записки« суддя, учитель, літерат, адвокат, інжінер, поліційний пристав. Коли мені скажуть, що мені, як профанови шкідливо знати виворіт усіх отсих фахів, то я відповім, що я не дитина і що сам маю право судити, що для мене шкідливе.

Дізнавшись правди, профани можуть втратити довіре до лікарів і медицини.. який се старпій, нікчемний і все таки признаваний усіма спосіб — наказувати мовчати з боязни, щоб правда не захитала авторітету! Немов би то є така кріпка скриня, у якій можна щільно заперти правду! Хоч якими обручами скувати ту скриню, вона нестрямно розійде ся на всіх спо-

єних місцях і правда виповзне крізь усі щілини — знівечена, що дратувати ме своєю неповністю і зневолювати ме догадуватись усього найгіршого. Лікарі старанно оберігають суспільність від усього, що могло-б захитати в неї віру в медицину. Ну і щож? Чи велика-ж у суспільности віра в медицину? Чи не підхоплює вона усяку найдивовижнійшу брехню про лікарів? Чи не вимагає вона від лікарів найнедоладнійших річий, не виявляє їм найнедоладнійших замітів і вимогів?

Для користи даного момента треба іноді доконечно дурити тяжко хорого; алеж суспільність у цілости — не є тим тяжко хорим і хвилевої ложки не вільно робити постійним правилом. Одно з двох: Або правда може вменшити віру у медицину і лікарів через те, що медицина у самій своїй сути не заслугує на таку віру — в таким разі правда корисна, бо немає нічого шкідливійшого й ніщо не несе з собою стільки розчаровань, як прибільшена віра у що небудь. Або правда може захитати віру в лікарів через те, що показує темні сторони лікарської справи, які можуть бути усунені, але яких не усувають — а в таким разі правда доконечна: коли темні сторони будуть усунені, віра знов повстане, доки-ж вони не усунені, повної віри і не повинно бути. Повторю тут знов те, що кажу у «Записках»: я, особисто, не зверну ся за помочию до лікаря, який тільки що скінчив науку, не ляжу під ніж хірурга, який виконує у перве операцію, не позволю дати своїй дитині нових, мало випробуваних ліків, не

дозволю прищепити їй сіфіліса. Я думаю, що на все те не згодить ся ні один лікар. Колиж воно так, то якже можна ховати усе отсе від »невтаємничених«, як можна дозволяти їм іти на те, від чого кожен »втаємничений« розумно ухилить ся?

Що профани не в стані розв'язати порушених тут питань — се правда. Але профани мають право вимагати розв'язання сих питань і цікавитись їх розв'язкою: справа їх дуже близько обходить. Навіть ще більш — привселюдне обговорене всіх отсих питань — се єдина запорука вдоволяючої розв'язки. Коли обговорювати муть їх самі лікарі, то вони легко можуть попасти в більшу або меншу односторонність. Мені роблять іще й иньший закид. Одна розповсюджена лікарська часопись запевняє, що я »незвичайно узагальняю поодинокі факти з лікарської практики«, що я »не знати длячого« дозволяю собі на »безсумнівні прибільшування і занадто чорних добираю красок«. З таким обвиненєм приходиться ся, розуміється, числитись як найповажнійше; на жаль воно висловлене цілком голословно, так що відповідати на нього доволі тяжко. Я передвиджував можливість подібних обвинень і просто на шкоду викладови, наводжу у »записках« дуже багато цитатів, які видають ся мені досить характеристичні і переконуючі. В прилюдній пресі мені навіть зроблено заміт, що я »аж надто входжу в подробиці« і що »записки« мої »часом скидають ся на спеціальну статтю у

медичній часописі». Коли я не наводжу ще більш фактів, що потверджували-б мої «узагальнення», то в усякім разі не з браку таких фактів.

P. S. В різних місцях моїх «Записок» я називаю нераз по прізвищам хорих і лікарів, з якими мені доводилось мати зносини. З огляду на запити, які роблено мені, вважаю потрібним пояснити, — що й само собою здається ясным — що в белетристичній частині «Записок» не лише прізвища, але й самі особи і обставини видумані, а не сфотографовані з дійсности.

Записки лікаря.

Я скінчив курс на медичному відділі сім літ тому назад. З цього читач може бачити, чого він має сподіватись від моїх записок. Записки мої — се не записки старого досвідченого лікаря, який зводить рахунки своїм довготривалим спостереженням і міркуванням, який витворив певні відповіді на усі запутані питання лікарської науки, етики і фаху; се також не записки лікаря філософа, який глибоко збагнув єство науки і цілком опанував нею. Я—найзвичайніший, пересічний лікар, із пересічним розумом і пересічним знанням; я сам путаюсь у суперечностях, я рішучо не маю сили розв'язати багато з отсих важких питань, які повстають передо мною на кожному кроці. Одиноке, що дає мені перевагу, се те, що я ще не встиг зробитись чоловіком фаху і що для мене яскраві і міцні ті враження, до яких із часом мимохіть звикаєш. Я писати-му про те, що я почував, ознайомлючись із медициною, чого я сподівався від неї

і ще вона мені дала; писати-му про свої перші самостійні кроки на лікарському становищі і про вражіння, які я виніс із своєї практики, я постараюсь писати усе, нічого не ховаючи і постараюсь писати щиро.

I.

В гімназії я учився добре, але, як і більшість моїх товаришів, тяжко ненавидів гімназійну науку. Наука ся була для мене важким і неприємним обов'язком, який для чогось треба було відбути, але який сам по собі не будив у мене ніякої цікавості. Що мене обходило, у якому століттю написано »Слово Даниїла Заточника«, чиїм сином був Оттон Великий і який буде стан страдальний від »persuadeo tibi?« Я розвивався розумово по-за школою, по-за школою діставав я і знання, які мене цікавили. Усе отсе різко перемінилось, коли я поступив в університет. На двох перших курсах медичного відділу викладають теоретично природознавні предмети: хемію, фізику, ботаніку, зоологію, анатомію, фізіологію. Сі науки давали знанє таке нове для мене, таке важне, що цілком заволоділо мною: усе довкола мене і в мині самому, на що я попередно дививсь зором дикаря, тепер ставало мені ясним і зрозумілим і я подивлявся, як то міг я дожити до 20-ох літ, не цікавлячись нічим отсим і нічого не знаючи. Кождий день,

кожда лекція приносили мені нові »винаходи«; я був страшенно здивований, коли дізнав ся, що мясо, те саме мясо, яке я їм як біфштек або котлет, є тими таємничими »мускулами«, які я уявляв собі похожими на клубки сіроватих ниток. Перше я думав, що з жолудка тверда страва іде у кишки, а рідка в нирки; мені здавалось, що груди, коли дихати, розширюють ся через те, що якась невідома сила вганяє в них повітря. Я знав про закони зберігання матерії і енергії, але в душі зовсім у них не вірив. Далі мені довелось пересвідчити ся, що я і більшість так званих освічених людей, так само по дитячому уявляє собі усе, що має перед очима і се її не турбує. Вони спаленіють від сорому, коли не зуміють сказати, у яким віці жив Людовик XIV, а легко признають ся, що не знають, що таке чад і чому фосфор світить ся в пільмі.

Що-до анатомії, то часто доводилось чути, що доконечність препарувати трупи є надто тяжкою і неприємною стороною її студіювання. Справді де-хто з товаришів досить довго не міг привикнути до вигляду анатомічного театру, наповненого оббілованими трупами з мутними очима, вищіреними зубами і скривленими пальцями; одному товаришови прийшлося навіть через се перенестись на иньший виділ: він став хорувати на галюцинації і йому в ночі здавалось, що з усіх кутків його покою лізуть до нього скривавлені руки, ноги, голови. Але я, особисто, привик до трупів досить швидко і з захватом про-

сиджував по цілих годинах за препарованєм, яке відкривало мені усі тайни людського тіла. Протягом 7—8 місяців я ревно займав ся анатомією, цілком віддав ся їй і тоді погляд мій на людей зробив ся якимсь дивно простим. Я ішов вулицею стежачи за чоловіком, що ішов передо мною і він був для мене нічим иньшим, як живим трупом: от тепер у нього скоротив ся *glutaeus maximus*, тепер *quadriceps femoris*. Ся опуклина на шиї спричинена мускулом *sternocleidomastoideus*; він нахилив ся, щоб піднести палицю, що вишустив — се скоротились *musculi recti abdominis* і підтягли до крижів грудну клітку. Близькі, милі мені люди стали якось роздвоюватись у моїй уяві: ся дівчина — в ній стільки оригінального і гарного, від чого в її присутности на душі стає так гарно, ясно, а про те усе, що складає її єство, мені добре відоме і нічого в ній немає особливого: на її мозкові такі-ж самі звої, як і на сотках иньших мозків, які я бачив; мускули її так само на скрізь перейшли товщем, що робить препарованє жіночих трупів таким неприємним, тай взагалі в ній немає рішучо нічого принадливого.

Ще дужче вражінє, ніж подавані науки зробив на мене метод, який панував в отсих знанях. Він вів наперед обережно і несхитно, не залишаючи без совісного перевірюваня найнезначнійшої дрібниці і строго контролюючи кожний крок досьвідом і спостереженєм. І те, що таким чином було вивчене, було вивчене твердо, не було можливости, що прийдесть ся повернути ся

назад. Метод сей так чаруючо впливав на розум тому, що являв ся не в виді правил абстрактної шкільної логіки, а доконечно впливав із самої суті справи: кожен факт, кожне поясненє факту, немов самі собою повторяли золоті слова Бекона: „non fingendum aut excohitandum, sed invenendum, quid natura faciat aut ferat“ — (не видумувати і не вигадувати, а шукати, що робить й несе з собою природа). Можна-б було і не знати навіть про істнованє логіки — сама наука приневолила би присвоїти свою методу, краще ніж найліпший трактат про методу. Вона так плакала розум, що хоч не відхилено від простої пути в ній же самій — на взір »безперервної зародової плязми« Вайсмана або теорії про зір, просто било в очі своєю ненауковістю.

На другому курсові скінчились виклади підготовуючих теоретичних наук. Я зложив »півлікарський іспит«. Почались занятя по клініках.

Тут характер знаня, яке ми одержували, різко перемінив ся. На місце абстрактної науки на перший плян висунув ся живий чоловік; теорія запалїня, мікроскопічні препарати опухів і бактерій замінено правдивими ранами, хорі, покалічені, терплячі люди потяглись безконечним ланцюхом перед очима; легко хорих у клініки не приймають — усе отсе були терпіня тяжкі, поважні. Їх обильність і різнородність зробили на мене оголомшуюче вражінє; мене вразило, як багато є мук, яку різнородність найбільше витончених, неймовірних мук готовить нам приро-

да — мук, при яких, на перший погляд, стає на душі лячно.

Невдовзі після початку клінічних занять, у клініку для виспих курсів положено огородника, що занедужав на стовбняк¹⁾). Ми ходили дивитись на нього. В комнаті була тишина. Хорій був чоловіком великого росту, кремязним і мускулістим, із розгорілим лицем; цілий облитий потом, з перекривленими від шаленого болю устами; він лежав горілиць, поводячи очима. Найменчий шум, дзвінок трамваю на улиці, або стукіт дверима у низу спричинювали се, що хорій починав поволи вигинатись: плече йому зводило назад, челюсти конвульсійно впивали ся одна в одну так, що зуби тріщали і страшенна довга судорога мускулів спини підводила його тіло з постелі. Від голови на всі сторони розходило ся по подушці мокре пятно від поту. Два тижні тому назад хорій босий працював на городі і заскалив собі великий палець на нозі; ся дрібна ранка викликала те, що я тепер бачив.

Страшеним було не тільки те, що істнують такі муки; ще страшнішим було те, що їх так легко можна набавити ся і що так мало обезпечена від них навіть найздоровіша людина. Два тижні тому назад кожен позавидував би сильному здоровлю огородника... Ішов двором кріпкий парубок-конюх, поховзнув ся і вдаривсь спиною об корито; і от уже шестий рік лежить він у нас у клініці, ноги його висять як ті плетінки, хорій не в силі ними порушити,

¹⁾ Tetanus.

він мочить і ходить під себе; безпомічний, мов дитина при грудях, лежить він так дні, місяці, роки, лежить аж до відлежнів і немає надії, щоб коли небудь повернулось минуле... Ось акцизний урядник із запалінням бедрового нерву (ischias), доведений терпіннями до шалу, кричить до професора:

— Підлі ви усі, шарлятани! Та вбийте-ж мене, ради Господа, одного лише прошу в вас!

В гарний, літний вечер він посидів на росяній траві...

Що хвилини, на кожному кроці чигають на нас небезпечности, боронитись від них неможливо, бо вони занадто ріжнородні, тікати від них нема куди, бо вони є скрізь. Саме здоровле наше — се неспокійний стан нашого організму; коли ми ковтаємо, дихаємо, в нас що хвилини проникають міріади бактерій; у внутрі нашого тіла без перерви витворюють ся найсильніші отруї; незамітно для нас усі сили нашого організму шалено борють ся із шкідливими матеріями і впливами і ми ніколи не можемо вважати себе безпечними від того, що може в ту саму хвилину нашому організмови не стане сили і ми програємо свою справу. І тоді з невеличкою скалічення прикидасть ся рожа, флегмона або закажене крові; з невеличкого збитого місця витворює ся рак або саркома; легенький бронхіт через відчинену квартиру, переходить у сухоти...

Треба якихсь ідеальних, для нашого життя цілком незвичайних умов, щоб хвороби стали дійсно »припадковими«, при сучасних же умо-

вах хорують усі: бідні хорують через нужду, багаті — через достаток; хто працює — через напруженє, хто не робить — через неробств;о необачні — через необачність, обережні — через обережність. В усіх людях із малечку міститься ся розклад; організм починає розкладатись, не встигши навіть розвинутись. В Бостоні оглядано зуби в 4000 школярів і виявилось, що здорові зуби, в дїтвї старших понад 10 літ, становлять виїмок. В Баварії межі 500 школярами народнїх шкіл лише троє мало цілком здорові зуби. Доктор Бабес у будапештєнському шпиталі розібрав 100 дитячих трупів і в 74 із них він найшов у бронхіальних железах туберкульозні палочки, а вся отся сотка дїтвї вмерла від иньших, не туберкульозних хороб... Уже дїти будять ся з «заспаними» очима; ще дитиною кожен хорує на хронїчний нежит і не може обїтись без платка до носа — усіх просто здивувала-б думка, що здорова людина не потребує платка до носа. Що-ж до жінок, які стали зрілими, то вони вже нормально, фізіологічно присуджені що місяця хорувати по кілька день...

З новим і чудним почутєм придивляв ся я людям, що були довкола мене і мене все більше й більше вражало те, як мало між ними здорових: майже кожен слабував на що небудь. Сьвіт починав здаватись менї одним великим шпиталем. Так, я впевняв ся чим більше, що нормальна людина — се людина хора; а здоровий чоловік є лише щасливим виродом, різкою

виїмкою від правила. Коли я уперше узявсь до студіювання теоретичного акушерства, то розгорнувши книгу, я цілїсеньку ніч просидїв над нею; я не міг відірватись від неї. Передо мною розгортав ся, подібний до важкого горячкового кошмару, »нормальний«, »фізіологічний« процес злогів. Черевні органи зібгання і придавлені вагітною родницею, типово-болїсні злогові болї, ціла та страшенна дорога, яку при злгах переходить дитина, ся неймовїрна невідповідність розмірів, усе тут дивовижно-ненормальне, аж до тих смугів на животї, по яких пізнаєть ся жінку, що хоч раз родила... Добре памятаю, мов се сьогодні було, і перші злоги, на яких я був притомний. Полїжницею була молода жєнщина, жінка незначного поштового урядника, що вдруге родила. Вона лежала горїлиць із обнажєним здоровеним животом, безпомїчно опустивши руки, з виступившими на скранї каплями поту. Коли її схоплювали болї, вона згинала колїна і стискала зуби, стараючись здержати стогїн, а все таки стогнала

— Ну, ну, добродїйко, потерпїть трюшки! — незвичайно спокїйним голосом вговорював її асистент.

Нїч була нескїпчено довга. Полїжниця вже перестала здержувати ся; вона стогнала на всю кїмнату, хлипаючи, дряжачи і ломлячи пальцї; стогїн лунав по коритарї і завмирав десь далеко під стелею. Пїсля одного, надто сильного болю, хора вхопила асистента за руку; блїда, з у-

мученим лицем, вона дивилась на нього жалісним, благаючим поглядом.

— Пане доктор, скажіть, я не умру? — питала вона з жалем.

В ранці у клініку прийшов дізнатись про стан поліжниці її чоловік, збентежений і змішаний. Я придивляв ся йому з важким, неприязним чутем: се була в них друга дитина — значить, він знав, що жінку чекають усі отсі муки і все таки зваживсь на се.. Аж пізно вечером злоги кінчили ся. Показалась головка. Ціле тіло положниці стало судорожно корчитися, щоби видати з себе дитину: в кінці дитина вийшла; вона вийшла з великою кровяною опухлиною з лівої сторони плеча, з неправильно довгим череном. Поліжниця лежала непритомна з надірваною межиною, плаваючи в крові.

— Злоги були легкі і мало цікаві — сказав асистент.

Се все теж було »нормальне«!... І тут не в тім річ, що »цивілізація« зробила злоги тяжшими: в тяжких муках жінки родили завсіді і вже первісного чоловіка вражала ся незвичайність і він не міг пояснити її нічим иньшим, як прокломом Бога.

Описані вражіння лягали на душу без перерви, одно за одним все вбільшуючи темні краски.

Якось раз у ночі я пробудив ся. Мені снилось, що я ішов якимось темним переулком; на мене наїхала коляса, вдарила мене дишлем у бік і в мене зробивсь pneumothorax. Я сів на ліжку.

Бліда ніч зазірала у вікна; вентилятор, у якому витерлась підмазка, наповняв тишину завзя- тим, перериваним хрипом; у кухні плакала хора дитина газдині. Усе, що я за останній час бачив і передумав, стало нараз передо мною — і я вжахнувся, як люди не охоронені від усяких пригод, на якій тонкій волосинці висить за- всіди їх здоровле. Коби тільки здоровле — з ним ніщо не страшне, ніякі негоди; втратити його — значить — втратити все; без нього немає свободи, немає незалежности, чоловік стає ра- бом окруження і обставин; воно є найвищим і найдоконечнішим добром; а проте, зберегти його так трудно. Довело-б ся ціле життя, усі свої сили покладати на се; але-ж обидно і сьмі- шно покладати се метою свого життя. До того-ж, і так сим ні до чого не дійдеш, навіть у таким разі, коли тільки для того жити меш. Берегтись? Але через се втрачуєш акомодацию. Птиця, без ніякої для себе шкоди, снить під дощем мокра до останнього перця — а ми б при таких умовах простудились на смерть. Та і як берег- тись? Ми нічого не знаєм про те, від чого ро- бить ся рак, саркома, багато первових недуг, цукрова хвороба (diabetes), більшість болісних шкірних недуг. Як не бережусь, а може, на дру- гий рік, у сю пору, я вже лежати-му слабій на *remphigo foliacea*; уся шкіра при отсій недузї покриваєть ся вялими міхурями, міхурі лускають і обнзжають підшкірну верству, яка вже більш не заростає; і чоловік, що втратив шкіру, не знає, як сісти, як лягти, бо найлекший дотик

до тіла викликає пекучий біль. Про се чудно думати? Але-ж і той хорий з remphigus-ом, якого я на днях бачив у клініці, пів року тому назад був також зовсім здоровий і не сподівав ся лиха. Ні одна година здоровля не обезпечена нам. А про те хочеть ся жити, жити і бути щасливим, а се неможливо.. І навіщо любов із цілою її поезією і щастєм? Навіщо любов, коли через неї стільки мук? Та невже-ж «любов» не є глумом над любовю, коли чоловік зважаєть ся завдавати улюбленій жінці такі муки, які я бачив в акушерській клініці? Терпіне, терпіне без краю, терпіне в усяких видах і формах — от у чому ціле єство і ціле жите людського організму.

Небавом се терпіне стануло передо мною в реальній формі. У мене під пахою лівої руки є невеличка бородавка. Нараз вона ні з того ні з сього почала рости і боліти; я боявсь дати віру власним очам, але вона що дня все більшала і ставала чимраз більше болюча; опухлина була вже, як горіх, завбільшки. Сумніву не могло бути: з бородавки у мене повсталала саркома, та страшна меляно-саркома, яка звичайно і повстає з невинних бородавок. Як на той шафот, пішов я до нашого професора-хірурга.

Пане професор, у мене, здаєть ся... саркома на руці — сказав я перериваним голосом.

Професор пильно подивив ся на мене.

— Ви медик 3-го курсу?

— Так.

— Покажіть вашу саркому.

Я роздяг ся. Професор зрізав ножицями тоненьку ніжку, на якій держала ся пухлина. — Ви натерли собі бородавку рукавом і більш нічого. Возьміть собі на спомин свою саркому — добродушно всміхнув ся він, подаючи мені невеличку м'ясисту грудочку.

Я вийшов засоромлений і утішений, стидаючись свого дитячого підозріваня. Але згодом я став помічати, що зо мною діється щось зле: з'явилась загальна млявість і знеохоченє до праці, апетит був лихий, мене мучила постійна спрага, я став худіти, по тілі то тут, то там почали витворювати ся нариви; мочі сходило дуже багато; я розібрав моч на цукор — цукру не нашлось. Усі симптоми вказували сильно нецукровий уплив мочі (*diabetes insipidus*); з тяжким чутєм перечитував я розділ про сю недугу в учебнику Штрімпля: „причини нецукрового упливу мочі ще зовсім темні. . . Більшість хорих буває молодого, або середного віку, мушцини підпадають сій недузї більше, як жінки. . . Очевидно ся хвороба споріднена з цукровою хворобою; часом одна з них переміняєть ся на другу. Недуга може тривати цілі роки і навіть десятки літ. Виліченє з неї дуже рідке. . .

Я пішов до професора — терапевта. Не висловлюючи своїх підозрінь, я просто розказав йому, що діє ся зі мною. В міру того, як я говорив, професор насуплював ся все більше.

— Ви думаєте, що в вас *diabetes insipidus*, різко сказав він. Се дуже гарно, що ви так ре-

вно студіюєте Штрюмпеля: ви не забули рішучо — ані одного симптома. Бажаю вам, щоб ви так само гарно розказали про діабет на іспиті. Менче куріть, більше їжте і рухайте ся та покиньте думати про діабет.

II.

Предметом нашого студіюваня став живий терплячий чоловік. На сї терпіня тяжко було дивитись; але спершу ще важче було те, що власне ті терпіня треба було студіювати. У хворого зі звихом¹⁾ плеча блуд серця. Хльороформувати його не можна і звих справляють без наркози; фельчери кріпко держать хорого; він вєть ся і кричить із болю, а треба пильно вдивляти ся в рухи професора, який справляє звих; треба бути глухим на зойки оперованого, не бачити тіла, що корчпть ся від болю, треба давити в собі жаль і зворушенє. З непривички було то дуже тяжко і увага постійно родвоювала ся: треба було переконувати себе, що се не мене болить, що я сам цілком здоровий, а болить кого иньшого. Потоки крови при хірургічних операциях, стогін положниць, судороги хорого на стовбняк, усе отсе з початку дуже впливало на нерви і спиняло науку; до всього сього треба було привикнути.

Опроче привичка ся виробляє ся швидче, нїж можна було-б думати і я не знаю жадного випадку, щоб медик, який переміг препарованє трупів, покинув учитись медицини через те, що

¹⁾ Горбом.

не був у силі привикнути до стонів і крові. Тай слава Богу, розумієть ся, бо така рівподушність не тільки доконечна, але просто бажача; про се годі спориги. Але в студіованю медицини на хорих є другий бік, без порівняня тяжчий і запутаний, з яким не так легко упоратись.

Ми вчимось на хорих; в тій ціли і приймають хорих у клініки; коли хто небудь із них не схоже показуватись і давати себе оглядати студентам, того сейчас без усяких короводів видаляють із клініки. А про те-ж чи такі вже байдужні для хорого усі отсі оглядини і демонстрації?

Розумієть ся, що при сьому старають ся по зможі щадити хорих. Алеж усе те не завсіди можливе; доконечність зневолює переступати межу, коли прим. хорий слабий на незвичайно поучаючу недугу, або коли у клініці мало матеріялу; а се останне лучаєть ся не лише в невеликих університетських містах, але й у столичних. Так, в. пр., ось що дізнаємо ся з донесеня професора Ейхвальда на конференцію медично-хірургічної академії: „У 70-их роках перший терапевтичний відділ клінічного шпиталю рівночасно достарчав матеріялу для студіованя студентам 3-го курсу, 5 го і студіюючим жінкам, що, розумієть ся, було великим тягаром для хорих. Вони не лише жалували ся не один раз на сі вправи на них, приписуючи їм погіршенє свого здоровля, але навіть не рідко на підставі сього домагались, щоб їх виписано з клініки“.

Однак взагалі треба признати, що такі випадки — се виїмки; звичайно при наукових оглядинах хорого, строго заховує ся правила, щоби оглядини не причиняли йому найменчої шкоди. Але річ тут не в самій тільки безпосередній шкоді. Передо мною являє ся напів темна кімната підчас вечірнього обходу; ми із стетоскопами (слухавками) у руках стоїмо довкола асистента, який демонструє нам на хорім амфоричний віддих. Хорий, робітник із фабрики паперу — в останньому періоді сухіт; його молоде, страшенно схуділе лице, злегка посиніло; він віддишає швидко і поверховно; в очах його, впялених у стелю, з'осереджена затаєнна мука.

— Коли ви притулите стетоскоп до грудий хорого — поясняє асистент — і рівночасно стукати мете біля нього ручкою молоточка по плесиметрови, ви почувете ясний, металічний, т. зв. »амфоричний« звук... Прошу, колего, — звертає ся він до студента, показуючи на хорого. — Ну, гелубчику, повернись на бік!.. Підведись, сядь!..

І бючим в очи контрастом видає ся мені отсе самотне терпіне, яке служить предметом байдужних пояснень і вправ; як хто, а сам хорий відчуває сей контраст дуже сильно.

На тяжко-хорих, які саме найцікавійші в науковому відношенню, всякі оглядини, підняті не в ціли лічення, роблять дуже пригноблююче вражінє. Як сильна в них відраза до оглядин такого рода, найкраще показує сей факт, що хоч трохи заможнійші люди, власне по отсій причині і не лягають у клініку, хоч в усіх инь-

ших відношеннях у клініці вони найдуть більше вигід, ніж де небудь інде. В 1878 році при медично-хірургічній Академії основано комісію для придбання засобів у ціли побільшення шпитально-го матеріалу у клінічному шпитали. Комісія предложила побільшити у шпитали число безплатних місць: »заведене платних місць — заявила вона — непрактичне, бо люди заможні не йдуть у клініки, побоюючись, що оглядини і вправи студентів будуть їх непокоїти«. В 1880 році конференція просила знов побільшити число безплатних горожанських місць, покликуючись на те, що »платні місця майже цілий рік пусті«.

Розумієть ся, що безплатні місця не будуть ніколи пусті, про се вже подбає всемогуча царця-нужда... Кажуть: хорому усі отсі оглядини і вправи може й неприємні, але за те він дармо лічить ся у клініці і користуєть ся взірцевим доглядом. Се правда: але заможні люди користують ся взірцевим доглядом без того і в мене нераз повставало питанє, що стало би ся з медичною школою, колиб усі люди були заможними? Мабуть прийшлось би їй скрутно; бо-дай вже й тепер можна помічати проби охоронення хорих від оглядин для наукової ціли. Так, нпр. в 1893 р. в Берліні робітницькі каси застрайкували проти шпиталю Charité; в числі жадань, поставлених страйкарями, було таке: »хорі повинні мати повну свободу згоджуватись, або не згоджуватись на користуванє ними для ціли викладу«. Колиб хорі скрізь мали таку сво-

боду, то багато а багато з них відповіло-б нам: дайте мені спокій. Я розумію, що наука потрібує сього, але для мене се за тяжко і мені не до науки.

Але ось хорий вмирає. Тіж самі правила, які вимагають від хорих, щоби вони без пручання давали себе оглядати студентам, наказують також обовязково розбирати трупа кожного, хто вмер в університетськїм шпитали.

Що ранку у комнатї для прихожих і біля дверей клініки можна бачити юрбу жінок, що ціжими годинами чекають на асистента. Коли асистент надїде, вони задержують його і благають, щоби віддав їм несекціоновану помершу дитину, чоловіка, матір. Тут доводить ся іноді бачити дуже прикрї сцени. Розумієть ся, що на всї отсі просьби слїдує категорична відмова. Не добившись нічого від асистента, жінка йде далї до зарядчиків шпиталю, доходить до самого професора, падає йому до ніг, благаючи, щоб не секціоновано вмерлого:

— Хороба-ж у нього відомо яка — навіщо-ж його ще після смерти мучити?

І тут, розумієть ся одержує вона таку саму відмову. Секціонувати вмерлого — се річ доконечна — без сього клінічні виклади тратять ціле значінь... Але для матери секціоноване дитини є часто не меншим горем, як сама його смерть. Навіть інтелїгентні особи в більшїй часті дуже нерадо згоджують ся на секціоноване близької людини; а неосвїченому бідоласї воно здаєть ся просто чимсь страшним; я не один

раз бачив, як фабрична робітниця, що заробляє по 40 коп. у день, тиснула у руку асистентови три-рублівку, пробуючи хабарем визволити свою дитину від «поруганя». Розуміть ся, що такий погляд на секціоноване, се забобон, але горе матери від сього не лекше. Згадайте, як голосити у Некрасова Тимофтиєвна по мертвому синові:

»...Не ремствую, що Бог прийняв дитя моє,
А те мене вража, що мов ті чорні ворони
Над ним вони знущали ся і тіло його білее
Пошматували все... Невже-ж то не заступить ся
За нас ні Бог, ні цар?...

(Мороз, красний нос).

Якось літом був я при секціонованю дівчинки, що вмерла від фібрінного заналепа легких. Більшість моїх товаришів пороз'їздилась на канікули і при розбираню були тільки ординатор і я. Слуга, здоровенний ростом, із чорною бородою, розрізав трупа і виїняв внутренности. Мертва лежала з закинutoю назад головою, з широко скривавленою на грудях і животі ямою; на білому мармурсви стола, у калюжі червоної крови, відбивали ся темні внутренности. Просектор розрізував ножем на деревляній дощечці праве легке.

— Ви що тут робите? Га? — залунав нараз у дверях перериваний голос.

На порозі стояв чоловік із рудою борідкою; лице його було смертельно бліде і перекривлене від ляку. Се був міщанин-швець, батько мертвої

дівчинки; він йшов у «мертвецьку», щоб дізнатись, коли можна одівати покійну, та не влучив у ті двері і попав у секційну кімнату.

— Що ви тут робите, розбійники? — закричав він, тремтячи і дивлячись на нас широко розплющеними очима. Просекторови і піж у руді завмер.

— Ну, ну! чого тобі тут треба? Іди геть! — сказав, поблідши, слуга, ідучи на стрічу міщанинови.

— Дітий тут оббіловуєте, га? — кричав той з плачем, немовби виючи, конвульсійно тупаючи на одному місці і вимахуючи затисненими кулаками. — Ви що з моєю дівчиною зробили?

Він рванув ся наперед. Слуга ухопив його з заду під пахви і потягнув його геть. Міщанин ухопив ся руками за одвірок і закричав: «караул».

Наконець удалось таки слугі виштовхати його на коридор і замкнути двері на ключ. Міщанин довго ще добивав ся до дверей і кричав «караул», аж поки просектор не кликнув через вікно сторожів, які відвели його.

Коли в сього чоловіка занедужає друга дитина, то він позбуде ся всіх достатків на ліченє, або дасть дитині умерти без помочи, але у клініку її не повезе: для батька се «знущанє» над милим для нього трупом є за надто високою платою за ліченє.

Правду сказати-б, то право секціонувати трупи, привластили собі крім клінік, також усі

шпиталі взагалі; привластили цілком самовільно, бо закон не дає їм такого права; обов'язково секціонує ся трупи по закону лише для судово-медичних цілей. Але я не знаю ні одного шпиталю, в якому би, після бажань родичів, видавано їм мерця, без секціонування; самі родичі не підозрівають навіть, що вони мають право вимагати цього. Секціонуване усякого хорого, хоч би він і вмер від «найзвичайнішої недуги», має дуже велике значінє для лікаря: воно показує йому його хиби і способи, як їх оминати, приуває його до пильніших і всесторонних оглядин хорого, дає йому можливість з'ясувати собі в усіх подробицях анатомічний образ кожної недуги; без секціонування не може виробитись добрий лікар, без секції не може розвиватись і усовершуватись лічебна наука. Конче потрібно, щоб усі розуміли се як найяснійше і добровільно згоджувались на секціонуване їхніх свояків. Але поки що, сього ще немає; і от шпиталі доходять сього тим, що секціонують покійників без дозволу родичів. Сі останні понижують себе, клякають перед лікарями, сунуть хабаря, все на дармо; зі страху перед секціонуванєм трупа, свояки часто всяким способом противлять ся перевезеню хорого у шпиталь і він вмирає дома через злі обставини і нерозумний догляд... У шпиталю, де я працював після закінчення курсу, сталась така пригода: Лежав у нас хлопчик років 5 з черевним тифом; у нього були прояви пораненя кишок; в таких випадках для хорого

поперед усього потрібний абсолютний спокій. Нараз мати його стала домагатись у дижурного лікаря, щоби сейчас виписано її дитину; вона не хотіла слухати ніяких вговорювань: »все одно йому вмирати; а дома умре та хоч не будуть різати«. Дижурний лікар був зневолений виписати хлопця: по дорозі до дому він умер... Сей випадок викликав серед лікарів нашого шпиталю багато толків: говорили, розумієть ся, про дикість і жорстокість руського народа, обговорювали питанє, чи мав право дижурний лікар виписати хорого, чи винен він у смерті дитини з морального, або правничного боку, і т. п. Алеж тут цікаве і друге питанє: як сильно мусіла мати боятись секціонованя, коли для того, щоби оминути його, вона зважувалась поставити на карту навіть житє своєї дитини. Дижурний лікар був, розумієть ся, чоловіком не »диким« і не »жорстоким«, але характеристичне се, що йому й у голову не прийшов, здавало ся, найприроднійший вихід: приректи матері хорого, що як дитина умре, її не будуть секціонувати.

А кому найбільше приходить ся терпіти через те, що ми мусимо студіювати медицину на людях, то жінкам, які лічать ся в клініці. Тяжко згадувати, бо приходить ся соромитись за себе; але я сказав, що писати му про все.

Пропедевтична клініка. На естраду до професора в супроводі двох студентів кураторів, вийшла молода жінка, слаба на запаленє олегочної. Прочитавши анамнезу, студент підійшов до хорої і доторкнув ся хустки, якою були за-

кутані її плечі, показуючи рухом, що треба роздягтись. Мені кров ударила в лице: се був перший випадок, що перед нами виведено молоду пациентку. Хора скинула хустку, кафтан і спустила по пояс сорочку; лице її було спокійне і горде. Її почали вистукувати і вислухувати Я сидів цілий червоний, стараючись не дивитись на хору: мені здавалось, що усі товариші дивлять ся на мене; коли я підносив очі, передо мною було все те саме горде, зимне, прекрасне лице, схилене на бліді груди, немовби зовсім не її тіла дотикались сі чужі, мужеські руки. На кінець лекція скінчилась. Встаючи, я зустріся поглядом із сусідом-студентом, майже незнайомим; і нараз ми вчитали один в одного в очах те саме, тому ворожо поглянули на себе і скванно повернули зором на бік.

Чи було в мене яке небудь почуте пристрасти в ту хвилину, коли хора роздягалась перед нашими очима? Було, але дуже не велике; головне, що я почував, се страх перед ним. Але опісля, дома, спогад про те, що я бачив, прийняв ніжно-пристрасний відтінок і я з тайним вдоволенєм думав про те, що перед нами буде ще чимало подібних випадків.

І розумієть ся, випадків було дуже багато. Особливо памятаю одну хору, Ганну Трачеву, чудово-гарну дівчину, років 18-и. В неї був блуд серця з дуже характеристичним, передкорчевим шелестом. Професор радив нам як найчастійше вислухувати її. Підійдеш до неї — вона слухняно і спокійно скидає сорочку і сидить на

ліжку, обнажена по пояс, поки ми один по одному вислухували її. Я старався дивитись на неї, як лікар, але не міг не бачити, що в неї гарні плечі і груди, я не міг не бачити, що і товариші мої щось надто цікавлять передкорчевим шелестом і я соромився сього. І саме тому, що я почував нечистоту наших зорів, я болів над сею дівчиною: яка сила зневолювала її обнажатись перед нами, чи пройде-ж усе те для неї даром? І я старався вчитати на її гарному, майже дитячому лиці, усю історію її перебування у нашій клініці — як обурилась вона, коли їй у перше довелось з'явитись перед усіма нагою і як їй прийшлося погодитись із отсим, бо дома нема за що лічитись і як поступово вона привикла...

На амбулаторію нашого професора-сіфілідолога прийшла жінка з запискою від лікаря, який просив, щоби професор означив, чи не сифілітичного походження висипка у хорой.

— Де у вас висипка? — запитав професор хору.

— На руці.

— Ну се дрібниця, колишні чпраки. Ще де?

— На грудях, — запнувшись, відповіла хора... Але там є те саме.

— Покажіть!

— Та там такеж саме, нема що показувати — відказала хора, паленіючи.

— Ну, а все таки покажіть і ми д-у-у-же цікаві, — з гумористичною усмішкою сказав професор.

Наконець після довгого спротивлювання, хора скинула кафтан. — Ну се також дрібниця — сказав професор. — Більше піде не маєте? Скажіть вашому лікареві, що в вас нема нічого серйозного. Тим часом асистент, витягнувши з заду на хорій сорочку, оглянув її плечі.

— Сергію Івановичу, от ще є — швголосою сказав він.

Професор зазирнув хорій за сорочку.

— А-а, се що иньшого, сказав він. Роздягніть ся цілком. Підіть за занавісу... Друга!

Хора пиняво пішла за занавісу. Професор оглянув іще кілька хорих.

— Ну, що там наша хора? Роздяглась вона? — спитав він. Аспстент побіг за занавісу. Хора стояла одіта і плакала. Він зневолив її роздягтись до сорочки. Хору положили на канапку і розложивши їй ноги, почали оглядати. Її оглядали довго — оглядали мерзенно, гидко...

— Одягайтесь! — сказав наконець професор. — Трудно ще, панове, сказати що небудь певного -- звернувсь він до нас, вимпиви руки і витираючи їх ручником. — От що, голубонько, приходьте ще до нас через тиждень.

Хора вже вбралась. Вона стояла, важко дихаючи і нерухоюо дивлючись на підлогу широко розплющеними очима.

— Ні, я більше не прийду — відказала во, на тремгачим голосом і швидко псвернувшись-відійшла.

— Чого се вона? — дивуючись, запитав професор, озираючи нас.

Того-ж дня у вечері зайшла до мене знайома курсистка. Я розказав їй про описаний випадок.

— Так, тяжко се! — сказала вона. — Але, вкінці, що-ж робити? Інакше не можна вчитись — приходиться ся помиритись із отсим.

— Правда. Але скажіть мені ось що: колиб в а с чекало щось подібне — тільки уявіть собі се ясно — пішли б ви до нас?

Вона не мовчала.

— Не пішла-б... Ні за що! — винувато всміхнулася вона, здригнувшись і здвигнувши плечима. — Краще-б умерла!

А вона преціпъ щиро поважала науку і розуміла, що »інакше не можна вчитись«. А ся нічого сього не розуміла; вона знала лише, що не має чим заплатити приватному лікареві і що в неї трое дітей.

Отся то нужда і жене бідноту у клініки на користь науді і школі. Вони не можуть заплатити за ліченє грішми і їм приходиться ся платити за нього своїм тілом. Але така плата для богатєох за тяжка і вони воліють вмирати без помочи. От що напр. каже відомий німецький гінеколог, проф. Гофмаєр: »Виклади в жіночих клініках більш, ніж де-інде утруднені природною соромливістю жінок і цілком зрозумілою їх відразою до демонстрацій перед студентами. На основі сього досьвіду я думаю, що по невеликих містах взагалі було-б неможливим вести гінекологічну клініку, колиб усіх без виємку жінок не хльороформовано для цілий оглядин. До то-

го-ж оглядини ведені часто недосвідною рукою, часто за чутливі, а оглядини багатьома студентами дуже неприємні. На тій основі в більшості жіночих клінік оглядають і демонструють пацієнток під хлороформом.. Менч усього придатна безпосередно для викладу гінекологічна амбулаторія, бодай по невеличких містах. Хто хоче мати від неї справжню користь, повинен сам оглядати хорих. А се власне найнеприємнійше для хорих. Страх перед подібними оглядинами в прияві студентів або навіть самими студентами, бодай у нас, часто бере верх у пацієнток над запотребованем помочи». Коли розважати абстрактно, така соромливість повинна здаватись нерозумною: адже-ж студенти — се також лікарі, а соромитись перед лікарем нема чого. Але справа відразу переміняєть ся, коли себе самого уявиш у положеню сих хорих. Ми, мужчини, менче соромливі, ніж жінки, а про те, бодай я особисто, ні за що не згодив ся-б, щоб мене жінки дотикали ся, оглядали, розпитували про все, не спиняючись ні перед чим. Тут для мене ясно, що коли ся соромливість і нерозумна, то все таки дуже треба числитись із нею.

І все таки «інакше вчитись не можна» — се безсумнівне. В середні віки медичний виклад обмежував ся самими теоретичними викладами, на яких коментовано твори арабських і старинних лікарів; упрактичне підготовленє студентів не входило в завдання університету. Ще в 40-х ро-

ках нашого століття в деяких закутних університетах, як свідчить Пірогов, »вчили пускати кров на кусниках мила, а ампутації на брукві«. На щастє для медицини і для хорих часи сї минули безповоротно і жалкувати за ними проступно, бо ніде відсутність практичного підготовлення не може зробити стільки шкоди, як у медицині. А практичне підготовленє не можливе без усього, висше описаного.

Тут ми доторкаємо ся одної з тих суперечностей, які ще так часто подибувати мем дальше: істнованє медичної школи, найгуманнійшої з усіх наук, немислиме без потоптаннє найелементарнійшої гуманности. Користуючись неможливістю бідних людей, лічичись власним коштом, наша школа повертає хорих на манєкїни для вправ, топче без пощади соромливість жінки, вбільшує і без того велике горе матери, тяжко »знущаючись« над її мертвою дитиною. Але не робити сього школа не може: мало хто з хорих згодив би ся по добрій волі служити науці.

Який з сього можливий вихід, я зовсїм не знаю; я знаю тільки — що медицина доконечна і що інакше вчитись годї; але я знаю також, що колиб потреба зневолила мою жінку, або сестру опинитись у положеню тієї хорої у сифїлїдольога, то я сказав би, що мене не обходить медична школа і що так не можна топтати особистість чоловіка лише тому, що він бідний.

III.

На третьому курсови, тижнів через 2 після початку науки, я був у перше при секціо-

нованю трупа. На мармурнім столі лежав худий, як кістяк, труп жінки років понад 40. Професор патологічної анатомії, у шкіряному фартусі жартуючи, надівав гутанерхові рукавички; поруч із ним, у білому халатови, стояв професор хірург, в якого клініці вмерла хора. На лавках, що амфітеатром окружали секційний стіл, товпились студенти.

Хірург помітно непокоїв ся: він перово крутив вуса і вдавано — скучним поглядом блукав по рядах студентів; наш професор-патолог говорив що небудь дотепного: він спішив ся, щоби ввічливо усміхнути ся і взагалі в своїм відношеню до хірурга був уперезаючо ввічливим, як той студент перед екзамінатором. Я дививсь на нього і мені чудно було подумати — не вже се той самий грізний N. N., який у своїй клініці поводить ся немов величний олімпієць.

— Умерла на запаленє очеревної? — коротко запитав патолог.

... Так.

— Оперована?

— Оперована.

Ігу! — воркнув крізь зуби патолог, ледве моргнувши бровою і почав секціонувати трупа.

Асистент просектор зробив на трупові довгий скірний розріз від підбородя до лонного слою. Патолог обережно відкрив черевну яму і став оглядати запалену очеревну і петлиці кишок, що посклеювались одна з одною... Хірург іще перед сим сказав нам у клініці про можливу

причину смерті хоррї: новотвір, який він хотїв вирізати, сказав ся сильно зрослим із внутренностя-ми; мабуть, при усұваню сих зростів непомітно поранено кишкки і се викликало гнильне за-паленє очеревної. Секция ствердила його здогад. Патольог відшукав поранене місце і вирізавши кусник кишкки з ранкою, післав його на таріль-ци студентам. Студенти цікаво оглядали малень-ку зловіщу ранку, обведену гнильним налетом; хїрург сұнивсь і крутив вуса. Я з пильною зло-радною увагою слїдив за ним: от тут сей суд, де безмплосерно відкривають ся і карають ся грїхи і похибки. Ся жінка прийшла до нього по поміч і саме завдяки його помочи лежала тепер перед нами; цікаво знати, чи знають про се ро-дичї хоррї, чи пояснив їм оператор причину її смерті ?...

Секция скінчила ся. В своїм остаточнім ви-водї потольог заявив, що запаленє очеревної без сумніву було викликане пораненєм кишкки, але що при такїй масї зростів і звоїв, як се бу-ло при сьому новотворї, помітити таке пораненє було дуже не легко і при таких тяжких опера-циях жаден, найкращий хїрург, не може бути обезпечений від нещасних випадків.

Професори ввічливо стиснули собі руки і пішли. Студенти почали виходити.

Дивне і тяжке вражїне зробила на мене ся перша, яку я бачив, секция: »Запаленє очере-вної було викликане пораненєм кишкки; та-ке пораненє трудно завважити, нещасливі випад-ки бувають у найкращих хїрургів...« Яке се все

звичайне! Непаче мова тут про неудачний хемічний досвід, де ціла суть лежить у невдачі! Причина сієї невдачі констатує ся цілком спокійно, дослідник, коли її пенокоїть ся, то лише з самолюбства... А всеж ходить тут не про що пвыше, як про знищене людське житє, про щось безмежно страшне, де конче повинно повстати питанє: чи сміє такий оператор займатись дальше медициною? Лікар — що має уздоровити, убиває хорого! Се-ж така во нію ча суперечність, яку немисливо навіть припустити. А преці сієї суперечности немов би ніхто її не помічав.

Я мав те вражіє, немов би понав до школи авгурів. Ми — такі-ж будучі авгурі, нас нема чого соромитись і тому нас втаємничували у виворіт справи: профани можуть обурювати ся істнованєм сього вивороту і різкою ріжницею його від лицевого боку справи; ми-ж повинні приучуватись глядіти на справу »н прше«.

Чим дальше йшло моє знайомство з медициною, тим дужче вбільшувалось у мене те вражіє, яке зробила на мене перша секція. В клініках, на теоретичних лекциях, на секциях, в учебниках, скрізь було те саме. Поруч із тією порадною медициною, яка лічить і воскрешує і для якої я постунив сюди, передо мною усе ширше розгорталась друга медицина безпомічна, безсильна, помильна і обманьчива, що береть ся лічити недуги, яких не може означити, що старанно означає недуги, яких не можевилічити. В підручниках я подибував описи недуг, які кінчились увагою: »діягноза сієї недуги можлива лише на

секційному столі» — непаче в тім часі поставлена діагноза потрібна для кого! Перед нами виводжено дитину з туберкульозним руо рнеутоthorax'ом; худе й висохле, з вистаючими кістками і посинілим лицем, сиділо воно, швидко і часто дихаючи; коли його клали на плечі, воно починало кашляти так, що видавалось, що сейчас поперевертають ся всі його внутренности. Професор із поважним видом, мов роблячи щось важне, означував у нього межі придавленого відгуку, ступень об'єму середгрудя і т. п. Я слідив за професором затаюючи усміх: скільки праці завдає він собі на оглядини і все отсе для того, щоби вкінци сказати нам, що дитина безнадійно хора і що ми яз в силі її вилічити. Який в таким разі толк у сій діагнозі? Хоч як точною була би ся діагноза, то вона все таки, по естві справи зводить ся на молієрівське: »вони вам скажуть по латині, що ваша дочка хора«. Все те було сумне і сьмішне. Мені пригадувалось означене ества медицини, яке зробив Мефістофель:

Der Geist der Medicin ist leicht zu fassen:
Ihr durchstudirt die gross und kleine Welt,
Um es am Ende geh'n zu lassen,
Wie's Gott gefällt.

При ліченю недуг мене вражала незвичайна непевність і неточність проявів, обильність назначуваних для кожної недуги ліків і поруч із сим крайна недовірчивість до лічничої сили сих ліків. „Лічене аневризма аорти, — сказано,

на примір, у підручнику Штрімпля — до сеї пори дає ще дуже непевні висліди; а все таки в кожному випадку, ми маємо право спробувати той або иньший з рекомендованих способів“. „Щоб відвернути повторенє нападів груди.ї ангіни — сказано тамже — рекомендовано багато ліків: арсенік, сірчан цинку, азотан срібла (*argent. nitricum*), бромик йоду, хиїну і иньші. Не шкодить поспробувати який небудь із сих способів, але певного успіху обіцювати собі не яло ся“. І оттак без кінця. »Можна поспробувати отсе«, »де-хто дуже вдоволений от-сим«, »не шкодить поспробувати отсе«... Я прийшов сюди, щоб мене вивчено, яквилічити хорого, а мені велять »спробувати« та ще й без усякої поруки за успіх.

Раз у раз мені приходилось тепер дізнаватись про річи, які щораз більше захитували в мині поважанє і довіру до медицини. Фармакольоґія знайомила нас із цілим рядом ліків, цілком не цілючих, а про те рекомендувала нам їх уживати. Возьмім, що для нас неясна недуга пацієнта і треба виждати, поки вона виясниться, або що недуга невилічима, а симптоматичних проявів не має, »алеж ви не можете лишити хорого без ліків« — і от у таких випадках і треба назначити »байдужні« ліки; для таких випадків є навіть у медицині фаховий термін: приписати ліки »*ut aliquid fiat* (скорочене, намість: *ut aliquid fieri videatur*« — »щоби хором у здавалося, що для нього щось робить ся«). І знов таки професор розказував нам отсе все з найпова-

жнійшим спокійним видом. Я глядів йому в очі, сьміючись у душі і думав: ну, хиба-ж ти не авгур? І хиба-ж ми з тобою не розсьміяли би ся, як ті авгури, коли б побачили, як наш хорий поглядає на годинник, щоб не опізнитись 10 хвилини із зажитом приписаного йому ріденького квасу з сиропом? Взагалі, як я бачив, у медицині є чимало таких навчаючих »фахових термінів; є, н. пр. термін: ставити діагнозу *ex juvantibus* — »на підставі того, що помагає«. Хорому приписують певне лічене і коли подані ліки помагають, значить, хорий слабий на таку і таку недугу. Другий крок робить ся поперед першого і ціла медицина перевертаєть ся до гори ногами: не знаючи недуги, хорого лічать, щоб на підставі вислідів свого лічення дізнатись, чи від сієї недуги треба було лічити хорого.

Я став усе дужче перейматись медичним нігілізмом — тим нігілізмом, що такий питомий всім недоукам. Мені здавалось, що я тепер зрозумів усе єство медицини, яка має два, або три цілючі ліки, а все иньше є лише »латинською кухнею«, *»ut aliquid fiat*»; що вона зі своїми марними і недостаточними способами діагностики блукає в піт мі і лише вдає, будьто-би щось знає. Розмовляючи про медицину з немедиками, я значучо всьміхав ся і казав, що, як признатись отверто, так »уся наша медицина« — є одним шарлятанством.

Яким способом міг я з усього, що йно описаного, зробити такий різкий, рішучий висновок? Мені здаєть ся, що підвалиною сьому була

та дуже розширена думка, яку несвідомо поділяв і я: »ти — лікар, значить, ти повинен уміти пізнати івилічити кожну недугу; коли-ж ти сього не вмієш, то ти шарлятан«. Я заплющував очі на способи і межі науки, на те, що вона робить — і глузував із неї за те, що вона не робить усього. Так само відносить ся до медицини більшість недумаючих людей... В 1893 році, на петербурській гігієнічній виставі, між иньшими патольогічними препаратами — був виставлений »поліп серця, найдений припадково при секції«. Поліп сей розсмішив був дуже фейлстоніста одної великої петербурської часописи. »От, мовляв, які то наші ескуляци! гарні в них бувають »припадкові знахідки«. Та сама гігієнічна вистава, яка так багато показала, що дає медицина, для добродія фейлстоніста не існує: він бачить лиш сього »припадково найденного поліпа« і обкидає за нього погордою лікарів і медицину, навіть не цікавлячись дізнатись, чи можливо за життя відкрити такого поліпа. Для лікарів не повинно бути нічого неможливого — от із якого погляду судить більшість людей; з сього-ж погляду судив і я.

Один випадок зробив у мині повний переворот. В нашу хірургічну клініку вступила жінка років 50 ти з великим новотвором із лівої сторони живота. Куратором до сеї хорої назначено мене. Студент-куратор повинен оглянути назначеного йому хорого, означити його недугу і слідити за її ходом; коли хорого демонструють студентам, куратор викладає перед аудиторією

історію його недуги, каже, що він найшов у нього при оглядинах і висловлює свою діагнозу; після цього професор виказує кураторови його похибки і недогляди, нілньо оглядає хорого і ставить свою діагнозу. Повотвір у моєї хорої займав цілий лівий бік живота від ребрового луку аж до локани. Якої се був повотвір, з якого органу виходив він? Пі розштування хорої, ні оглядини її не давали на се хоч трохи певних вказівок; з однаковісенською певністю можна було принустити кпстому яєчників, саркому заочеревних желез, ехінокока селезїнки, гідронефроз, рака піджолудочної желези. Я заглядав в усякі підручники і от що находив у них:

»З гідронефрозом дуже легко можна змішати ехінокока нирки; ми кілька разів бачили також мягкі саркоматозні повотвори нирок, щодо яких були певні, що маєм діло з гідронефрозом. («Частная хирургія» Тільманса). Рака нирки не рідко приймамо за повотвір заочеревних желез, за повотвір яєчників, селезїнки, за великі підпоясочні вереди« і т. п. (Штрїмпель).

»При цистах яєчників подибуєм дуже неприємні діагностичні помилки... Діференціальне розпізнаванє цисти яєчника від гідронефрозу є найнебезпечнішим підводним каменем, бо гідронефроз, коли він великий, уявляє з себе при зверхних оглядинах такий самий образ, як цисти яєчника; тому то такі діагностичні помилки дуже часті«. («Гинекологія» Шредера).

»Клінічні симптоми рака піджолудочної желези майже ніколи не бувають на стілько ясні,

щоби можна було поставити вірну діагнозу». (Штрімпель).

Скептично і ворожо настроєний до медицини, я зі згірндним усміхом перечитував її признание в її безсильности і невмілости; я навіть неначе був вдоволений тим, що не можу орієнтуватись у моєму випадку: чи ж моя в тому вина, що наша, вибачте за слово, »наука« не дає мені для сього ніякої певної провідної нитки? У моєї хорої новотвір у животі — от усе, що я можу сказати, коли хочу віднести до справи хоч трохи совісно; а виробляти з себе шарлятана я не маю ніякого бажання і не стану »з певністю« твердити, що маю діло з гідронефрозом, коли знаю, що се легко може бути і саркомою і ехінококом і чим хто бажає.

Прийшов час демонструвати мою хору. Її внесено на ношах в аудиторію, а мене викликано до неї. Я прочитав анамнезу хорої і розказав, що найшов у неї при оглядинах.

— Яка-ж ваша діагноза? — запитав професор.

— Не знаю — відповів я, насупившись.

— Ну, в приближеню?

Я мовчки здвигнув плечима.

— Випадок справді не з легких — сказав професор і почав сам розшитувати хору.

Попереду він велів хорій самій розказати про свою недугу. Для мене її оповіданє послужило підставою для всіх моїх оглядин, а професор придав сьому оповіданю дуже мало значія. Вислухавши оповіданє хорої, професор став

старанно і з подробицями розпитувати її про стан її здоровля до теперішньої її недуги, про початок недуги, про усі її функції в часі недуги. І вже від самого сього вмілого розпиту повставав зовсім иньший, піж у мене, образ: перед нами розгортав ся не ряд незв'язаних симптомів, а суцільне жите хорого організму в усіх його відмінах від здорового. Після сього професор почав оглядати хору; він звернув нашу увагу на консистенцію новотвору, на те, чи він пересуває ся, коли хора віддихає, чи знаходиться у звязи з рідницею, яке положенє займає він у відношеню до грубої кишки і т. п. і т. п. Наконєць перейшов професор до висновків. Він ішов до них звільна і обережно, мов той сліпий, що йде крутою, гірською стежкою; ані одного найменшого признаку не лишив він без строгого і уважного обговореня. Щоб з'ясувати який небудь дрібний симптом, на який я й уваги не звернув би, він перебирав цілий великий арсенал анатомії, фізіології і патології; він сам ішов на зустріч усім суперечностям і неясностям і відступав від них лише тоді, коли дійшов до повного їх виясненя... І конаєць кінцем, кзли зіставивши здобуті дані, професор прийшов до діагнози: »рак-мозговик лівої нирки« — то те само собою впливало з усього попереднього.

Я слухав поражений і одушевлений: такими дрібними і дитячими видавались мені тепер і мої оглядини і цілий мій скептицизм! Запущаний і неясний образ, у якому на мою думку

було неможливо дійти до чого небудь, став зовсім ясним і зрозумілим і се було досягнене на основі таких незначних даних, що чудно було й подумати.

Через тиждень хора вмерла. Знов, як тоді, на секційному столі лежав труп, знов довкола двох професорів товпились студенти з напруженою увагою слідячи за секцією. Професор-патолог вийняв із живота вмерлої новотвір завбільшки людської голови, старанно оглянув його і заявив, що перед нами рак-мозговик лівої нирки... Мені трудно переказати те почуте великої гордості за науку, яке опанувало мною, коли я почув се. Я розглядав м'який, скрівавлений новотвір, що лежав на деревляному начиню і нараз мені пригадався наш сільський староста, Улас, який завзято ненавидів лікарів і медицину. »Як можуть лікарі знати, що робить ся у мене в середині? Хіба вони можуть наскрізь бачити? — питав він із згірдним усміхом. А тут власне виділи наскрізь...

Відношене моє до медицини різко перемінилось. Починаючи її студіювати я ждав від неї усього; побачивши, що медицина робити всього не може, я прийшов до висновку, що вона не може робити нічого; тепер однак я побачив, як багато все так може гсна зробити і се »багато« наповняло мене довірою і поважанем до науки, якою я ще недавно так гордував у глибині моєї душі.

От передо мною хорий — він горячкує і жалуєть ся на біль у боці; я вистукую бік; при-

давлене відгуку показує, що у цьому місці грудної клітки воздух легких виертий ексудатом; але де саме сей ексудат — у легкім, чи в олегочній ямі? Я прикладаю руку до боку хорого і приказую йому говорити голосно: »раз, два, три!« Голосова вібрация грудної клітки з того боку, де болить, оказуєть ся ослабленою; сей факт із такою-ж певністю, як коли-б я бачив усе власними очима, показує мені, що ексудат не в легкім, але в олегочній ямі. — У хорого спараліжована ліва нога, я вдаряю його молоточком по колінних тужнях, — нога високо підкидаєть ся: се показує, що поражене лежить не в окраїних нервах, але десь вище їх виходу із хребетного стрижка; але де саме? Я пильно оглядаю, чи зберегла шкіра свою чутливість, чи поражені иньші кінчини, чи справно функціонують нерви і т. п. — і можу нарешті цілком певно сказати: поражене, яке викликало в данім випадку параліж лівої ноги, находить ся в корі центрального завою правої півкулі мозку, недалеко від тімени... Яка величезна, многовікова підготовлююча праця була потрібна до того, щоб виробити такі, на позір прості способи огляданя, скільки потреба було до того помічаня, генія, праці, знаня! І які великі области завоювала вже наука! Вислухуючи серце, можна з певністю означити, котра власне з чотирьох його заставок функціонує неправильно і в чім саме лежить причина тої неправильности — в гіпертрофії заставки, чи в її скороченю. Ми можемо відповідними зеркалами

оглянути середину ока, носово-горляну ямину, гортанку, піхву, навіть мочевий міхур і жолудок; невідома, загадочна і незрозуміла недуга відгадана, ми можемо тепер приготувляти її у чистому виді в скляній пробці і оглядати під мікроскопом. При акушерстві з майже математичною точністю виучено весь так скомплікований механізм злогів, означено усі чинники, від якої залежить той чи иньший зворот плоду і штучні способи помочи строго годять ся з сим так скомплікованим, природним рухом... Дитині випалюють розпеченим зелізом носові мушлі, помазавши їх перед тим кокаїною: живе тіло сквирчить, довкола заносить спаленим мясом, а дитина сидить собі, всьміхаючись і спокійно видихуючи з ніздрів дим...

Але усього й не перечислиш. Розумієть ся, що багато, ще дуже багато не осягнено, але усе отсе є лише питанєм часу і нам навіть годі уявити собі, як далеко піде наука. Адже-ж і ще перед кількома роками видавалась нісенітницею сама гадка про те, що людське тіло можна видіти в буквальному зміслі наскрізь; нині завдяки Рентґенови та нісенітниця стала дійсністю. Сорок літ тому назад у хірургів три четвертини оперованих умирало від гнильного закаженя; гнильне закажене було проклятем хірургії, об яке розбивалась уся вправність оператора. »Я нічого певного не можу сказати про сю страшну кару хірургічної практики — з розпукою писав Піроґов у 1854 році — у ній усе загадочне і звідкіля вона походить і яким способом

розвиваєть ся. До сього часу вона в такій самій степені невилічима, як і рак«. »Коли я погляну на кладовища — пише він в иньшому місці — де похоронено закажених у шпиталях, то я не знаю, що треба більш подивляти: чи стоїцизм хірургів, які ще заїмають ся винаходом нових операцій, чи довіру, якою ще користують ся шпиталі у сусільности«. З'явивсь Лістер, завів антисептику, її замінено ще ліпшою асептикою і хірурги з безсильних рабів гнильного закаження стали його панамп. Тенер, коли оперований вмирає від гнильного закаження, то винна тут не наука, але оператор.

Коли-ж уже тенер зроблено так багато, то щож дасть наука в будуччині? Передо мною відкривались такі ясні перспективи, що робилось радісно за жите і за чоловіка. Правда дорога пайдена і звернути з неї вже неможливо. *Natura parendo vincetur* — природу перемагає той, хто їй корить ся; коли будуть зрозумілі усі її закони, чоловік стане її необмеженим паном. Тоді щезне і теперішнє одностороннє ліченє і штучнє занобіганє хоробам: чоловік навчить ся розвивати і робити непобідженими цілочи сили свого власного організму; для нього не будуть страшні ані зараза, ані простуда, для нього злишні будуть окуляри, пльомбованє зубів: не будуть відомі ні міґренп, ні неврастенії. Будуть сильні, щасливі і здорові люди і вони родити муть ся від сильних, здорових жінок, які не знати муть ані акушерських кліщів, ані хльороформу, ані споршу.

Чим далі я тепер ознайомлював ся з медициною, тим дужче маняла вона мене до себе. Але враз із тим мене чим раз більше поражало те, який величезний круг наук містить у собі її ввученє і ся обставина мене спльлю пенкокоїла. Кождий день приносив із собою таку масу нового, цілком ріжнорідного, але однаково необхідного знаня, що голова йшла кругом. Ми були заняті від ранку до вечера, ніколи було читати що небудь не то посторонного, але навіть із області самої медицини. Се була якась горячка, якось горячково кидались ми з клініки на клініку, з викладу на виклад, з курсу на курс; як у швидко обертанім калєйдосконі, перед нами перемінялись найріжнородїйші річи: ресекція колїна, виклад про прикмети наперстниці (digitalis), безглузді мови паралїтика, вкладанє акушерських кліщів, значенє Сіденгама в медицині, зондованє слезних проводів, способи фарбованя лефлерових бацилїв, винаходженє місця підобойчикової бючки (артерії), масаж, признаки смерти від удушєня, стригуцій лишай, системи вентиляцій, теория блїднїці, закони про доми рознусти і т. и., і т. и. Все те приходилось переймати цілком механїчно; бажанє, передумати те все, що кождий з нас научив ся, застановитись над тим чи иньшим, пропадало під натовпом що раз то нового і нового знаня; і сї повї знаня приходилось складати в собі так само механїчно і втїшатись думкою: „потім, коли мати му більше часу, я все отсе передумаю і внорядкую“. А між тим одержані вражїня посте-

пенно блідли, розбуджені питання забувались і втрачували свою цікавість, присвоюване, ставалось зверхнім і школярським.

Думати й робити самостійно нам не доводилось протягом цілого майже курсу. Професори перед нашими очима зручно сиравляли ся з найтруднішими операціями, систематично рішали запутані загадки, називані хорими людьми, а ми... ми слухали і дивились; усе здавалось простим, гармонійним і очевидним. Але коли мені виїмково лучав ся хорий на стороні, то що раз находилось що небудь такого, що я не знав, що маю казати. З початку мене се не огірчало: я-ж іще студент, не одного я ще не знаю — дізнаюсь про се пізнійше. Але час ішов, знання мої вбільшувались. Скінчив я 5-тий курс; уже начались вихідні іспити, а я почував себе, як і перед тим безпорадним і певмілим, нездатним до ніякого, хоч трохи самостійного кроку. Між тим я бачив, що не стою ані трохи нижче моїх товаришів; навпаки, я стояв вище, ніж більшість їх... Щож то вийде з нас?

Вихідні іспити тяглись близько 4-х місяців. На медичному факультеті сї іспити спеціяльно тяжкі, завдяки масі предметів, яка просто приголомшує. В протязі курсу я працював багато і мав великий хист до науки, а прецінь у часі іспитів мені приходилось працювати по 10—12 годин на добу. Знання вимагано величезного і принайменче три четвертини з нього були цілком непотрібним баястом, який по зложеню іспитів зараз же вилїтав із пам'яті. Для біль-

шости професорів їх спеціальність заслонює перед ними усю решту і вони відрізняють у ньому важне від неважного, не підносячись понад свою спеціальність. Один із моїх товаришів провалив ся із анатомії через те, що не знав, чи піджолудкова железа обтягнена очервеною, чи ні — питанє для анатома дуже цікаве, але для лікаря без жадного значіння. Треба було знати, що левцін є параоксіфенілямідобензойним квасом, треба було вміти перечислити назви кількох десятків суррогатів молока, при чім кожда з тих назв була для нас пустим звуком; треба було знати усі хемічні реакції на атропін — реакції, з яких ми жадної не перевели самі.

Ще важніш було знати «ключки» кожного екзамінатора — «ключки» часто на диво нерозумні. Той, хто не знав сих «ключок», провалював ся напевно. Улюбленим питанєм одного професора було таке: «в якого зьвіряти, коли йому дати левативу, вода піде ротом?» Професор загальної терапії запитав мене на іспиті: «яка ріжниця в тім — чи ви вишете ложку холодної води, чи виллєте собі її на голову?» Той, хто казав професорови-дерматологови, що проказа (lepra) заразлива, діставав злу ноту; у професора загальної хірургії злу ноту діставав той, хто казав, що проказа незаразлива. Взагалі вислід іспиту цілком залежав від особистости і вдачі екзамінатора: «добрий» професор пропускав у лікарі студента, який 3-місячній дитині приписував 5 капель опійного настою, — «строгий»

»провалював« студента, який не знав, як впливає нарцеїн — зовсім незначна, складова частина того самого опію (оріум).

Така, чисто шкільна постановка справи робить із іспитів виродину і дуже нерозумну комедію; на місце дійсного знання, яке повинен мати кожний лікар, на іспитах вимагається лише неможливої мінанини, яку намятати можна лише для іспиту. Колись Вірхов мрів про те, щоб лікарі по певнім числі літ складали повторні іспити; при сучасному стані річий проєкт сей, сам по собі дуже розумний, цілком неможливий до виконання: скрізь у нас іспити поставлені так, що зложити їх можуть лише молодики з молодю намятю, хоч би вони при тому не мали жадного лікарського досьвіду і жадного більше або менш докладного лікарського знання.

Особливо різко вражає ся обставина при іспитах на доктора медицини¹⁾. На сих іспитах вимагається ся теж саме, що і на лікарських, тільки ще в більшому обемі. І маємо дивне явище: я знаю одного лікаря, визначного практика, до того добре зв.сного в науці своїми науковими працями; щоби зайняти посаду старшого лікаря шпиталю, йому треба мати степеня доктора, але він не спосібний вже витвердити на намять усю шкільну премудрість, потрібну для іспиту і остає дальше »лікарем«. А прецінь багато з моїх товаришів — люди науково не

¹⁾ В Росії є різниця між степеню »врача« (лікаря) і доктора медицини.

освічені і цілком бездосвідні — сеїчас після лікарських іспитів стали на свіжу пам'ять готуватись до докторських і легко одержали »научну степеня« доктора. Така профанація »научної степеня« існує в нас тільки в відношенню до медицини: доктор історії або математики, що не покинув свого предмету, зможе в кожній хвилині зложити іспит із свого предмету; кожній визначній ученій по історії або математиці легко може, коли схоче, одержати научну степеня. А доктор медицини, коли його через 5 років несподівано пришеволять скласти іспит, буде примушений втратити свою степеня; з другого-ж боку, ні один значній лікар не зможе без довгого підготованя зложити іспит на научну степеня, хіба що екзамінатори віднесуть ся до нього »поблажливо« себто, вимагати муть від нього дійсного розуміння медицини, а не знаня її на що непотрібних дрібниць.

IV.

Вихідні іспити скінчились. нас покликано до актової салі, ми підписали лікарську присягу і одержали дипломи. В дипломах сих із державним гербом і великою університетською печаткою, стверджувано, що ми з успіхом зложили всі іспити, як практичні, так і теоретичні і що медичний віділ признав нас достойними степеня лікаря »з усіма правами і привилеями, злученими по закону з сим званем.«

З тяжким і нерадісним почутєм покидав я нашу *alma mater*. Те, що в протязі курсу починав я все яснійше відчувати, встало тепер передо мною в цілій своїй наготі і я, що маю

якісь уривкові, цілком неусовні і непереверенні знання, що привик тільки дивитись і слухати, а не робити, що не знаю, як і приступити до хворого, я — лікар, до якого стануть звертатись хорі по поміч. Та щож буду я в стані дати їм? Усі мої товариші відчували те саме, що й я. Ми з гіркою завистю дивились на тих щасливців, яких лишено ординаторами при клініках: вони могли продовжати науку, їм можна було даліше працювати не на свою відповідальність, а під проводом вмілих професорів. Ми-ж, усі останні, ми мали йти у жите самостійними лікарями, не лише з »правами і привілеями«, але і з обов'язками, »злученими по закону з сим званням...«

Де-кому з моїх товаришів пощастило потрапити у шпиталі, другі одержали посади у земстві; третім, між ними й мені, не вдалось одержати ніякої посади, і нам лишалось лише одно — поспробувати жити з приватної практики.

Я оселив ся в невеликому губерньському місті середущої Росії. Приїхав я туди в дуже сирияючу пору: невдовзі перед тим умер тут лікар, що жив на краю міста і мав досить велику практику. Я найняв помешканє в тій самій місцевості, повісив на дверях вивіску: »лікар такій-то« і став ждати на хорих.

Я ждав їх і рівночасно над усе бояв ся саме того, щоб вони не прийшли. Кождий дзвінок заставляв моє серце битись дужче і я з полекшою зітхав, узнавши, що дзвонив не хорий. Чи зумію я поставити діагнозу? чи зумію назначити ліченє? Знання мої були далеко не такі

міцні, щоб я почував себе в стані, користуватись ними без підготовки. Добре, коли в хорого окажется така недуга, що можна буде пождати: тоді я припшну що небудь байдужне, а потім розглянусь дома, що в таким разі треба робити. Алеж, коли мене покличуть до хорого, який потрібує безпроволочної помочи? Власне-ж саме до таких хорих звичайно й кличуть початкуючих лікарів. Що я тоді робити му?

Є книжка доктора Луї Блау: «Діагностика и терапия при угрожающих опасностью болезненных симптомах». Я купив сю книжку і зробив із неї цілої витяг до своєї записної книжки, додавши до витягу дещо з учебників. Кожда недуга, після симптомів, була завведена до певної рубрики, як ось напр.: Сильна задуха: 1) круп; 2) ложний круп; 3) опух гортанки; 4) корч гортанки; 5) бронхияльна астма; 6) опух легких; 7) фібрінне запаленє легких; 8) урємічна астма; 9) запаленє олегочної; 10) пневмоторакс. При кождій недузї були перєчислені її симптоми і вказанє відновіднє ліченє. Сей витяг став мені у великій пригоді і я довго ще, років з два, не міг обійтись без нього. Коли мене кликано до хорого, який ж лував ся на задуху, я, під позором, щоб записати хорого, розгортав книжку, дивив ся, на яку з перєчислених недуг похожа його недуга і назначав відновіднє ліченє.

В тій місцевости, де я оселив ся, не було близько лікаря; поволи хорі стали звертатись до мене; швидко у мене між околичними меш-

канцями впробила ся практика, як для початкуючого лікаря, не зла.

Між иньшими я лічив жінку одного шевця, молодицю років 30; в неї була дизентерія. Діло йшло добре і хора вже видужувала, коли се нараз якось у ранці у неї явивсь сильний біль з правого боку у животі. Чоловік зараз побіг по мене. Я оглянув хору: цілий живіт її, коли давити його, був дуже болючий, а область печінки була така болюча, що до неї годі було диткнутись; жолудок, легкі і серце були в порядку, температура була нормальна. Що се могло бути? Я перебирав у голові всякі недуги печінки і не міг остановитись на жадній; найприроднійшою річю було поставити нову слабість у звязи з розвиненою вже недугою; при дизентерії іноді лучають ся ропні печінки; але проти ропня свідчила нормальна температура. Вприснувши хорій морфїни, я відійшов в великій непевности. До вечера температура з великими дрощами піднеслась до 40°, у хорої явилась легка задуха, а печінка була ще більше болюча. Тепер я не сумнівав ся, що наслідком дизентерії у хорої витворює ся ропень печінки; опухла печінка давить на легке і — се причина задухи. Я був дуже вдоволений з докладности своєї діагнози.

Але коли в хорої ропень печінки, то операція доконечна. (У клініці се так легко сказати). Я став вговорювати мужа хорої, щоби умістив жінку в шпитали; я казав йому, що стан її дуже поважний, що в хорої ропень у внутрен-

ностях і що, коли він пробе ся до черевної ями, то смерть неминуча. Чоловік довго вагався, але в кінці послухав моїх намов і завіз жінку у шпиталь.

Через 2 дні я пішов відвідати хору. Прийшов у шпиталь, викликав ординатора. Показується, що в моєї хорої... фібрінне запалення легких. Я не вірив власним ухам. Ординатор повів мене у комнату і показав хору... Я спімнув, що навіть не догадався спитати її про кашель, навіть не оглядав у друге її легких — так я зрадів дрощами і вони мені видалась ясним доказом моєї діагнози. Правда, мені приходило на думку, що не шкодило-б оглянути легкі ще раз, але хора так кричала при кождому русі, що я просто не зважувавсь піднести її, щоб вислухати, як слід.

— Алеж у неї дуже болюча печінка і цілий живіт — сказав я засоромлений.

— Так, печінка трохи болюча — відказав лікар — але права олегочна більше болюча.

— Тай цілий живіт болючий.

Я ледви діткнувсь її живота, а хора крикнула. Ординатор почав із нею розмовляти, почав розпитувати, як вона провела ніч і поволи заглибив її у живіт цілу руку так, що хора того її не помітила.

— А ну, лиш, матінко, сядь — сказав він.

— Ой, не можу!

— Ну, ну, дрібниця, сїдай!

І вона сіла і її можна було стукати, вислухати; і я побачив так типове фібрінне запалення.

лене легких, що більше типового вже бути не могло...

Як міг я так поверховно і недбало перевести оглядини? Отжеж потрібно конче кожного хорого, на що б він не жалив ся, оглянути від голови до ніг — се повтаряли нам безперестанно наші професори. Так, вони нам часто про се говорили і на іспиті я зумів би навести багато прикладів, які невідпорно доводять нам konieczність слідувати сьому правилу. Але теорія — що иньшого, а практика — що иньшого; в дійсно-сти мені було просто сьмішно почати оглядати ніс, очі і п'яти у хорого, який жалував ся, прим. на попсоване жолудка. Правила, подібні до от-сих, можна усвоїти собі лише одною дорогою, коли не теорія, а власний досьвід примусить почути і зрозуміти ціле їх практичне значінє. Власний-же досьвід був нам на клініках зовсім недоступний.

Характеристичне також і те, що у своїй діагнозі з усіх недуг, яких можна було догаду-ватись, я спинив ся на такій, яка зустрічаєть ся найрідше. І в моїй практиці се був не одинокий випадок: кольки в кишках уважав я початком запаленя очеревної; де був геморої, я находив рака відходової кишки і т. п. Я був мало озна-йомлений із звичайними недугами, — мені пе-редовсім приходили на думку найтяжчі, рідкі і „цікаві“ недуги, які я бачив у клініках.

А все таки в розпізнаваню недуг я ще хоч трохи міг чути ґрунт під собою: діагнози ста-влено у клініках перед нашими очима і хоч

ми в ставленю їх брали не велику участь, то бодай бачили їх досить. Але що для мене було вже зовсім незвісною областю, то розвій недуг і вплив на них різних ліків; те і друге було мені відоме виключно з самих книжок. Коли якого небудь хорого за час його перебування у клініці демонстровано нам разів 4—5, то се вже було дуже багато. Через цілий час мого студіювання систематично спостерігати недуги я міг лише в тих 10—15 хорих, при яких я був куратором; а се значить тільки, що й ніщо.

Якось місяців через два після початку моєї практики мене покликано до жінки одного суконного фабриканта; се був перний випадок, що мене кликано до багатого дому: до того часу практика моя обмежувалась ремісниками, дрібними крамарями, вдовами по офіцпрах і т. п.

— Ви, пане доктор, давно скінчили курс? — було перше питанє, з яким звернулась до мене хора, молода і інтелігентна жінка років 30-и.

Мені дуже хотілось сказати: «перед двома роками», але мені було ніяково і сказав правду.

— Ну от і добре, я дуже рада! — задоволеним голосом сказала хора — Ви, значить, стоїте на висоті науки: кажучи вітверто, я більше вірю молодим лікарям, ніж усім отсим «знаменитим»: ті усе поперезабували і тільки старають ся гіпнотизувати нас тим, що вони «знамениті».

У хорої оказав ся острый ревматизм сугуставів, саме така недуга, проти якої медицина

має певний специфічний лік — саліцильний квас. Для початку практики не можна було й бажати більш сприяючого випадку.

— Чи довго, пане доктор, слабувати ме вона? — запитав мене у передпокою муж хорої.

— Н-ні! — відказав я. — Тепер що-день, то біль менчати ме і стан її буде поліпшатись. Тільки пильнуйте, щоб вона приймала точно ліки.

Через два дні я одержав від нього записку: »Добродію, жінці моїй, не то що не поліпшило ся, але зовсім погіршило ся. Будьте добрі, прийдьте«.

Я приїхав. У хорої перше боліло праве коліно і лівий сугтав скоковий; тепер до сього прилучив ся біль у лівому раменному сугтаві і лівому коліні. Хора зустрїла мене зимним і врожим поглядом.

— От, п. доктор, ви казали, що швидко все пройде — сказала вона. А воно зовсім не проходить, а навпаки усе погіршає ся. Тачий страшенний біль — Господи! Я й не думала, що можуть бути такі муки.

От тобі і саліцильний сод — специфічний лік! Я мовчки став знимати вату з хорих сугтавів, намазаних мастю з хльороформу і вазелїну.

— Що се, чи то мазь заносить трупом, чи то вже я за життя починаю розкладатись? — бубонїла хора. — Як умирати, то й умирати, менї усе одно; але чому се так болїсно?

— Годї бо, панї, чи можна-ж оттак падати на дусї — сказав я. — Тут нічого й балакати про смерть; швидко ви зовсім подужаєте.

— Ну, та ви менї се кажете, аби мене потїшити... А довго я ще, в такім разї, мучити мусь? Я відповів непевно і обіцяв прийти завтра.

На другий день біль значно поменчав, температура знизилась, хора дивилась весело і сьміло. Вона сердечно стиснула мою руку.

— Ну, як здає ся, нарештє, я починаю видужувати, сказала вона. — Та їй надоїла-ж я вам, п. доктор, признайтесь! Така нетерплива, аж сором. Вже мене й чоловік докоряє... Скажіть, тепер можна надїятись, що піде до лїпшого?

— Безумовно! Ви хотїли-б, щоб салїцильний сод помїг вам відразу; — се неможливо. Так швидко, як ви бажали, він не помагає, за те помагає певно. Тільки поки що, в усякім разї берїть його дальше.

— Я дуже прїю від нього, — в ночі прийшлося змінити три сорочки.

— А в вухах не звенить?

— Ні.

— В такім разї берїть дальше лїки, коли не хочете, щоб процес знов заострив ся.

— Ой ні, ні, не хочу, — засьміялась хора: волю перемінити хочби й десять сорочок.

Приїжжу другого дня, вхожу до хорої. Вона навіть не порушилась, коли я увійшов; нако-

нець від нехочу повернула до мене голову: лице її змарніло, під очима сині смуги.

— А в мене, пале доктор, біль з'явивсь у правому плечі — повільно сказала вона, з ненавистю дивлячись на мене. — Цілу ніч не мógла я заснути від болю, хоч дуже точно брала вашу саліцильку. Для вас се зовсім несподівано?

На лихо, се щира правда! Для мене було се дуже несподіванкою... Можлива річ, що я поступив легкодушно, обіцяючи з самого початку скоревилічення: учесники мої казали, що часами саліцильний сод при ревматизмі не реагує; але щоб раз почате реагування нараз устало, про се я цілком не думав. Книжки не могли викладати справи інакше, як схематично, то чи міг же і я, що руководив ся виключно книжками, бути не схематичним?

Коли я прашав ся з хорою, мене більш не просили приходити. Хоч як се було для мене обидно, в душі я був радий, що позбув ся своєї пацієнтки. Вона мене страшно змучила.

Опроче моя практика давала мені взагалі не багато радости. Я тепер без перерви був страшно знервований. Хоч як низько оцінював я свої лікарські відомости, але коли дійшло до діла, то прийшлось переконатись, що я оцінював їх усе таки за високо. Майже кожний випадок так наглядно розкривав передо мною все з нових та нових боків цілу глибіню мого незнання і браку підготованя, що у мене опадали руки. Знання, які я одержав в університеті, виказували собою одну хаотичну купу, в якій я не міг

з'орієнтуватись і перед якою я стояв у повній безпорадності. Моя книжна — абстрактна наука, не провірена мною в життю, раз у раз обманювала мене; в її тверді і нерухомі форми ніяк не могло втиснутись живе життя, а зробити ці форми еластичними і рухливими я не вмів. В своїх діагнозах та предсказаннях у справі дальшого ходу недуги я раз у раз помиляв ся так, що бояв ся показатись своїм пацієнтам на очі. Коли мене питали, якого смаку буде приписаний мною лік, я не знав, що відповісти, бо сам не то що ніколи не пробував його, але навіть не бачив. Я лякав ся самої думки, — що буде, коли мене покличуть на злоги. За час свого побуту в університеті я бачив лише пять випадків злогів і одиноким, що я добре знав із акушерства, було те — як небезпечно помагати при злогах невинною рукою..... Житє хорої людини, її душа, були мені зовсім невідомі; ми, мов ті паничі, ходили у клініки, проводячи коло хорих по 10—15 хвилин; ми ще сяк-так студіювали недуги, але про хорю людину не знали нічого сенько.

Та що вже й казати про такі віжні справи, як психольогія хорої людини. Я раз у раз не знав, що казати у найпростійших справах, я не знав і не вмів зробити того, що вмів зробити перша-ліпша шпитальна слуга, що доглядає хорих. Я казав тим, що окружали хорого: »дайте хорому лєвативу, положіть оклад і бояв ся, щоб мене не спитали: »А як се зробити?« Таких »дрібниць« нам не показувано; сеж обходить фельчерів, доглядачок, а лікар повинен

тільки дати відповідний приказ. Але я не мав при собі фельчерів і доглядачок, а окружене хорих зверталось за вказівками до мене... Довелось відложити на бік великі, »поважні« підручники і взятись за такі книжки, як на пр. »догляд хорих« Більрота, учебник призначений для милосерних сестер. І я, що на вихідному іспиті артистично зробив на трупі ампутацію коліна методом Сабанєєва — тепер старанно виучував, як треба підвести знесилоного хорого, як прикласти мушку (плястер).

Недалеко від мене жив на спочинку старий лікар Іван Семенович Н., що покинув практику. Коли до нього випадково дійдуть сі стрічки, то най він іще раз почує від мене щиро подяку за ту поміч, яку він виявив у той трудний для мене час. Я щиро розказував йому про свої сумніви і похибки, радив ся з ним про все, чого сам не розумів і навіть тягнув його до своїх пацієнтів. З чисто батьківською щирістю був Іван Семенович завсїди готовий прийти мені з помочю і своїми відомостями і вправністю і всім, чим міг. І всякий раз, як ми стояли з ним при ліжку хорого, він — спокійний, зарадливий і певний себе, а я — безпорадний несмільий і мені видавалось страшно нерозумною річю, що ми з ним обидва рівноправні товариші, маєм однакові дипломи.

Я лічив одного крамаря. У нього був дуже тяжкий, п'ятнистий тиф, утруднений правобічним паротітом (запаленєм приушної желези). Якось у ранці крамарева жінка прислала до ме-

не хлопця, просячи, щоб я не гаючись, ішов до них: чоловікови її через ніч погіршало і він задихуєть ся. Я прийшов. Хорий був на пів непри- томний; він дихав важко і хрипливо, немов би йому щось стиснуло горло; при кожному вдиханю підреберря втягалось глибоко в середину; засохла слизь брунатною болонкою покривала йому зуби і край губ, живчик був дуже слабій. Опух желези не давав хорому, як слід, відтвори- ти уста і менї не вдалось оглянути йому ями рота і гортанки. Я побіг до дому, неначе то по шприцку, щоб вприснути хорому камфору і став переглядати у книзі розділ про тиф. Що при тифі може не давати дихати? Єдине, на що вказував учебник, був опух гортанки, як наслідок запаленя черпальцеватих хруставок. В такім разі приписувалось таке ліченє: »силь- ні прочищаючі ліки, ковтати кусники леду; коли ніщо не помагає, безпроволочна трахеото- мія«. Я повернув ся до хорого, вприснув йому під шкіру камфору, звелїв давати йому лід і дав пайсильнійший лік до прочищення — кольо- квінту.

Через кілька годин я прийшов знов. Жо- лудок хорому прочистило, але дихати йому не тільки не було легше, ба ще стало тяжше. Ли- шалось одно — трахеотомія. Я пішов до Івана Семеновича. Він уважно вислухав мене, похи- тав головою і поїхав зо мною.

Оглянувши хорого, Іван Семенович припе- волив його сісти, набрав у гуттаперховий ба- льон теплої води і устроївши прискавку

хорому межи зуби, перечистив йому рот, після чого вийшло багато вязкої, тяглої слизи. Хорій сидів, капляючи і харкаючи, а Іван Семенович вприскував енергічно даліше; як він не боявся, що хорій захлиснеться. З кожним новим вприснеєм слизь виходила знов і знов; я здивувався, що така страшенна маса її могла поміститись у роті чоловіка.

— Ну, ну, відкашляйте, плюньте! — голосно і з приказом повторяв Іван Семенович. І хорій опритомнів і став плювати.

Дихати йому стало зовсім легко.

— А я йому кольоквінту приписав — сказав я засоромлений, коли ми вийшли від хорого.

— Ай-ай-ай! — сказав Іван Семенович, похитавши головою — такому слабому! так не тяжко й убити чоловіка... Тай що могло вказувати, щоб сього було треба? Просто чоловік без памяти, ликає зле — то й зрозуміле, що у роті всяка гидота накопилась.

В книжках не було сказано про можливість подібного «утруднення» при тифі; алеж хиба книжки можуть провидіти усі дрібниці? Я був у розпучі: я такий дурний, недогадливий, що не гідний бути лікарем, а лише робити, як фельчер, по готовому шабьлонови. Тенер мені сьмішно згадувати про сю розпуку: студентам багато говорять про конечність індивідуалізувати кожний випадок, але вмільсть інди відуалізувати набуває ся лише досьвідом.

З кожним днем моєї практики що раз то сильнійше повставало передо мною питанє: по

якому дивному непорозумінню я одержав лікарський диплом, — чи маю я право, на підставі цього, вважати себе лікарем? І жите кожний раз все більше переконуючо відповідало — ні, не маю!

Наконець лучилась мені ось яка пригода. І тепер іще, коли я згадаю про неї, мене обгортає сум і страх. Але як розказувати — то вже про все розказувати.

На кінці міста, в убогій хатині, жила вдова-прачка з трьома дітьми. Двоє з них вмерло на шкарлятину в шпитали; незабаром після їх смерти, захоріла і остання дитина, худе, негарне хлопця років осьми. Мати її за що не хотіла відвезти і його в шпиталь і рішила лічити його дома. Вона покликала мене. У хлопця була шкарлятина в дуже тяжкій формі; він маячив і кидав ся, температура була 41°, живчик майже незамітний. Оглядівши хорого, я сказав його матері, що ледви й він подужає. Прачка впала передо мною на коліна.

— Батечку мій, рятуйте його! один він у мене зістав ся! Ростила його підпорою на старість... скільки зможу, заплачу вам, до віку для вас за дурно прати му!

Жите хлопця з тиждень висіло на волоску. Наконець температура потроха знизилась, висипка поблідла, хорий став приходити до памяти.

Явилась надія на добрий кінець. Мені став дорогим отсей марний, негарний хлопець, з полупленною на лиці шкірою і апатичним зором. Щаслива мати горячо дякувала мені.

Через кілька день хорого знов напала горячка, а праві підщочні желези напухли і зробились болючими. Опух щодня більшав. Само по собі не представляло се ніякої небезпечности: в найгіршім разі желези зропили би і повстав би ропень. Але для мене таке утрудненє було дуже неприємне. Коли повстане ропінь, треба буде його перерізати; розріз прийдець ся робити на шиї, де стільки бючок і жил. Що буде, як я проріжу яку небудь більшу судину, чи зумію-ж я спинити уплив крови? Я до сього часу ні один раз не дотикав ся ножем живого тіла; бачити — я бачив дуже трудні і запутані операції, але тепер полишений сам собі, я бояв ся прорізати простий ропінь.

В початковій стадії запалення желез дуже добре ділає втиранє сірої масти з живого срібла: роблені завчасно сї втирання не рідко переривають запаленє, не допускаючи до ропіння. Я рішив ся втирати свому пацієнтови сїру масть. Опух був дуже болючий і тому на перший раз я не сильно втирав масть. На другий день хлопець виглядав весело, перестав скигліти; температура знизилась; він усміхав ся і просив їсти. Болючість желез значно зменшила ся. Я у друге втер в опух масть, на сей раз сильнійше. Мати трохи що не молилась до мене і гірко жалувала, що не покликала мене до тих двоїх дітїй, що вмерли; тоді-б і вони лишились живими.

Коли я на другий день прийшов до хорого, то завважав у його стані значну переміну. Хло-

пець лежав горілиць, повернувши голову на бік і безперестанно стогнав; у правій надобойчиковій ямці, нижче від первісного опуху червонів новий великий опух. Я поблід. З бючим серцем став оглядати хорого. Температура була 39,5°; правий ліктевий сугав розпух і був такий болючий, що до руки годі було й діткнутись. Мати, хоч і сильно стрівожена, з довірою й надією слідила за мною... Я вийшов, мов убитий; видима річ: я своїми втираннями розігнав гніль з желези по усьому тілу і в хлопця починалось загальне затроєне крови, від якого немає ратунку.

Цілий день я мов здеревілий перебукав по вулицях; я ні про що не думав і тільки був цілий перенятий страхом і розпукою. Іноді сьвідомо нараз ставала ярко думка: «так, я убив чоловіка». І тут годі було одурити себе. Справа не могла-б бути яснійшою, колиб я просто перерізав хлопцеві горло.

Хорий прожив ще півтора тижня; що дня в нього появлялись нові й нові опухи — у сугавах, у печінці, в нирках... Мучив ся він безмірно і одиноке, що лишалось робити — се вприскувати йому морфін. Я відвідував хорого кілька разів на день. Коли я входив, мене стрічали мученичі очи дитини з її запалого, потемнілого лица. Сцінивши зуби, хорий цілий час слабо і протяжно стогнав. Мати вже знала, що немає надії.

Наконець якомсь — а було се під вечір — зайшов я у хатину прачки і побачив свого па-

циента на столі. Все скінчилось... З якоюсь острою і болісною цікавістю підійшов я до труна. Заходяче сонце освічувало схудле, мов воскове лице хлопця, він лежав, насупивши брови, немов про щось із жалем думаючи — а я, його убійник, дививсь на нього... Осиротіла мати ридала в куті. По голіх стінах хатини висіло заплене навутище, від брудної долівки несло вохкістю; було зимно, зимно і пусто. Ридання стиснули мені горло. Я підійшов до матері і почав її потішати.

Через нів годни я збирався до відходу. Прачка нараз заметушилась, скванно полізла у скриню і подала мені затовщену трирублівку. — Прийміть, батечку... за трудно... — сказала вона. — Вже як ви старались — спаси вас Цариця Небесная!

Я відказався. Ми стояли з нею в напів темних сінях.

— Не судив, видно, Бог — сказав я, стараючись не дивитись в очі прачці.

— Його сьвята воля!... Він краще знає... — відповіла прачка і губи її знов затремтіли від ридання. — Батечку мій, спасибі вам, що жаліли мого хлопця!...

І вона плачучи, впала мені до ніг і хотіла поцілувати мою руку, дякуючи мені за мою ласку і добрість.

* * *

Ні! все покинути, всього зректись і їхати в Петербург, хоч би там і прийшлося умерти з голоду!

V.

Приїхавши у Петербург, я записав ся на курси в еленинськiм клінічнiм Інституті; сеї інститут, основанийий спеціяльно для лікарів, що бажають видосконалити свої знання. Але походявши туди якійсь час, я пересвідчив ся, що курси сї не багато дадуть мені. Справа велась там так само, як і в університеті: ми знов дивились, дивились — таї тільки; а дивив ся я вже і без того досить. Сї курси дуже корисні для лікарів, що вже практикували, у яких, в їх практиці, дозріло багато питань, що вимагали розв'язки. А для нас, початкуючих, вони мають мало значіння: найголовнiйше, що для нас потрібне — се шпиталі, у яких ми могли-б працювати під контролею досвідчених провiдирів.

Я став шукати собі місця, хоч би за найменчу плату, аби лише бути ситим і не почувати на вулиці: способів до життя я не мав ніяких. Я обходив усі шпиталі, був у всіх старших лікарів; вони слухали мене з зминоввiчливим, скучним поглядом і відповідали, що місця нема і що взагалі я надаремно дурю себе, що можна де небудь відразу дістати у шпиталі платну посаду. Швидко я сам пересвідчив ся, як наївні були такі мрії. В кождому шпиталі працюють за дармо десятки лікарів; ті з них, що бажають одержувати жебрацьку плату «шпитального» ординатора, зневолені чекати на неї по пять до десять літ; більшість на се їй не числить і працює лише тому, щоби придбати те, що повинна була їм дати, а не дала школа.

Заклади, а власне міста широко користують ся в нас таким станом річий і визискують працю лікаря в страшених розмірах. В Копенгазі місто служить справі лікарської освіти, щедро даючи місця у мійському шпитали молодим лікарям, при чім обмежує їх службу двома роками, щоб дати опісля місця новим лікарям. У Франції тій самій меті служать мійські шпиталі по всіх містах. А у нас, 1894 року, у петербурській радї один із радних поставив внесенє, щоби цілком знести плату шпитальних лікарів, бо завсіди найдеть ся досить лікарів, що служити муть даром. »Лікарі — запевняв він — повинні вже й з того радїти, що їх допускають у шпиталі...«

Я кинув надїю на платну посаду і поступив у шпиталь »сверхштатним«. Бідувати прийшлось мені тяжко: вечерами я підстригав »стряпки« на своїх питамах і зашивав чорними нитками подерті черевики. Приписуючи хорим порції я з задрістю перечитував їх, бо сам живив ся »чайною« ковбасою. У сей скрутний для мене час я спробував на собі і зрозумів явище, яке попереду здавалось мені цілком незрозумілим, — як можна запиватись із голоду. Тепер, коли я проходив біля гостинниці, мене так і тягло до неї; мені здавалось найвищою розкішю підійти до ясно освіченого шинквасу, заставленого смачними стравами та випити чарку та другу горівки; дивно, що мене голодного і зовсім не алькоголіка, манила як раз горівка, а не закуска. Коли у мене в кишені заводив ся

карбованець, я не міг перемогти снокуси і упи-
вав ся. Ні до сього часу, ні потім, коли я від-
живляв ся, як слід, горівка мене цілком не тя-
гнула до себе.

Працювати в шпитали приходилось багато.
І я бачив, що праця моя, просто таки потрі-
бна шпиталеві і що ласка, з якою він мені
дозволяв у ньому працювати, була ласкою під-
приємця, який »дає хліб« своїм робітникам; рі-
жниця була лише та, що за мою працю плаче-
но не хлібом, але дозволом працювати. Коли вто-
млений і розбитий вертав я домів після без-
сонного джурю і ломив свою голову над тим,
що ситнішого купити за вісім копійок на обід,
мене огортала злість і розпука: невже-ж за цілу
свою працю я не мав права бути хоч ситим?

І я починав жалувати, що покинув свою
практику і приїхав у Петербург. Більрот каже:
»Лише лікар, що не має ніякої совісти, може
дозволити собі самотійно користуватись тими
правами, які йому надає його динльом«. А хто
в сьому винен? Не ми! Самі устроюють так,
що для нас немає нішого виходу — найже са-
мі й покутують!

Крім сього шпиталю, я ще ходив і на де-
які курси в клінічному Інституті, а також пра-
цював і по інших шпиталях. І скрізь я наочно
переконаував ся, як мало значіння надають у
медичнім світі нашим динльомам »із усіма пра-
вами і привілеями, злученими по закону з сим
званням«. У нас у шпитали кожній мій припис,
кожда моя діагноза строго була контрольована

старшим ординатором; де я не працював, мене допускали лічити хорих, а тим паче робити операції, лише тоді, як переконались на ділі, а не на основі мого диплому, що я спосібний працювати самостійно. В Надеждинському поліжничому закладі лікар, який хоче навчитись акушерства, протягом перших трьох місяців має право лише оглядати поліжницї і дивитись на операцію; після трьох місяців він складає colloquium і лише після сього його допускають до операції під проводом старшого джурного асистента... Чи можна-ж іще більше нехтувати нашими »правами«? Диплом признає мене повновласним лікарем; закон під загрозою суворої кари з'обовязує мене являтися на заклик акушерки на трудні злоги, а тут мені не дозволяють помагати навіть при найлекших злогах і поступають, розумієть ся, цілком справедливо.

»Я вимагаю — писав відомий німецький хірург Лянгенбек у 1874 році — щоби кождий лікар, покликаний до практики на поле бою, володів оперативною технікою так справно, як жовніри володіють воєнною зброєю... Кому, в дійсности, може прийти на думку післати у бій жовнірів, які ніколи не держали в руках оружя, а тільки бачили, як стріляють иньші? А між тим лікарі скрізь ідуть не тільки на поле бою, але взагалі у жите невмілими рекрутами, що не знають, як узятись за оружє.

Медицинська преса усіх країв із усіх сил домагаєть ся усуненя сих вопіючих дивоглядів, але усі її зусилля остають марними. Чому? Я

рішучо не в силі з'ясувати собі се. Для кого в безхосенним зрозуміти необхідність практичного підготовання лікаря? Не для суспільности, розуміється — алеж і не для самих лікарів, які повсякчасно не перестають казати сій суспільности: «ми вчпось на вас, ми придбаємо досвід цїною вашого життя і здоровля.

IV.

Я совісно працював у нашому шпитали і під проводом старших товаришів-лікарів потрохи набрав досьвіду.

Поки ходило о різні приписи, усе ішло легко і просто: я приписував і коли мої приписи були нерозумні, старший товариш вказував мені на се і я поправляв свої хиби. Зовсім інакше стояла справа там, де приходилось присвоювати собі певні технічні, оперативні способи. Самих вказівок тут мало; хоч який буде вправний мій проводир, найголовніше я все таки повинен придбати сам; оперувати тв-рдо і певно може лише той, хто має вправність; а як придбати сю вправність, коли хто попередю не оперував — бодай невмілою і певною рукою?

В середині вісімдесятих років Американець О'Дваєр винайшов новий спосіб лічення небезпечних звужень гортанки в дїтий, спеціально при крупі. Раньше у таких випадках роблено трахеотомію: хорому прорізувано з переду дихавку і вставлявано в розріз рурку. На місце сеї кровавої операції, страшної для різні хорого, вимагаючої хльороформу і асисті кількох лікарів, О'Дваєр запропонував свій спосіб, який містить

ся ось у чім: Оператор вводить у рот дитини лівий вказуючий палець і захоплює ним надгортанну хреставку, а правою рукою при помочи особного приладу здовж сього пальця вводить у гортанку дитини металічну рурку з грубною головкою. Рурка лишає ся у гортанці; грубша головка, що лежить на гортанних в'язах, не дає рурці зсунутись у дихавку. Коли потреба мнє, рурку виймають із гортанки. Операція ся, звана і н т у б а ц и є ю, часто дає просто подиву гідні наслідки і в одній хвилі усуває дупність. В теперішню пору вона все більш усуває при дифтерії трахеотомію, яку лишено лише для тих, в порівняно рідких випадків, коли інтубація не помагає.

Операція ся проста і без болю, дає подиву гідні наслідки, але... але лише в такім разі, коли вона ведена вправною рукою. Треба великої вправи, щоб легко і не завадивши, ввести трубку у хору гортанку переляканої і кричучої дитини.

В дифтерійному відділі я працював під проводом товариша — на прізвище Стратонова. Я не один десяток разів був присутний, коли він робив інтубацію, не один десяток разів робив її сам на фантомі і на труні. Наконець Стратонов дав мені довершити операцію на живій дитині. Се був хлопець років трьох, із набрепіними лицями і гарними синіми очима. Він дихав тяжко і хрипло, поривисто кидаючись на ліжку, з блідо-синявим лицем і втягуваними межиреберрами. Його перенесено в операцій-

ну комнату, положено на канапу і звязано йому руки. Стратонов вставив хлопцеві в рот «розширювач», милосерна сестра держала хлопцеві голову. Я став вводити прилад. Маленька, м'яка гортанка дитини виховзувалась із під мого пальця і я ніяк не міг у ній орієнтуватись. Нарешті мені здавалось, що я надібав вхід у гортанку. Я почав вводити рурку; але вона об щось заперлась кінцем і не йшла далше. Я натиснув дужче, але рурка не йшла.

— Та не натискайте — силою ви тут нічого не вдієте — завважав Стратонов. Піднесіть рукоять у гору і вводіть, без усякого насилування.

Я витягнув інтубатора і став вводити його знова. Довго тикав я кінцем рурки у гортанку; нарешті рурка увійшла і я витягнув провідник. Дитина задихуючись і змучена — сейчас виплюнула рурку разом із покровавленою слиною

— Ви ввели рурку в пролик, а не в гортанку — сказав Стратонов. — Намацайте поперед надгортанник і сильно наклоніть його вперед, усталіть його таким робом і вводіть рурку в часі вдиху. А головне — то без усякого насилування.

Червоний і спитілий я на хвилину спленився, а тоді приступив знов до операції, стараючись не дивитись на витріщені, змучені очі дитини. Гортанка йому розпухла і тепер іще важче було орієнтуватись. Кінець рурки усе заправився об щось і я ніяк не міг перемогти себе, щоб не поспробувати усунути запори силою.

— Ні, не можу! — сказав я нарешті, насупившись і витягнув провідник.

Стратонов узяв інтубатора і швидко ввів його в рот дитини; хлопець витріщив очі, на хвилину йому застановило віддих. Стратонов потиснув гвінтик і зручно витягнув провідник. Дав ся чути характеристичний дуючий шум дихання крізь рурку; хлопець закашляв, стараючись викашляти рурку.

— Ні, розбишако, не викашляєш — усміхнув ся Стратонов, плескаючи його по лиці.

Через п'ять хвилин хлопець спав, дихаючи рівно і свobodно.

Началась тяжка пора. Научитись інтубувати було кінцевим; між тим усі вказівки і пояснення ані трохи мені не помагали, а мої попередні вправи на фантомі і трупі оказувались дуже мало примінними. Тільки по півтора тижни мені вдалось таки у перше ввести рурку у гортанку. Але ще й довго після того, беручись за інтубацію, я не був певний, чи вона мені вдасть ся. Іноді лучалось, що змучивши дитину і втомившись сам, я був зневолений посилати по асистента, який вводив рурку.

Усе се страшенно тяжко, алеж як годі інакше? Операція така корисна, так наглядно спасає жите... Я відчуваю се дуже ясно тепер, коли все важке лишилось уже по заду і коли я візьмусь інтубувати при яких би то не було умовах. Недавно в ночі на джурі мені прийшлося робити інтубацію п'ятилітній дівчинці; вчора їй уже вставлено рурку, але через добу

вона викашляла її. Хору внесено в операційну кімнату, я став приготівлювати прилади. Дівчинка сиділа на колінах у доглядачки — бліда, з краплями поту на лобі, з виразом тої страшної нудьги, яка буває лише в людей, що задихують ся. Помутнілі очі її слабо блиснули, коли побачила прилади. Вона сама роззявила рот і сиділа так із боязкою надією, слідячи за мною. Мині мило забилося серце. Швидко і легко, сам втішаючись своєю зручністю, я ввів їй у гортанку рурку.

Дівчинка підвелась на канапці і сіла, жадно повними грудьми вдихуючи воздух; шок її почервоїли, оченята щасливо блищали.

— Що, легко дихати тепер? — запитав я. Вона мовчки кивнула головою.

— Ну, подякуй пану докторови, скажи: »спасибіг«, всміхнулась милосерна сестра, нахилиючи її головку. — Спа-си-біг! — прошептала дівчинка з тихою ласкою дивлючись на мене з під піднесених брів.

Я повернув у дижурну кімнату і ліг спати, але заснути довго не міг; я усміхаючись дивився у пільму і передо мною являлось щасливе дитяче лице і ніс ся слабкий шепіт: »спа-си-біг«. Так, такі хвилини змякшують спомини перейденої дороги і до певної міри примирюють ся з нею — інакше не може бути, а не було-б першого, не було-б і другого. Але все таки ті — от, перші — що їх обхдить чуже щастє, куплене ціною їх власних мук! А скільки таких мук, скільки згубленого життя лежить на дорозі ко-

ждого лікаря! »Наші успіхи ідуть через гори трупів« — сумно признаєть ся Більрот в одному приватному листі.

Мені особливо ярко пригадуєть ся моя перша трахеотомія; сей спогад мов мара стояти ме передомною ціле моє житє. Я чимало разів асистував товаришам при трахеотоміях, чимало разів сам робив операцію на трупі. Наконєць, мені дозволено зробити операцію на живій дівчинці, якій інтубація перестала помагати. Один лікар хльороформував хору, другий — Стратонов — асистував мені, готовий в кожній хвилі прийти мені на поміч.

По першим зараз рєзрізі, який я зробив на білім опухлім горлі дівчинки, я почув, що я не в силі здавити зворушеня, яке мене обняло. Руки мої злегка дрожали.

— Не зворушуйтесь, усе йде добре — спокійно промовив Стратонов, обережно захвачуючи скривавлене стягло своїм пінцетом поруч із моїм. — „Гачки!..“ Ось та щитовата железа, відділіть стягло. — Тупою дорогою йдіть! Так! Добре!“

Я наконєць дібрав ся зондою до дихавки, сквапно розриваючи нею пухку ткань і відсуваючи чорні набренілі жили.

Обережнійше, не натискайте так — сказав Стратонов, — ви отак усі перстені дихавки поломите. Не нагліть!

Гладкі, перстеноваті хрястки дихавки рівно двигались під моїм пальцем разом із віддыхом

дівчивки; я придержав дихавку гачком і зробив на ній проріз. З прорізу слабо засвистів воздух.

— Розширювач!

Я ввів у проріз розширювач... Слава Богу! зараз кінець... Але з під розширювача не було чути того характеристичного, шиплячого шуму, який вказує, що воздух свобідно виходить із дихавки.

— Ви мильно ввели розширювач у саму стіну! — нараз нервово крикнув Стратонов.

Я витягнув розширювач і тремтячими від зворушення руками вставив його в друге, але знов не туди. Я все більш зміщував ся. Глибока лійка рани раз-у-раз заливалась кровю, яку милосерна сестра швидко обтирала клубочком вати; на дні лійки кров пінилась від воздуха, що виходив із розрізаної дихавки; сама рана була негарна і нерівна, в низу її виднів провід, зроблений моїм розширювачом. Милосерна сестра стояла зі змученим лицем, закусивши губу, доглядачка, що держала ноги дівчині, низько нахилила голову, щоб не бачити..

Стратонов узяв від мене розширювач і почав уставляти його сам. Але він довго не міг найти прорізу. На силу таки йому вдалось ввести розширювач; роздав ся шиплячий шум, із дихавки з кашлем полетіли брязки кривавої слизи. Стратонов уставив кантолю, нахилив ся і руркою почав висмоктувати з дихавки кров.

— Колего, сьогож не треба і поясняти, се-ж саме собою розумієть ся — сказав він, по

закінченню операції. Проріз треба робити як-раз по середині дихавки, а ви якимсь робом ухитрились зробити його з боку; і на що ви зробили такий великий проріз?

„На що!“ На труні в мене і прорізи були такі завдовжки, як треба і лежали вони, як-раз по середині дихавки. У оперованої рана покрилась дифтеритом. Перевязку приходилось переміняти двічі на день; температура цілий час була коло 40°. В великій гниючій лійці рани рурка не могла щільно держатись; приходилось її тампонувати кругом газом, а все таки рурка держалась лихо. Перевязки робив Стратонов.

Якось, розкривши рану, ми побачили, що частина дихавки омертвіла. Се ще більше утрудняло справу: позбавлена підпори, рурка тепер, уставлена у проріз, опиралась світлом у передню стінку дихавки і дівчинка починала задихатись. Стратонов уставив рурку, як слід і почав обкладати її старанно ватою і газом. Дівчинка лежала з виплющеними від муки очима, страшенно біла ніжками і старалась вирватись із рук доглядачки, що її придержувала; лице її кривилось від плачу, але плачу не було чути: у трахеотомованих воздух іде з легких у рурку, поминаючи голосницю і вони не можуть видавати звуку. Перевязка була дуже болюча, але серце дівчинки било за слабо, щоби можна було її хлороформувати. Наконєць Стратонов зробив перевязку; дівчинка сіла. Стратонов шильно подивив ся на неї. Все таки зле віддихає! —

сказав він насупившись і знов став поправляти рурку.

Лице дівчинки перестало кривитись; вона сиділа спокійно і немов задумавшись, нерухомо дивилась у далечінь понад нашими головами. Нараз почувсь якійсь слабкий, перериваний тріск... Міцно стиснувши щоки, дівчинка скреготала зубами.

— Ну, Галю, потерпи трошки, за хвилю не буде боліти — голосом повним муки сказав Стратонов, ніжно гладячи її по лиці.

Дівчинка, широко розплющеними, нерухомими очима дивилась на двері і даліше швидко скреготала зубами; у неї в роті тріщало так, немаче вона швидко розкусувала цукор; се був страшений звук: мені здавалось, що вона на крихти поперегризала свої зуби і що рот її повний каші з розторощених зубів.

Через три дні хора вмерла. Я дав собі слово ніколи більш не робити трахеотомії.

Але до чогож я сим дійшов? Товариші мої, які почали працювати разом зі мною, але з менше мягким серцем як я, можуть тепер спасти жите чоловікови там, де я стою безпомічно опустивши руки. Років через півтора після моєї першої і останньої трахеотомії, до нашого шпиталю привезено, за мого дижуру, хорого робітника з Колпіна з сифілітичним звуженєм гортанки; звуженє розвивалось поступенно протягом цілого місяця і отсе вже дві доби, як хорому майже годі було дихати. Схуділий, з рідким, стирчачим волосєм, із синяво-земли-

стим лицем сидів він, схопившись за груди і дихав тяжким, хрипким шумом. Я післав по товариша асистента хірурга і звелів відвести пацієнта в операційну кімнату.

Асистент оглянув його.

— Прийдець ся операцію тобі зробити, горло розрізати — сказав він.

— Та добре, добре! Швидче, ради Бога! — зі смертельною нудьгою сказав хорий, покивавши головою.

Поки приготовлено прилади, хорому дали вдихувати кисень.

— Ну, кладись! — сказав мій товариш. Хорий широко перехрестив ся і піддержуваний прислугою, поліз на операційний стіл. Поки ми мили йому шию, він цілий час вдихав кисень. Я хотів узяти в нього рурку, він благаючи вхопив ся за неї руками.

— Ще трохи, ще дайте воздухом дихнути — прошепотів він.

— Досить, досить! Зараз тобі буде легко! — сказав мій товариш. — Замкни очі!

Хорий ще раз широко перехрестив ся і прижмутив очі. Операцію роблено під кокаїном. Один — другий розріз, я гачками розвів краї рани, товариш мій розрізав перстеновату хруставку — і брязки кривавої слизи з кашлем полетіли з розрізу. Товариш мій ввів рурку і зробив перевязку.

— Готов! — сказав він.

Хорий підвів ся, жадно і глибоко втягаючи у груди воздух; він усміхав ся безмежно-раді-

сно незрозумілою усмішкою і здивовано крутив головою.

— Що, бра', зручно розрізали? — засміявся мій товариш.

І всі довкола сьміялись: сьміялись сестри, доглядачки, прислуга... А хорий все всьміхався радісно-здивовано і беззвучно шепчучи щось, крутив головою, вражений чудесною могутістю нашої науки.

На другий день я зайшов у кімнату, щоби подивитись на нього. Хорий стрінув мене з тою-ж самою радісною, незрозумілою усмішкою.

— Як ся маєш? — спитав я.

Він похитав головою і розвів руками, показуючи, як то йому гарно... Я вийшов із важким почутєм: я не міг би спасти його; колиб не було під рукою мого товариша — хорий згинув би.

І я думав: ні, пусті усі мої клятьби. Що ж робити? Правду каже Більрот: »Наші успіхи йдуть через гори трупів«. Іншої дороги нема. Треба вчитись! нічого бентежитись невдачами. Але в ухах мені бренів скрегіт убитої мною дівчинки і я з розпукою відчував, що я не можу, не можу! що в мене рука не здійметься до нової операції.

Як же треба поступати в такім разі? Я-ж не розв'язав питання, я просто утік від нього. Я особисто міг се зробити, але що ж би то було, колиб усі так зробили? Один старий лікар завідатель хірургічного відділу N-ського шпиталю розказував мені про ті муки, які йому при-

ходить ся переживати, коли він дає оперувати молодому лікарєви. — Не можна не дати, бо треба-ж і їм вчитись, але як я можу спокійно дивитись, коли він, того і жди, заїде ножем чорт зна куди?

І він відбирає ніж від оператора і сам кінчить операцію. Се дуже совісно, але.. але з боку, від лікарів, що в нього працювали, я чув, що поступати до нього у відділ не варта: хірург він добрий, але в нього нічого не вчиш ся. І се зрозуміле. Хірург, який так дбало відносить ся до своїх пацієнтів, не може бути добрим учителем. От що, наприклад, оповідає один російський лікар-подорожник про знаменитого Лістера, творця антисептики: »Лістер приймає дуже близько до серця своїх хорих і занадто високо ставить свою моральну відповідальність перед кождим оперованим. От чому Лістер рідко повірює своїм асистентам перевязку бючок і взагалі усі маніпуляції, які безпосередно дотикають оперованого, він робить власноручно. Тому його молоді асистенти не мають достаточної оперативної зручності«.

Коли думати про кождого поодинокого хорого, то иньшевід ношенє до справи й неможливе. Той самий подорожник, проф. А. С. Тавбер, оповідаючи про німецькі клініки, замічає: »Велику ріжницю в гоєнню ран завважити можна в клініках межі ампутациями, зробленими молодими асистентами і ампутациями, довершеними вправною і умілою рукою профєсора: перші не рідко псують ткані, розмяжджують нерви, за коротко

відрізують м'ясні, або високо обнажують бючки з їх піхви — все отсе причини, які не сприяють швидкому загоєнню ампутаційних ран.

Але чи треба-ж іще наводити докази, щоб довести ту правду, що не маючи досьвіду, не можна бути добрим оператором? Де-ж тут вихід? З точки погляду лікаря ще можна погодитись із сим: »все одно, нічого не вдієш«. Але коли я уявляю себе пацієнтом, який лягає під ніж хірурга, що робить свою першу операцію, я не можу вдоволити ся таким рішенням, я відчуваю, що повинен бути за всяку ціну иньший вихід.

На один із таких виходів вказав ще в 30-х роках відомий французький фізіолог Мажанді: »Добрий хірург анатомічного театру — каже він — не завсіди буде добрим, шпитальним хірургом. Він що хвилини мусить сподіватись тяжких помилок, заки придбає спосібність оперувати з певністю. Дати йому сю спосібність зможе лише довга практика, яку він повинен був придбати з самого початку, коли-б його образование було краще направлене. Найбільше винен у сьому метод науки, який по нинішний день практикує ся по наших школах. Студенти від мертвої природи безпосередно переходять до живої, вони зневолені набиратись досьвіду на рахунок гуманности, на рахунок життя подібних собі людей. Панове! перше, заки звертаємось до чоловіка, чи-ж не маємо сотворить, які мають для нас менчу вартість і на яких дозволено робити свої перші проби? Я-б хотів, щоб

в доповнене до медичного образования, в нас вимагано знання оперувати на живих звірятах. Хто привик до таких операцій, той сьмієть ся над трудностями, перед якими безпорадно спиноє ся стільки хірургів«. Сю пораду Мажанді дуже легко виконати; а однак і по нинішній день її ніде не прийнято. Винаходячи яку небудь нову операцію, хірург здебільшого робить її наперед на звірятах. Але, скільки я знаю, ніде на сьвіті нема звичаю, щоби молодого хірурга допускали до операцій на живім чоловіці аж після того, як він придбає досить досьвіду, вправляючись на живих звірятах. Та де вже й вимагати сього, коли навіть не завсїди операції на живих людях попереджає достаточне підготовлене в операціях на трупах. В 30-х роках хірург, який займав ся анатомією, викликував згїрдний сьміх. От як, на пр., висловлював ся професор Діфенбах про молодого французького хірурга Вельпо: »Се якийсь анатомічний хірург«. »З погляду Діфенбаха — каже Пірогов — се була найгірша рекомендація для хірурга«.

Так було в 30-х роках — а от що каже про сучасних хірургів висше згаданий проф. А. С. Тавбер: »В Німеччині молоді асистенти звичайно учать ся оперувати не на мертвому тілі, але на живому. Ніхто не стане перечити того, що жива кров, що лєть ся під ударом ножа, або дрожанє живих мяснів розвивають у молодих хірургів сьмілість, промисльність і певність у своїх учинках; але з другого боку не підлягає жа-

дному сумнівови, що таке вправлюване в операціях невмілої руки на живому — негуманне і не згідне з задачею лікаря взагалі«.

Мені здаєть ся, що лише дуже строге і систематичне переведенє в житє правила, яке рекоментує Мажанді, могло-б хоч до певної міри визволити хорих від доконечности, платити власною кровю за витворенє вправних хірургів. Але все таки, лише до певної міри. Коли можна признати хірурга »достаточно вправним«? Де межі сього?

В 1873-м році, на найвисшій степені своєї слави і досьвіду, Більрот писав одній своїй знайомій: „У мене багато оперованих і ще більше таких, що їх належить оперувати; вони займають усї мої думки; з кождим роком число їх більшає, тягар стає все важчим і важчим. Перед годиною я вийшов від одної панї, яку вчера оперував, — страшна операція.. яким зором дивилась вона на мене сьогодня вечером. — „Чи останусь я живою?“ Я надіюсь, що вона буде жити, але наша штука така нескінчена! Століте все більшаючого знання і досьвіду хотїв би я мати за собою, тоді може міг би де що зробити. Але так, як тепер успіхи наші поступають досить пиняво і те немноге, до чого доходить один, так трудно передати иньшим! Той, хто одержує — найголовнійше повинен зробити сам“.

Хірургія — се штука і як така, вона найбільше вимагає творчости і як найменче мирить ся з шаблоном. Де шаблон, там помилок нема, де творчість — там що хвилини можлива по-

милка. Довгим шляхом таких помилок і хиб виробляється вправний хірург, а шлях сей знов таки веде через „гори трупів...“ Той самий Більрот, коли був іще молодим доцентом хірургії, писав своєму учителеви, Бавмови, про одного хворого, якому він тричі в однім тижни витягнув насильно ногу, не підозріваючи, що головка удової кости переломана: „Вплив витягнення на запалені частини був, розуміється, дуже шкідливий: повстала гангрена і хворий умер. Випадок сей був для мене дуже поучаючим, бо він, як і багато інших навчив мене, чого не яло ся робити. Але се, розуміється, „entre nous“.

Англійський хірург Педжет оповідає про такий випадок зі своєї практики: „Одному молодикови я вирізав із глибоких частий бедра опух; по закінченю операції я наложив кругом бедра пластину липкого плястра, і (щоб було кріпше) наложив іще обв'язку. На другий день ціла нога дуже обпухла, а на четверту добу вже розвинуло ся остре запаленє цілої ткани, що окружала рану. Опісля пішла кров; через що хорий ослаб і вмер. Безпосередною причиною його смерти була пластина плястра, що була наложена довкола його кінчини і якої не знімано протягом двох днів. З тої хвилини, я певний що ніхто більше не бачив, щоб я накладав плястер довкола кінчин інакше, як спірально. Яким незначним здавав ся сей факт, а про те він коштував життя сього молодця.

Яркий образ процесу вироблення вмілого хірурга подав Пірогов у своїх голосних „Анна-

лах Дорпатської хірургічної клініки», виданих німецькою мовою наприкінці 80-их років, із отвертстю генія розказав він у сій »сповіди практичного лікаря« про всі свої помилки і хиби, які він зробив за час свого перебування на становищі управителя клініки. Те, що інші зважують ся оповідати в приватних листах „entre nous“ — Пірогов на загальне невдоволенє і соблазнє оповів перед цілим сьвітом. Образ, який він змалював, вийшов потрясаючим.

Так, се все вже неминуче і жадного виходу з сього не має. Так воно і останеть ся; перед неминучістю сього повинні замовкнути навіть муки совісти. А все таки я, особисто, ні за що не згодив ся-б бути жертвою сеї неминучости і ніхто з жертв не хоче бути жертвою... І скільки таких проклятих питань у сій науці, де не можна зробити жадного кроку, не поткнувшись на живого чоловіка!

VII.

У 1888 році професор із Букарешту Петреску запропонував лічити фібрінне запаленє легких великими (вдесятеро більшими від звичайних) давками наперстниці (digitalis). Відповідно до його довголітних спостережень смертність при такому ліченю знизилась із 20—30% до 3%, недуга уривалась і щезала »як на приказ чародійного жезла«. Справозданє Петреску про його спосіб, подане в Паризьку Медичну Академію, звернуло на себе загальну увагу — висліді, подані ним, були справді подиву гідні. Способу

сього стали уживати й інші лікарі і в більшості випадків були ним дуже вдоволені.

Я на той час завідував кімнатою, де лежали хорі на фібринне запалення легких. Заманений вище згаданим оповіщенням, я з дозволу старшого ординатора зваживсь поспробувати спосіб Петреску. Саме перед сим я прочитав у «Большинчній газеті Боткина» статтю доктора Рехтзамера про сей спосіб. Він, хоча і вважав надії Петреску трохи прибільшеними, але не перечив, що кілька його хорих видужало лише завдяки ужитому способу Петреску, по гадці автора спосіб сей можна-б рекомендувати як останній спосіб у тяжких випадках, у алькоголіків і старих людей. «В жадисму з моїх випадків — додає Рехтзамер — я не міг констатувати смерті хорого, що залежала-б від отроєня наперстницею».

В мою кімнату положено в другий день недуги старого штукатура: його праве легке було ціле запалене, він дихав дуже швидко, стогнав і кидав ся; жінка його сказала, що він змалку дуже не. Випадок був як-раз підходящий і я приписав хорому наперстницю по методі Петреску. Підписуючи свою реценту, я мимохіть спинив ся — так вразила вона мене своєю незвичайністю. У ній було написано:

»Rp. Inf. fol. Digitalis ex 8,0 (!) 200,0.

DS. що години (!) по столовій ложці».

Се значить настійка двохсот ґрамів води на 8 ґрамах наперстниці, а окличники, відповідно до вимогів закону, призначені для антикаря: най-

Більша давка листа наперстниці, яку можна дати чоловікови, без шкоди для нього, виносить на добу 0,6 грамів; так от окличники і повідомляють апікаря, що приписуючи свою велику давку, я не помилив ся, але писав цілком сьвідомо... Я перечитував свою рецепту і отсі окличники дивились на мене дратуючи і кажучи: »так, давати чоловікови більше як 0,6 грамів наперстниці не можна, коли не хочеш його отроїти — а ти призначаєш давку в тринадцятеро більшу від дозволеної!« Я вийшов зі шпиталю, а окличники на моїй рецепті невідступно стояли мені перед очима. Мені пригадувались слова д-ра Рехтзамера: »В жадному з моїх випадків я не міг констатувати смерти хорого, що залежала-б від отроєня наперстницею«... Ну, а коли на мою долю випаде сумна конечність »констатувати смерть від отроєня наперстницею« — яку приписуючи, я сам ставив такі краснорічіві окличники?

Другого дня хорому погіршало; він тяжко дивив ся на мене посмутнілими очима, кінчик його носа посинїв, живчик був, як і перше, швидкий і з'явились перебої. Чому се все сталось — від наперстниці, чи без огляду на неї? Хорий мав слабе серце і сї явища могли впливати з природного процесу, якого наперстниця ще не встигла перемогти?

— А коли се від наперстниці? — прошибла в мене гадка?

Я здавив у собі сю думку: отже-ж не один уже лікар спробував сей лік і завважав, що

він впливає добре. Я знов приписав хорому наперстницю.

Через два дні старець умер при все більшаючим ослабленю серця і заглушенню. Коло воріт шпиталю я зустрів його жінку; вона йшла з трупарні, низько насунувши хустку на розпухлі очі і щось глухо бурмотіла собі під носом. З сумним почутєм сорому і страху перечитував я „скорбні листи“ вмерлого: день по дню з подробицями описаний перебіг погіршувакої недуги, реценти переповнені окличниками і при кінці ляковічна приписка джурного лікаря: „О другій годині в ночі хорий умер“... Мені було чудно — у яким запомороченю був я, призначаючи своє ліченє — неперевірене, зухвале? Може бути, що старий і так умер би, але чи можу-ж я ручити, що смерть його викликана не тою дивовижною скількістю сильновпливної наперстниці, яку я ввів у його кров? І саме в ту пору, нам для боротьби з недугою і без того потрібні були усі сили організму. „Незабаром я прочитав у „Врачѣ“ статю доктора Рубеля, який пильно розібравши свої власні досьвіди, досьвіди Петреску і його учеників сторонників, невідпорно доказав, що „спосіб Петреску в багатьох випадках робить ясну, иноді навіть загрожуючу життю шкочу і можна лише радити, як найшвидче забути про нього зовсім“.

Я рішив на дальше уживати на своїх хорих лише ліків уже досить провірених і безсумнівних. Чим більше я тепер ознайомлював ся з сучасною медичною літературою, тим більше

зміцнялась моя постанова. Передо мною розгор-
талось щось страшне. Кожде число лікарської
часописи містило у собі повідомлене про десятки
нових ліків і так тиждень у тиждень, місяць у
місяць. Се був якийсь величезний, скажений,
нескінчений потік, на який дивлячись, очі роз-
бігались: нові ліки, нові давки, нові способи у-
живань їх, нові операції і поруч із сим знищене
здоров'я і жите десятків і соток людей.

Деякі новини, мов ті баньки ціни на потоці,
схонлювались і зараз пропадали, лишаючи за
собою один-два трупи. Так, напр. в 1888 році
доктор Розенбуш оголосив статю, в якій го-
рячо рекомендував випускувати слабим на су-
хоти розведений креозот у ткань легких, від чо-
го, як він каже, сам він мав знамениті висліди.
Доктор Стахевич поспробував ужити сього спо-
собу на двох своїх хорих і мав ось що: „в пер-
шого хорого кашель після випускування збільшив
ся і розклад вершка правого легкого, в яке впри-
скувано, пішов значно швидче. У другого хорого
зараз після випускування до харкотиння приміша-
лась кров, а на другий день наступив обильний
кровоток. І випускування креозоту щезли зі
сцени.

Професор Мерінг, змушуючи звірята вді-
хувати пенталь, найшов, що він дуже добрий,
усипляючий предмет. Після сього др. Толлен-
дер спробував пенталь на своїх хорих і мав бли-
скучі висліди. На з'їзді природознавців і лікарів
у Галле в 1891 році він із одушевленням хвалив
його. »Тепер — казав Голлендер — пенталь пі-

сля певности впливу і на диво гарному почуванню після наркози, є найкращим предметом, що усуває болі при коротко триваючих операціях: уживане його не має злих наслідків і не уявляє ніякої небезпечности; він не має ніякого шкідливого впливу ані на серце, ані на диханє». Широкою рукою почали пробувати пенталь. Через пів року др. Геллер повідомив, що в одного сильного чоловіка пенталь викликав сильну задуху з синицею і наконєць зовсім спинив віддих; його вдалось спасти лише завдяки енергічним способам оживлення. Через два місяці після сього в Оломунці вмерла від вдихування пенталю одна женщина, якій збирались виривати зуб. В тім часі «Англійський дентистичний журнал» повідомляє, що після вдихання 10 капель пенталю вмерла 33-літна жінка, в якої бсліли зуби. Др. Бразр ледве не стратив одної здорової дівчинки, в якої після вдихання пенталю щезли живчик і віддих. У д-ра Зіка вмерло від пенталю двоє: здоровий сильний чоловік і молода дівчина з поразенєм бедрового сугасту, а опроче цілком здорова і кріпка... Минуло лише півтора року після оповіщення Голлендера. На з'їздах німецьких хірургів проф. Гурльт виступив зі справозданєм про порівнюючу смертність при уживаню ріжних предметів, що усувають болі. Покликуючись на величезний статистичний матеріал, він виказав, що тоді, як етер, окись азоту, етиль брому і хлорформ викликають одну смерть на тисячі і десятки тисячів випадків, пенталь викликає одну смерть на 199

випадків. »Від наркози пенталем — цілком справедливо вивів проф. Гурльт — по даних, які ми маємо по сю пору, належить просто остерегти«. І пенталь без сліду пропав із практики.

А хто не памятає триумфуючого походу і соромного падення туберкуліни Коха? Тисячам слабих на сухоти широкою рукою вприскувано сю ославлену туберкуліну і через 2 роки вияснилось безсумнівно, що она не принесе нічого, крім шкоди.

Така то була історія тих із запронованих ліків, які після проб оказались непридатними. Доля иньших, нових ліків була иньша: вони виходили з проб зміцненими і признаними, з певними вказівками до їх уживання і неуживання і все таки дорога їх йшла через тіж самі загубленні людські здоровля і життя.

Між мешканцями багатьох гірських місцевостей розширена своєрідна недуга — вола, яка обявляє ся опухненем щитоватої желези, що лежить на долішній частин горла. Між иньшими способами лічення волів поручено вирізуване цілої щитоватої желези. Наслідки сеї операції оказались дуже гарними: хорі виписувались зі шпиталів здоровими, утрата щитоватої желези (якої призначене нам зовсім незвісне), видимо не викликувала ніяких шкідних наслідків. Аж ось у 1883-ім році проф. Кохер із Берна оголосив статю, в якій оповідає так: Він вирізав трийцяти чотиром хорим вола і був дуже вдоволений вислідами, але недавно один його знайомий лікар розказав йому, що він лічить

дівчину, якій перед дев'яти роками Кохер вирізав вола. Лікар сей предложив Кохерови, подивитись на хору тепер. І ось що побачив Кохер. В хорої була мевча сестра; перед дев'яти роками вони так були подібні до себе, що їх часто годі було відрізнити. „За отсих дев'ять літ — оповідає Кохер, менча сестра перемінилась у цвітучу, гарну дівчину, а оперована лишилась невеличкою і має відражаючий вигляд півідіотки.“ Тоді рішив Кохер розвідати ся про всіх воластих, яких він оперував. Усіх двадцять осьмеро людей, яким він вирізав лише частину щитоватої желези, найшов він цілком здоровими; за те, з вісімнайцяти людей, яким вирізано цілу железу, здоровими оказалось лише двоє, а останні уявляли з себе своєрідний комплекс симптомів, який Кохер описує ось як: „Зріст спинений, голова велика, ніс шишковатий, грубі губи, неповоротне тіло, неповоротність мисли і язика при сильній мускулятурі — все те, без сумніву, вказує на близьке споріднене описаної недуги з ідіотизмом і кретинізмом.“ А між тим для де-яких із оперованих вола мали лише незначні невігоди і операція була зроблена майже для косметичної цілі, а наслідком її — ідіотизм... Думка Кохера про зв'язь наведених симптомів із вирізуванєм щитоватої желези викликала опісля запереченя, та про те тепер ні один лікар уже не зважить ся вилуцтити цілу щитовату железу, коли ся недуга безпосередно не загрожує хорому неминучою смертю.

В 1884-ом році Коллер увів у загальне уживанє один із найдорогоціннійших лічних предметів—кокаїну, яка місцево знечулює ідеально. Через 2 роки петербурський проф. Коломнін, збираючись робити одній жінці операцію, ввів їй у грубу кишку розчин кокаїни. Нараз хора посинїла, в неї явились судороги і через пів години вона вмерла з признаками отроєння кокаїною. Проф. Коломнін приїхав до дому, занер ся в своїм кабінеті і застрілив ся. — Тепер, перечитуючи оповістки про кокаїну за перші роки її уживання, дивуєш ся, в яких великих дозах її назначувано; проф. Коломнін, на пр. ввів своїй хорій близько півтора грама кокаїни і такі давки в той час назначувано не рідко. Гүземап думав, що смертельна доза кокаїни для дорослого чоловіка повинна бути „дуже великою“. Гіркий досвід Коломніна й пильших научав нас, що давка ся, навпаки, дуже невеличка, що не можна вводити в організм чоловіка більше, як шість сотних грама кокаїни; ся доза в два йцять пятеро менча від тої, яку назначив своїй хорій нещасний Коломнін.

В кінці 80-их років проф. Каст предложив сульфональ, яко знаменитий нешкідливий наркотик. Сей предмет стали пробувати і иньші лікарі і запримітили, що сульфональ дійсно »нешкідливий наркотик, що не викликає ніяких побічних наслідків«, (др. Естрайхер). Але вже через три місяці після появи статі Каста др. Шмей оповістив, що він назначив два грами сульфоналю старому чоловікови, який слабував на звапненє

жил і на напади грудної задухи. »Вислід був страшний: незабавом після прийняття сульфоналю, хорий мав страшний напад задухи і потім цілу ніч мав знов такі напади, які повтаряли ся що кілька мінут«. На основі сього др. Шмей радить обережно назначати сульфональ при грудній задусі і при званнілих бючках. Дальші досліди вияснили, що треба дуже обережно подавати сульфональ при сильній малокровности, розширенню легких, острій меланхолії і морфінізмі, що також не зовсім безпечно давати сульфональ довший час без перерви. Якою ціною се вияснилось? За п'ять літ від часу введення сульфоналю проф. Лешін начислив у літературі шіснайцять випадків отруєння сульфоналем, які закінчились смертю.

Висновок усього того був для мене ясний: я вживати му в будучности лише ті ліки, які безумовно випробувані і не грозять моїм хорим ніякою шкодою.

Років три тому назад, я лічив одну учительку, слабу на сухоти. У ту пору пронеслась вість, що Роберт Кох, який працював дальше над своєю скоміромітованою туберкуліною, усоверпив її і пристосовує її знов. Хора звернулась до мене за порадою, чи не піддатись їй вприскуваню сеї »очищеної туберкуліни«.

— Пождіть краще — сказав я. — Найвперед вияснить ся, чи вона багато ліпша від старої.

Я поступив цілком совісно. Але в мене повстало питанє: на кім воно має вияснитись? Десь там поза моїми очима справа вияснить ся на тих таки хорих і коли лік окажется

ся добрим... я щасливо стосувати буду його на своїх хорих, як стосую тепер такі дорогоцінні предмети, як сульфональ і кокаїну. Але що було би, колиб усі лікарі гляділи на справу так, як я?

Ми ще дуже мало знаємо організм чоловіка і закони, що правлять ним. Пристосовуючи новий лік, лікар може заздалегідь лише з більшою, або меншою правдоподібністю передвидіти, як він ділати ме; може бути, що він окаже ся корисним; але коли він і нічого не принесе, крім шкоди, то все нічому буде дивуватись; гра йде на непевне і треба бути готовим на усякі несподіванки. Можливість таких несподіванок до певної міри вменчаєть ся тим, що ліки попереду випробовують ся на звіврятах; се велика піддержка; але організми звіврят і людий все таки занадто ріжні і не можна без похибки робити висновків з одних на других. І от до людий підходять лише з певною можливістю, що застосований лік поможе, або бодай не пошкодить; тут завсіди більше або менше ризико; рахунки можуть не справдитись і при тім не завсіди все те стає очевидним: клінічне помічанє трудне і запутане; часто буває, що лік викликує довго добре вражінє, а опісля оказує ся, що се було лише наслідком самообмана.

Дорогою сього постійного і непереривного ризика, блукаючи в пітьмі, помиляючись і відрікаючись своїх похибок, медицина і придбала більшість того, чим вона тепер справедливо гор-

дять ся. Не було-б ризика, не було-б і поступу, про се свідчить ціла історія лічення.

В першій половині дев'ятого віку опухи яєчників у жінок лічено внутрішніми ліками. Проби усуваня опуху при помочи операції розрізуваня живота (оваріотомія) закінчувались так сумно, що колиб я писав свої „записки“ пів віку тому назад, я згадав би про її проби, як про зразок непростимого лікарського експериментування на людях. У ту пору в Англії жив молодий хірург, Спенсер Уельс. Йому доводилось асистувати при оваріотоміях і він виніс вражінє, що операція ся просто недоцільна. Неза авом після того йому довелось на становищі хірурга брати участь у кримській війні. Там він бачив чимало ран живота, чимало спостерегав їх перебіг. Повернувшись у 1856-м році до Лондона, Спенсер Уельс значно менше бояв ся таких ран. Тепер йому здавалось, що при вмілому оперованню оваріотомія може дати гарні висліди. А між тим усі відчували таку недоєіру до неї, що лікарі просто називали її „душоубною“ операцією, а судові прокуратори просто казали, що треба таких операторів конечно тягнути перед суд. Не вважаючи на се, Спенсер Уельс рішив ся при першій зароз нагоді, зважитись на операцію. Нагода неавом лучилась. Уельс зробив оваріотомію — оперована вмерла.

„Я думаю — оповідає Спенсер Уельс — що трудно уявити собі становище, яке-б більше знеохочувало до дальших проб над те, в якому

находився я. Перша моя проба була цілком невдачна; не тільки в інших, але і в мене самого вона збільшувала боязнь, що я іду шляхом досить таки незавидної слави. Рішучо все було проти мене. Медична преса різко повставала проти операції, в медичних товариствах люди найвищого авторитету рішучо осуджували її. А про те Спенсер Уельс оперував далі ще що раз удачніше. Погляд на операцію нововида став змінитись. „Вже в 1874-м році оваріотомію скрізь признано цілком законною операцією, а небагом опісля її вже признано триумфом сучасної хірургії“...

Так оповідав в 80-х роках покритий всесвітною славою Спенсер Уельс, один із добродіїв людськості, завдяки якого операції врятовано життя десяткам тисяч жінок. Хто дорікати мене йому за його сміливість? Побідителя не судять. Перед кількома роками, коли Берінг став уживати свою протидифтеричну сукровицю, проф. Пуржеж, вказуючи на ненаукову постанову його проб, відмічав між іншим ту сміливість і той „страх совісті“, з якими Берінг повинен був виріскувати дітям протидифтеричну сукровицю, не знаючи докладно, які будуть із цього наслідки. Але сукровиця оказалась пожиточною, (або бодай видається досі такою) — і можна лише дякувати Берінгови і ніхто не запитає, чи зважив би ся Берінг виріскувати сукровицю найперше своїй власній дитині?

Коли у Пірогова в старості витворився рак горішньої щокви, доктор Виводцев, що лічив

його, звернув ся до Більрота з пропозицією зробити Пірогову операцію. Більрот, познайомившись із станом річей, не зважив ся на операцію. »Я тепер уже не той неустрашимий і сміливий оператор, яким ви мене знали в Ціриху — писав він до Виводцева. — Тепер, коли треба робити операцію, я завсіди питаю себе: чи дозволив би я зробити на собі ту операцію, яку хочу робити на хорому«. Значить, перше Більрот робив на хорих такі операції, яких на собі не дозволив би зробити? Розуміть ся. Інакше ми не мали-б цілого ряду тих нових блискучих операцій, за які ми вдячні Більротови.

Вихід оказуєть ся зовсім не таким простим і ясним, як мені здавалось. »Уживати лише випробуваних ліків...« Поки я становлю се правилом для себе самого, я вважаю се гарним і єдино можливим способом; але коли я уявляю собі, що всі стануть робити по сьому правилу, я бачу, що таке поступованє веде не тільки до загибелі медицини, але й до великого нерозуму. »Ви кажете — писав недавно померший, славний французький хірург Пеан — що на людях можна застосовувати лише такі ліки, які попередю спробовано на людях; алеж се те-за — яка сама себе поборює. Колиб на своє лихо медицина загадала переводити її в жите, то вона засудила-б себе на найбільше простолінійний емпіризм, на найбільше догматичну традицію. Проби на звірятах служили-б лише для спекулятивних розслідів; ветеринарна меди-

цина, розумієть ся, виносила-б із сих проб чималу користь, але людська медицина не мала-б що з ними робити«.

Тай справді, на що тоді перемінила би ся медицина? Нових, іще не випробуваних ліків стосувати не можна, відказуватись від ліків, уже признаних, також не яло ся: сей лікар, який не лічив би сифіліса живим сріблом, був би з сього погляду винним не менше від того, що став би лічити згадану нечугу якими небудь невипробуваними ліками. Щоби зректись старого треба неменшої сьмілости, як до того, щоб ввести нове; а між тим, історія медицини виказує, що наша сучасна наука, не зважаючи на всі її блискучі позитивні придбаня, все таки здебільшого, вживаючи слів Мажанді, »збогатилась власне через свої втрати«. І в висліді ми мали-б ось що: практична медицина попала би в повне одеревіне аж до того далекого дня, коли людський організм буде цілком пізнаний наукою і коли дійство кожного пристосованого нового ліку буде задалегідь передвиджене в усіх його подробицях. А між тим, із усіх сторін люди звертають ся до медицини: »Поможи! Чому ти так мало помагаєш?«

Моє становище оказуєть ся страшно дивним: я цілий час хочу лише одного — не шкодити хорому, який звертає ся до мене по поміч; правило се здаєть ся таким елементарним і обовязковим, що проти нього годі спорити; а між тим заховуване його систематично засуджує мене на повну невмілість і повний застій Кожду

дорогу загороджує мені живий чоловік; я бачу його і завертаю назад. Спокій своєї душі я сим, розумієть ся, спасаю, але питанє лишаєть ся по давньому не розвязаним.

Так і з отсим порушенням питанєм. Де вихід? Де межа дозволеного? Я не знаю. А між тим власне сучасна доба робить сї питання особливо пекучими. Витворенєм бактеріології закінчилась велика епоха капітальних відкрить в області медицини і наступила хвилева тишина. І як завсїди під такий час підносить голову досвід і практика наводнює ся цілим морем усяких нових ліків; без перерви і без кінця пропонують усе нові і нові хемічні складники — апезіну, косапріну, гелокаїну, кріофіну, мідроль, фезін і тисячі иньших; хорим вприскують найріжнороднійші бактерійні токсини і антитоксини, екстракти з усіх можливих звірячих органів; виносять ріжнородні операції кроваві і некроваві. Можливо, що з цілого сього оркану лишить ся для нас чимало цінних ліків; але страшно стає, коли подумати, якою ціною се буде куплене і сумно стає за хорих, які, мов ті нетлі на сьвітло, невпинно, часто наперекір вмовлянням лікарів, рвуть ся назустріч сьому орканови.

Якось незабаром після мого приїзду у Петербург, мені довелось бути в одній моїй старухи-тїтки, генеральші. Вона почала оповідати мені про свої численні недуги — битє серця, біль під грудьми, нервові болі і втомляючу безсонницю.

— Мені мій доктор приписав на безсонність новий лік, найновіший! Ти його, мабуть

ще й не знаєш... Як його звать...? Хльораль-лоз... Не хльораль-гідрат, той впливає на серце — а се цілком нешкідний, видосконалений хльораль-гідрат.

І вона принесла гарну коробочку з оплатками, приписаними їй модним лікарем і з триюмфом показала мені рецепту...

— Бідна ти, бідна! — подумав я.

VIII.

Від питань запутаних і тяжких, на які не знаєш, що відповісти, перед якими стаєш у повній безпорадності, мені доводить ся тепер перейти до питання, на яке можлива лише одна, цілком певна відповідь. Тут брутально і свідомо не хочуть числитись із чоловіком, якого віддає ся в жертву науці.

»Во имя грядущаго льется здѣсь кровь,

Здѣсь нѣтъ настоящаго, — къ чорту любовь«.

З тяжким почутем починаю я сей розділ, але щож робити? З пісні слова не викинеш.

»Якийсь др. Кох — читаємо ми в часописі

»Врачъ« — надрукував брошуру »Aerztliche Versuche an lebenden Menschen« (Лікарські проби на живих людях), яка, як не можна краще, причинить ся до дальшого підриву довіри і поважання для лікарів зі сторони не-лікарської суспільности. Автор доводить, будьто би »вівісекції вже давно переступили через пороги наших шпиталів« — иньшими словами, будьто в сучасних шпиталях роблять проби на живих людях, подібні до лябораторийних вівісекцій нижчих

сотворінь... Як і можна було надіятись, за книжку Коха так і вхопились різні фейлетоністи і хронікарі прилюдної преси. Пожадано було б, щоб німецькі товариші не лишили без подрібного пояснення жадного »факту« д-ра Коха, бо тільки такою дорогою можна знищити значіне його книжки«. (»Врачъ« 1893, стор. 906).

Я не читав згаданої брошури і не знаю, на скільки »факти« д-ра Коха заслугують на ті іронічні наводи, в яких містить їх редакція »Врача«. Але у самій заяві Коха, на жаль, багато щирої правди. На доказ сього можна навести дуже довгий ряд фактів і до того фактів таких, яких не можна покласти в наводи, бо факти сі документально посьвідчені самими їх виновниками.

В дальшому оповіданню я скрізь, по зможі, точно вказувати му на перші жерела, щоби читач міг сам провірити факти, які я наводжу. При сьому я обмежусь лише на область венеричних недуг. Не зважаючи на дразливість справи, мені приходить ся спинитись саме на сій області, бо вона дуже богата в такі факти: річ у тім, що венеричні недуги властиві лише людям і жадна з них не дасть ся вціпити звірятам; от тому то багато питань, які в иньших галузях медицини розв'язують ся через вціплюванє звірятам, у венерольогії можуть бути рішені лише вціплюванєм людям. І венерольогії не спинились перед сим: буквально кожний крок наперед в їх науці нап'ятований проступком.

Як відомо, існують три венеричні недуги: гоноррея (трипер), м'який боляк (м'який шанкер) і сифіліс. Пічну від першої.

Специфічного мікроба, що викликає гоноррею, найшов у 1879 році Найсер. Його взірцево поставлені проби доводили з великою правдоподібністю, що винайдений «гонокок» є тим специфічним винуватком недуги. Але з повним пересвідченням вказати специфічність якого небудь мікроба можна в бактеріології лише дорогою заціплення; коли заціпним зв'язати чистої розчин мікроба і одержимо зв'язну недугу, то цей мікроб є винуватком недуги. На жаль, ні одно зі зв'язат, на скільки знаємо, не вереймає гонорреї. Приходилось або залишити винахід під сумнівом, або ціпити його на людях. Сам Найсер вибрав першу дорогу.

Його послідувачі не були такі дражливі. Перший з лікарів, що заціпив гонокока чоловікови, був др. Макс Бокгарт, асистент проф. Рінекера. «Тайний радник, фон Рінекер — вище Бокгарт — завжди придержував ся того погляду, що відкрити причину венеричних недуг можна лише дорогою виціпювання їх людям¹⁾. На предложене свого патрона, Бокгарт заціпив чисту культуру гонокока одному хорому, що тернів на прогресивній параліж в останній стадії недуги; у нього вже перед кількома мі-

1) „Beitrag zur Aetiologie des Harnröhrentripers“. Vierteljahrsh. für Dermatol. und Syphilis. 1883. p. 7.

сяцями щезла чутливість, відлежні збільшалися що дня і можна було сподіватись швидкої смерти. Заціплене повело ся, але ропи відходило не багато. Щоб збільшити вплив ропи, хоро-му дано пів літри пива. »Успіх був блискучий — пише Бокгарт. — Уплив ропи став дуже обильним. Через десять днів після заціплення хорий умер від нападу параліжу. При секції між иньшим завважано остре ропне запалене мочевої цівки і міхура з зачатим омертвінем останнього і чимало ропнів у правій нирці; в ропі сих ропнів найдено багато гонококів¹⁾«.

Спосіб чистого розчину, ужитий Бокгартом, був дуже недокладний і проба його не мала більшого наукового значіння. Першу дійсно чисту культуру гонокока виплекав др. Ернест Бум²⁾. Щоби довести її специфічність, Бум, ушкоком плятинового дроту заціпив культуру на мочеву цівку жінки, якої мочеполові проводи, при оглядинах найдено нормальними. Розви-нуло ся типове запалене мочевої цівки і для йоговилічення треба було шість тижнів (о. с., р. 147). Досліджуючи різні особливости своїх культур, Бум таким самим способом щипив гонокока ще й другій жінці. Вислід був той самий, що і в першій випадку (р. 150).

¹⁾ Ibid. pp. 7—10.

²⁾ E. Bumm: Der Mikroorganismus der gonorrhoeischen Schleimhautrekrankungen, 2. Ausg. Wiesbaden. 1887.

Завважаємо, що ще перед двадцять п'яти роками проф. Неггерат довів, до яких тяжких і поважних наслідків, особливо у жінок, веде та «невинна» гоноррея, про яку невіжі-люди й досі ще говорять із усьмішкою; в науці давно вже нема двох судів. Ось що каже, напр. такий авторитетний спеціаліст у цьому предметови, як от згаданий вже Найсер: «Я не вагаючись, заявляю, що гоноррея в своїх наслідках є недугою без порівняння небезпечнішою (ungleich schlimmere), як сифіліс, і я думаю, що в сім згодять ся зі мною всі гінекольоги¹⁾. Опроче і сам Бум у передмові до своєї праці заявляє, що «гонорройне заражене є одною з найважніших причин тяжких недуг полових органів»²⁾ — що однак не стало йому на перешкодї, щоби наразити на небезпечність такої недуги двох своїх пацієнток. Правда, відповідно до слів Бума, в його пробах «повзято всі (?) міри осторожности, щоб не заразити полових органів», але річ у тім, що «всі» отсі міри крайно непевні. Притім до дуже тяжких наслідків може повести гонорройне заражене самих мочевих проводів.

Дальший крок наперед у плеканю гонокока зробив др. Ернест Вертгайм³⁾, якому

¹⁾ Prof. A. I. Neisser: Über die Nothwendigkeit von Spezialkliniken für Haut- und venerische Kranke. Klinisches Jahrbuch Bd. II. pag. 199.

²⁾ Op. cit. p. IV.

³⁾ Вступна замітка в Deutsche med. Wochenschrift, 1891, Nr. 50 («Reinzüchtung des

повелось вишлекати чисту культуру на пластинках. »Для певного доказу — пшше Вертгайм — що виростаючі на пластинках кольонії се дійсно кольонії Найсерового гонокока, зовсім природно, треба було заціпити його на мочеву цівку чоловіка«¹⁾. Вертгайм заціпив свої культури чотирьом хорим паралітикам і одному ідіотови, триїцять дволітньому Ш. У ідіота Ш. »досить сильний вплив роши намічав ся ще й через два місяці після заціплення«²⁾. Дальших прсб Вертгайм не робив »через брак відповідного матеріалу«³⁾.

Спосіб Вертгайма перевірили інші дослідники. Гебгард⁴⁾ із успіхом заціплював культури Вертгайма людям (подробниць у своїй праці Гебгард не наводить). Додатний вислід дали також проби Карла Менге: він заціпив гонокока жінці, яка мала ракову міхурно-піхвову протоку (фістулу): він заціпив також гоноррею другій

(Gonococcus Neisser mittels des Plattenverfahrens).
 Подрібна стаття в »Archiv für Gynaekologie
 Bd. 42 (1892) (»Die ascendirende Gonorrhoe beim
 Weibe«).

¹⁾ Deutsche Med. Woch.

²⁾ Archiv p. p. 17, 28, 33 — 34, 37, 39.

³⁾ Завважу, що сей самий Вертгайм двічі вирискнув собі під шкіру чисті культури гонококів — обидва рази з додатним вислідом.

⁴⁾ Der Gonococcus Neisser auf der Platte und in Reincultur. (Berlin. Klinische Woch. 1892. N. 11. p. 238).

жінці з опухом мозку, на два дні перед її смертю¹⁾

Але особливо широко були поставлені проби Фінгера, Гона і Шлянгенгауфера²⁾. Вони заціплювали гонококи чотирнацяти тяжко хорим, іздебільшого сухітникам, які помирали через 3—8 днів після заціплювання. Незвичайно цінний гістологічний матеріал доставив хорий Ф. Д. 21 літ, який вмер через 3 дні після заціплювання. „З огляду на короткий час процесу, що тягнув ся лише 3 доби, треба подивляти інтензивність процесу, який довів до таких глибоких гістологічних перемін.“

Гонорреа є одною з найчастійших причин рошного запалення очей новонароджених дітей. Питанем про відношенє гонокока до недуг очей в немовлят, займало ся багато дослідників. Є Фрепкель заціпив запальні впливи хорих на очі трьом дітям, які мали небавом умерти. Одно з них жило ще десять днів і в нього розвинулось типове рошне запаленє очей.³⁾ Тішепдорф заціплював гонорроїні впливи хорих дівчат на очі вимарійлим дітям, в яких витворилось рошне запаленє очей з характеристичними гонокока-

1) Ein Beitrag zur Kultur des Gonococcus. (Centralblatt für Gynäcologie 1893. N. 8.

2) Zur Biologie des Gonococcus (Archiv für Dermatol. und Syphilis. Bet. 28. 1884. pp. 304--306, 317—324).

3) Bericht über eine bei Kindern beobachtete Endemie infectöser Kolpitis... Virchow's Archiv. Bd. 99. Heft 2 (1885) pp. 263—264.

ми.¹⁾ Кронер заціпив слизисті, вільні від гонококів упливи вагітних жінок і поліжниць на очи шістьох дорослих сліпців (із негативним вислідом²⁾).

От така ще далеко не повна історія гонорреї з інтересної для нас точки погляду. Тепер належало би мені перейти до заціплювань, мягкого боляка, але на них я не буду спинятись; по перше, заціплювання його, що до своїх наслідків, у порівнянню, невинні: дослідник заціпить хорому мягкий боляк на плече, бедро, або живіт і через тиждень вилічить його; се-ж „пусте“, для хорого, а про те жива людська шкіра »найприроднійше місце плекання« для мікроорганізму мягкого боляка, як каже др. Спичка³⁾. По друге заціплювання мягкого боляка такі численні, що прийшлося би писати кілька печатних аркушів, щоби описати їх; такі щіплення робили Гінтер, Рікор, Росолє, Бюзене, Надо, Кюллерє, Ліндвурм, де Лука, Манніно, В. Бек, Штраус, Гюббенет, Берншпрунг, Дюкре, Крефтінг, Спичка і багато иньших.

Перейдемо до сифілісу. Не заходячи далеко в старину, я виложу його теорію лише з часів знаменитого французького сифілідолога, Фили-

1) Verhandlung der 57 Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in Magdenburg 1884. Archiv für Gynekologie BD. 25. 1885. p. 114.

2) ibid p. 113.

3) Zur Aetiologie des Schankerbubo. Archiv für Dermat. und Syphilis. 1894 BD. 28 p. 32.

па Рікора. Рікор розв'язав багато темних питань своєї науки і перебудував цілу будівлю венерології. Але в нього, розуміть ся, не обійшлося без помилок. Одною з таких дуже сумних помилок було запевнене Рікора, що сифіліс у своїй другій стадії — незаразливий. Причина сеї помилки та, що Рікор, зробивши незлічими щіплення венерично хорим, не зважував ся експериментувати на здорових¹⁾. Ми й займемось тепер історією спростовання сеї помилки Рікора.

Одним із перших, що висловив ся про заразливість другорядних об'яв сифіліса, був дублінський лікар Віл'ям Уоллес у своїх уваги достойних „Клінічних викладах про венеричні недуги.“ Виклади сі визначні через ту класичну безстыдність, із якою Уоллес оповідає про свої розбійничі проби щіплення сифіліса здоровим людям. „Операцію щіплення я роблю, казав, він, одним із трьох способів: або наколюю лянцетом і накладаю на ранку вичинки болячка, або кондільоми, або підіймаю шкірку наливним плястром і покриваю обнажену поверхність шарпією намоченою ропою; або наконець стираю шкірку пальцем, обвитим у полотенце і на обнажену

¹⁾ З приводу сього Рінекер цілком справедливо каже: „Незрозуміле те, що Рікор так безусловно осуджує заціплювання здоровим людям. При масі його проб не могло ж остатись невідомим для нього, що й прищиплювання хорим не дуже рідко небезпечні для них.“ Рікор довершив заціплювання гонорреї, мягкого боляка і сифілісу разом до 700.

поверхність накладаю рону. Наслідки при всіх трьох способах були однакові¹⁾.)

В дальших викладах Уоллєс подрїбно оповїдає про зацїплення, які він зробив пятьом здоровим людям, в вїцї від 19 — 35 лїт. В усїх розвинув ся характеристичний сїфіліс.²⁾ Наведенї факти, каже Уоллєс у дваїцять другїм викладї — подають лише частину, до того дуже незначну частину фактів, які я мїг би навести.³⁾ В дваїцять третїм викладї він їще раз каже, що проби, про які він вповїдає, складають лише незначну частину проб, які він перевїв.⁴⁾

»Чи вільно-ж їще — писав їз приводу спїх проб Шнегф — чекати бїльш переконуючих доказїв того, що другоряднї явїща сїфілісу заразливї.⁵⁾ Не треба нових проб на людях: проби Уоллєса роблять їх цїлком непотрїбними. Питання розвїзано, наука не хоче нових жертв, тим гїрше для тих, хто заплющує очї перед свїтлом.«

1) W. Wallace. „Lectures on cutaneous and venereal diseases. The Lancet for. 1835 — 36. Vol. II. p. 132.

2) „Clinical lectures on venereal diseases“ The Lancet for 1837 — 37. Vol II. pp. 535, 536, 538. 620, 621.

3) *ibid* p. 539.

4) *ibid*. p. 615.

5) „De la contagion des accidents consecutifs de la syphilis. Annal des maladies de la peau et de la syphilis. publ. par A Cazenave. Vol. IV. 1851 — 52. p. 44.

Але оргія лише починалась.

В 1851 році оголошено „визначні“, „які роблять споху“, проби Валєра. От як описує він свої проби:

Проба перша. Дурет, хлопець 12 п літ. №. „скорбного листу“ 1393, протягом многих літ має пархи на голові. Окроче він зовсім здоровий, ніколи не слабував ні на висипку, ні на золотуху. З огляду, що шеля роду недуги йому випадало пробути в нищталі кілька місяців і з огляду, що він неледеу не мав сіфіліса, я признав його дуже відповідним для вицїлення, які і зробив йому 6 серниа. На шкірі правого бедра зроблено насїчення і в сьвіжі ранки, з яких поволн текла кров, уведено рону взяту з сіфілітика. Рону сю я втер лонатоюкою в ранки, потім розтер насїчене місце шарнією, примоченою ронною і покривши його тою-ж самою шарнією, я паложив перевязку.« В початку жовтня в дитини показала ся характерпетична сіфілітична висипка.¹⁾

Друга проба. Фридрих 15 літ №. „скорбного листу“ 5676. Протягом семи літ має вонка на правій щодї і підборідю. Хорпї доси не мав сіфіліса і тому був відповідним до вицїлювання. Вицїлено йому сіфіліс 27 липня. В сьвіжі надризи на лївім бедрі, я увів кров жінки, що була хора на сіфіліс і ошеля перевязав рани шар-

¹⁾ Waller, „Die Contagiosität der secundären Syphilis“. Vierterjarsch. für prakt. Heilkunde. Prag. 1851. Bd. I. (XXIX) pp. 124—126.

пією, намоченою тою-ж кровю. В початку жовтня успіх вціплювання був уже безсумнівний¹⁾.

»Обох хорих — додає Валлер — я нарочно показав директорови шпиталю, Рідлеви, усім старшим лікарям шпиталю (Бемови і иньшим), багатьом мійським лікарям, кільком професорам (Якшеви, Кубікови, Опіольцерови, Дітріхови і иньшим), майже усім шпитальним лікарям і багатьом чужоземним. Усі одногосно потвердили правильність діагнози сифілітичної висипки і згодились, коли буде треба, посьвідчити правдивість вислідів моїх вціплювань«.

Не правда-ж, який повний і точний.. судовий протокол? Оголошено всі подробиці »ноступовання«, точно вказано на пострадавших, поіменно названо усіх сьвідків... Колиб прокуратори заглядали в сю область, то праці для них тут було-б не багато.

Проби Валлера були кличем для загального провірування питання про заразливість дургорядного сифіліса.

В марті 1852 року професор Рінекер зацепив ропу сифілітика дванайцятилітньому хлопцеві, який лежав у шпитали в наслідок невилічимого танцю св. Віта. Через місяць на місци заціплювання розвинулась інфільтрація і затвердь. Конституціональних симптомів у сьому випадку не було²⁾.

¹⁾ *ibid.* pp. 126—128.

²⁾ »Ueber die Ansteckungsfähigkeit der constitutionellen Syphilis«. Verhandlungen der phis.

В 1855 р. на одному з засідань Товариства палятинських лікарів, підчас диспути про заразливість другорядного сифіліса (з приводу проф. Валлера), секретар Товариства познайомив збори зі змістом оповістки, яку прислав йому один із його неprisутних товаришів. »Спеціальний збіг обставин дав згаданному товаришови можливість, без нарушення законів гуманности, зробити проби в справі заразливости другорядного сифіліса«. Проби сі містять ся в отсьому: 1) Рона плоских мокрих кондільом і виділини луски одної сифілітички вщіплено одинайцяти людям — трьом жінкам 17, 20 і 25-и літ і вісьмом мущинам від 18—28 літ. В усіх розвинув ся сифіліс. 2) Ропу сифілітичних боляків вщіплено трьом жінкам 24, 26 і 35-и літ. Всі троє дістали сифіліс. 3) Кровю сифілітика помазано рани на ногах шістьом хорим; у трьох витворив ся сифіліс. 4) Кров сифілітика введено ранки від кровавих банок трьом особам. Без наслідків¹⁾. Значить, вщіплено сифіліс 23-м особам, 17-ро з них занепало на сифіліс — і все отсе показалось можливим зробити »без нарушення законів гуманности«. Дійсно, справді див-

medic. Gesellsch. in Würzburg Bd. III. 1852 р. 391. В клініці того ж таки проф. Рінекера два лікарі, др. Варнері з Льозанни і др. В. Р. згодились заціпити собі сифіліс і оба дістали його (*ibid.*).

¹⁾ Auszüge aus den Protokollen des Vereines pfälzischer Aerzte vom Jahre 1855. Aertzliche Intelligenz-Blatt. 1850 N. 35. pp. 425, 426.

ний »збіг обставин«! Даліше ми побачимо, що такі »збіги обставин« лучають ся не рідко в сифілідології... Хто був автором паведених проб, осталоє тайною; він уважав відповідним, на завсїди скрити від сьвіта своє погане імя і в науці він досї звісний під назвою »Палятинського Ановіма«.

Вже те саме питає про заразливість дургорядного сифіліса було предметом дослідів київського професора X. фон Гюббенета. Він зробив між иньшим такі проби: 1) »I. Сузіков, фельчер 20 літ, мідав ся в 1852 році вицілюєню слизистого прища сифілітика, цілковито здоровий. Я поставив йому на лівім бедрі мушку (шлястерк) і знявши в такій спосіб шкірку, лопаткою переніє на ранку матерію слизистих прищів, а потім наложив шарнію, намочену тим самим виділинами. На 5 тижни появилась рожечка (roseola) на грудях і животі. З сього часу сифілітична слабість стала швидко розвиватись. Я продержав хорого в сьому стані ще цілий тиждень для того, щоб показати його, по можности, як найбільшому числу лікарів і дати їм спримогу вневнитись у дійсности факту. Наконець я почав його лічити живим сріблом і хорий видужав протягом трьох місяців«.

2) »Салдат Тимофій Максимов, 33 літ, понав 13 го сїчня 1858-го року в хірургічну клініку з застарілою протокою (фістулою) мочевої цївки. А що хорий, після всїх признаків, мав перебути в шпитали досить довго, а через те і ча-

су було досить, щоби діждатись висліду, то мені сей випадок видавав ся відповідним для проби. Дня 14-го марта вицілено йому рону, взяту з покритих слизистими прицями з ронніючих мігдалів салдата Нестерова.. До 22 мая появилась характеристична рожечка (roseola)... 2-го червня началось ліченє живим сріблом і по шести неділях хорий видужав»¹⁾.

»Читаючи сі два ониси — каже проф. В. А. Манассейн — не знаєш, чому більше дивувати ся, чи тій холоднокровности, з якою експериментатор дає сифілісови розвинутись як найспільнійше, для більшої ясности образу і »щоб показати хорого більшому чпелу лікарів«, чи тій льогіці зверхника, по якій можна підвласного чоловіка паразити на тяжку, іноді смертельную недугу, навіть не считавши його згоди. Бажав би я знати, чи вицішв он проф. Гюббенет сифіліс своему синові, колиб той навіть і згодив ся на се?»²⁾

Свою статю Гюббенет звкінчує такими словами: »Вважаю конечним замітити, що зробивши багато невдатних проб над хорими, я був вповні пересвідчений, що стрічу таку саму невдачу і на здорових: лише на основі сього пересвідчення я й міг дозволити собі, перевести сі небезпечні проби«. (Не будемо вже говорити

¹⁾ Проф. Х. фон Гюббенет. »Наблюдение п онитъ въ сифилисѣ«. Военно-медиц. Журналъ Ч. 77. 1860. стор. 423—427.

²⁾ »Лекція общей терапіи« часть I. СПб. 1879, стор. 66.

про те, що професор спеціяліст не міг не знати про вдачні вщиплювання хоч би й Валлера; але і сам проф. Гюббенет перевів першу вдачну пробу у 1852 році, а останню в 1858 році. Не вжеж і в 1852 році професор брав ся до щиплення »вповні пересьвідчений?«) Оповіднене сих помічань — каже далі Гюббенет — може спинити людий навіть із такою скептичною натурою, як моя, від переводження дальших проб, які можуть повести до повного розстрою здоровля здорових осіб, що піддають ся їм. Я ще трохи успокоїв би ся за долю жертв, колиб сї проби розширили в суспільности пересьвідчене про заразливість другорядних випадків... Коли сї проби можуть розкрити правду в такій важній справі, то терпінем кількох осіб людськість іще не дуже дорого заплатить за справді корисний і практичний вислід«.

Незрозумілим є, чому-ж у таким разі проф. Гюббенет не вщипив сифіліса собі? Чи може се було б за »дорого« навіть і для людськості?

В 1858 році французьке правительство звернуло ся до паризької медичної Академії за розвязкою питання, яке все ще таки оставало спірним, чи заразливий другорядний сифіліс... Назначено комісію і справоздавцем сеї комісії був др. Жібер. Він заявив між иньшим, що для виясненя порушеного питання, др. Озіяс-Тюрен защипив виділини одного сифілітика двом дорослим, хорим на вовка і в обох розвив ся сифіліс. Сам справоздавець перевів защиплювання на двох иньших хорих, що

терпіли рівнож на вовка і в обох випадках розвинувся сифіліс¹⁾.

Справоздане Жібера викликало в академії бурні і довгі диспути; горячу участь у них взяв Рікор, який уперто, не зважаючи на цілу очевидність, заперечував до того часу заразливість другорядного сифіліса; вкінці Рікор був зневоленій признатись, що помиявся і пристати до гадки про заразливість другорядного сифіліса.

Найсильніший і найавторитетніший противник нових поглядів був побіджений. Але, не зважаючи на те, проби, тепер уже навіть безцільні, все продовжувано і продовжувано... В 1859 році Гюєно виціпив виділення сифілітичних слизистих лусок девятилітньому хлопцеві І. Б. Б., який мав пархи на голові і сей дістав сифіліс²⁾. Того-ж таки, 1859 року, проф. Береншпруг із успіхом заціпив сифілітичну ропу вісімнадцятилітній дівчині Берті Б. Той самий виціпив виділеннями твердого шанкра сифіліс 23-літній проститутці Марії Г.¹⁾. Проф. Ліндвурм у 1860—

1) Bulletin de l'Académie imperial de médecine. Tome XXIV. Paris 1858-59, стр. 888—90.

2) Nouveau fait d'incubation d'accidents syphil. secondaire. Gaz. hebdomad. de méd. et de chirurgie, 1859. No 15. Гюєно за свою пробу поніс страшну кару: Ліонський судовий трибунал присудив його на кару грошеву... сто франків.

1) „Mittheilungen aus der Klinik für syphil. kranke“. Annalen des Charité Krankenhauses Bd. IX. Heft. I., 1860., p. 167—68.

61 роках заціпив сифіліс п'ятьом хорим жінкам 18, 19, 30, 45 і 71 літ, які лежали в його шпитали. Ось опис останньої з цих проб. »Марія Е., 71 літ, протягом багатьох літ має велику, глибоку рану на лобі. Обидві лобові назухи через розпад передних стінок, відкриті; дно рани густо покрите грануляціями, між якими зонда легко доходить до кости, а декуди проходить навіть у кість... Дня 27 мая 1861 року хорій вприснено під шкіру між лопатками кров сифілітички. Хора дістала сифіліс.¹⁾

Як подає Цейсль, др. Рознер на поручення проф. Гебра, перевів такі проби: 1) Виділини плоского кондільома, що був на грудях одної м. мки, вціплено одному хорому, 50-літньому чоловікови, що мав дуже розвинений сверб. Дістав сифіліс. 2) Ропу шанкра вціплено на передрамя мамці, що терпіла на п'ятнистий сифілід. Наколєня в сеї просяклої сифілісом жінки прийнялись і розвинулись у характеристичні прищі. Ропу з них заціплено знов одному хорому прокаженому, що не мав раніше сифіліса... Се вціпленне також приняло ся²⁾.

Др. Пюш заціпив на живіт хорому, що лежав в Hôpital du Midi, виділини твердого боляка сифілітика. Вціпленне не вдалось. Через 3 тижні др. Пюш заціпив свому хорому виділини

1) „Ueber die Verschiedenheit der syphilitischen Krankheiten“. Würzburger Medicin-Zeitschrift. 1862 B d III. pp. 146—148. 174.

2) Германъ Цейсль, „Руководство къ изученію общаго сифилиса“. СПб. 1866 стор. 29.

другого сифілітика. На сей раз проба повелась: хорий дістав сифіліс.¹⁾

Щоб роз'яснити питанє, чи заражає ся сифілісом чоловік, що вже раз перебув його, проф. Відаль де Кассі зробив таку пробу:

„М. 37 літ, із Росії. Перебув сифіліс, вступив до шпиталю з пораженєм долішних оконечень (ніг); раніше працював у гарбарні, опісля був сторожом. Хорий став видужувати, але забавив лишитись іще якийсь час у шпитали, поки не одержить місця рядової служби. В січні 1852-го року йому поставлено по маленькій мушці на кожде бедро в наслідок бездільности мочевого міхура; коли знято шкірку, рани перевязано шарпією намоченою ропою знятою зі слизистих прищів, на які терців другий хорий. Але се виціпленє не мало ніяких наслідків. Я рішив ся опісля повторити сю пробу. Дня 13 цвітня 1852-го року, коли хорий почав жалувати ся на трудність диханя, йому поставлено мушки на верхній части рук, які перевязано шарпією, намоченою ропою слизистих прищів другого хорого. Дня 15-го цвітня рана на кожній руці покрилась сірватою болонкою, ропленє було дуже обильне і відражаючого запаху; на сі рани наложено знов шарпію, намоченну тою самою ропою і т. д.²⁾

¹⁾ Henri Lee. „Hunterian lectures on syphilis.“ The Lancet, 1875. vol. II. p, 122.

²⁾ Проф. А. Впдаль. „О венерических болѣзнях“ перекл. з франц. СПб. 1857. стор. 560—61.

Відаль дуже невдоволенний вражливістю учених, що не відважають ся на подібні проби. »На лихо — каже він — найспосібніші з сифілідольогів, які своєю льогікою і привичкою до клінічних спостережень могли би принести величезну користь, уважають проби способом неморальним і нехтують ними.¹⁾

Чи заразливий сифіліс у третьорядному періоді? Більшість проб вказує на незаразливість. Діде вщиплював без вигляду здоровим людям кров сифілітиків у третьорядному періоді.²⁾ Фінгер перевів більше як 30 негативних заціплювань виділинами гумакових боляків і запалень окістної »десятьом здоровим, несифілітичним особам.³⁾

Цілий ряд проб переведено ріжними дослідниками на тему питання, чи заразливі в другоряднім періоді сифіліса всякі нормальні і патологічні, але не специфічні виділини хорого. Так Бассе вщиплював гонорейну ропу, взяту з сифілітика, на шкіру здоровому чоловікови і мав негативний вислід⁴⁾. Проф. В. М. Тарновському більше пощастило. »Зимою 1863 року в калінінськїм шпиталю — оповідає він — після (!) проб мені вдалось заціпити жіноці, яка

¹⁾ Ibid. стор. 31.

²⁾ Gay Med. de Paris 1846. Цит. із Лянсеро »Ученіе о сифилисѣ«, стор. 607.

³⁾ E. Finger. Die Syphilis und die vener. Krankheiten. Wien 1896 p. 7.

⁴⁾ Промова Роля на Ліонському конгресі 1864. p. Gaz. hebdomad. 1864. p. 706.

мала бородавковаті нарости і ніколи не терпіла на сифіліс, слизисто-роєні виділини другої хорої (сифілітички). Розвинув ся характеристичний сифіліс¹⁾. В тім самім калінінськім шпиталю проф. Тарновський зробив ряд проб, щоб перевірити твердження Кіллера, що на непарушеній слизевій болоні мягкий боляк не приймає ся. »Мало того — пише професор — протягом минулого 1868—1869 шкільного року я зважив ся зробити ту саму пробу з виділинами твердого шанкра і його наслідкових проявів. Двом хорим жінкам, які не терпіли ніколи на сифіліс і не мали в ніхві і зверхних полових органах ніяких ранок, введено в ніхву одній — виділини твердого шанкра, другій — слизистих бородавок«. Сифіліс не вивязав ся²⁾. Той самий проф. Тарновський, перебуючи охоронний плин Лянглебера, зробив, між иньшим, дві такі проби: »Виділини твердого шанкра в однім випадку і мокрих слизистих бородавок у другому, я положив на плече здорового чоловіка, де поперед стер лящетою шкіру. Заразливу матерію лишено на обнаженому місці від пяти до десяти мінут, по чім натерто се місце охоронним плинном. В обох випадках не було сифілітичних проявів³⁾.

1) В. М. Тарновській. »Курс венерических болѣзней«. С. П. Б. 1870. стор. 67.

2) Ibid. стор. 64.

3) Е. Лансеро. »Ученіе о сифилисѣ« перекл. під редакцією проф. В. М. Тарновського. СПб. 1871. стор. 669, угага редактора.

Весною 1897-го року проф. Тарновський покинув за вислугою літ катедру Воєнно медичної Академії. Його прощальний виклад був присвячений... лікарській етиці. Видимо, в сїм викладі професор висловив дуже піднеслі і благородні гадки: молодіж устроїла йому гучну овацію.

Чи можливо переціпити сифіліс виділинами мягкого боляка сифілітика? Розв'язати се питання дорогою експерименту пробував доцент (тепер професор казанського університета) А. Г. Ге. »Пробу зроблено над жінкою, слабою на норв'язьську проказу, яка ніколи не була хора на сифіліс і згодилась (sic!) на пробу«. Вислід був негативний¹⁾. Негативний вислід дали також чотири вщиплення Рігера, переведені ним у клініці проф. Рінекера²⁾. Успішними були проби проф. Біденкана... Опроче вибачайте, проб Біденкан не робив; йому став у пригоді один із тих чарівних »збігів обставин«, які в буденнім життю цілком неправдоподібні, але які в сифілідольогії, як ми вже знаємо, іноді лучають ся.

»Перший випадок. Дівчина, принята до шпиталю 9-го жовтня 1862 р. з ропними впливами піхви і мочевої цівки з пустоти вщипила собі голкою шанкрову їдь із штучних боляків одної хорої, яка була в сифілітичнім ліченю. Витвори-

¹⁾ Дневникъ Казанскаго Общества врачей, 1881 стор. 12.

²⁾ Пор. Väumler »Сифились« у »Руков. къ частной патол. и терапии« Цимсена, Т. III, частина I. Харків 1886, стор. 84.

ли ся два боляки, які не були супроводжені конституціональним сифілісом».

»Другий випадок. Дівчина з виприском на передрамени, яка однак не мала венеричних недуг, заціпила собі з шалу, подібно як попередна хора, 18 (вісімнадцять!) шанкрів; до них долучилось іще 12 інших від пробних заціплень ропою, взятою з первісно виобразованих бородавок, бо причина їх появи зразу не була звисна.« Хора дістала сифіліс²⁾. Щоби розв'язати питанє, чи заразливе молоко жінок, слабих на сифіліс, Падова вціпив чотирьом здоровим мамкам молоко, взяте від сифілітичок. Вислід у всіх випадках був негативний³⁾. Тим самим питаннем займав ся др. Р. Фосе. Він заціпив у каліпкінськiм шпиталю молоко сифілітички трьом проституткам, »які згодились на пробу«.

Проба перша. Палажка А-ва, віку тринадцять літ, селянка новгородської губернії, мала сифіліс,вилічилась. Дня 25-го вересня 1875 року вириснено їй у спину молоко сифілітички. Повстав лише нарив величини »невеликого кулака«.

Проба друга. Наталка К-ва 15 літ із роду, проституцією почала займатись недавно. Вступила до шпитаю з запаленєм цівки мочевої і піхви. Вприснено молоко сифілітички. Без висліду.

Проба третя. Любов Ю-н 16 літ, проститутка. Вступила до шпитаю з запаленєм мочевої

²⁾ Ibid.

³⁾ Лансеро.

цівки; сифіліса ніколи не мала. Дня 27 вересня їй вприснено під ліву лопатку повну шприцку Праваца молока сифілітки. Дівчина дістала сифіліс¹⁾.

Др. Фос, як і проф. Ге, впевняє, що його жертви згодились на пробу. Щож се, пасьмішка? Найстаршій дівчині було лише шіснайцять літ. Коли навіть й справді вони згодились, то чи знали сі діти, на що вони згоджувались і чи можна було придавати яке небудь значіне їх згоді?

Але досить того! Я навів далеко не всі факти вціплювання сифіліса, які маю під рукою. Але вже й наведені, здаєть ся мені, досить переконуючо доводять, що проби сі не є чимсь виключним, або пр падковим; їх переводить ся систематично, про них подають вістки спокійно, не боячись суду, ані совісти суспільности, ані своєї власної — подають про них вістки т.к, немовби річ ішла про кріликів, або собак. Я тільки наведу ще кілька подібних проб із інших галузій медицини; хоч там вони, в порівнаню, і рідші (завдяки можливости робити проби на звір'ятах), але все таки лучають ся в надто великому числі.

Досліджуючи способи зараження чоловіка глистами, проф. Грассі і др. Каляндруччіо

¹⁾ »Ist die Syphilis durch Milch übertragbar?« St. Petersburger Med. Wochenschrift. 1876 N 23. В оригіналі усі три дівчата названо повними прізвищами.

дали семилітньому хлопцеві, який до того часу не терпів на глисти, порошок із зароднями глистів-струнців (аскарид); по трьох місяцях у хлопця вийшло 143 глистів, 18—23 сантим. кожний завдовжки¹⁾. На з'їзді лікарів у Галле проф. Енштайн подав звіт про свої проби подібного рода; зародні глистів-струнців він дав у страві трьом дітям і по трьох місяцях в їх випорожненнях були вже яйця глистів²⁾.

Бажаючи познайомитись із п. ремінами, які повстають у печінці при цукровій слабости, проф. Фрерікс і Ерліх вколювали в печінку слабих на цукрову слабість трокар. »Після усунення штілета, в рурці трокара показувалось кілька капель крові, звичайно wraz із печіночними клітинами, а часом і більше значний, подібний до ковбаси кусник печінки³⁾.

Др. Фелляйзен, який відкрив мікроорганізм рожі, вціпив розчин своїх стрептококів рожі старій, 58-літній жінці, з многими волокнистими саркомами шкіри. Рожа прийнялась. »На шестий день після вціплення, в хорої проявив ся грізний ушадок сил, який домагав ся ужиття побуджуючих ліків⁴⁾. Після сього

1) Prof. V. Grassi »Trichocephalus und Ascarisentwikelung« Centralblatt f. Bacteriol. und Paras. 1887. Bd. I. p. 131.

2) Врачъ 1891, стор. 972.

3) Fr. Th. v. Frerichs »Ueber den Diabetes«. Berlin 1884, p. 272.

4) Dr. Fehleisen: »Die Aetiologie des Erysipels. Berlin 1883, pp. 21—23.

Феляйзен заціпив іще рожу¹⁾ шести хорим, які терпіли на вовка і на ріжного рода опухи.

В марті 1887 року звернулась до берлинського хірурга Евг. Тана за помочию жінка з раком грудної желези. Перевести операцію було вже неможливою річю. „Щоби відмовою операції не відкрити хорій безнадійности її стану і щоби подати їй полекшу і успокоєне психічним вражіннем переведеної операції“, др. Ван вирізав із занятої недугою груди кусник опуху і вціпив її на другу, здорову грудь своєї пацієнтки. Вціплене удалось.²⁾ Таким способом рішено дуже важний факт, що рака можна вціпляти. Проба Тана була опісля з успіхом повторена проф. Бергманом і незвісним хірургом,

1) Op. cit. p. 29.

Для виправданя своїх проб др. Феляйзен покликуєть ся на зазначений деякими ученими цілючий вплив рожі на злосливі опухи і вовка. Але ось історія одного з хорих, яким Феляйзен заціпив рожу: Двайтцятилітний мущина, останних 12 років терпить він на вовка і багато разів переніс рожу. На якій основі міг Феляйзен надіяти ся, що рожя, яку він заціпить, уздоровить хорого, що вже чимало разів, без ніякої користи для себе, переніс рожу? Осьмилітній дівчинці з саркомом ока, по удачнім заціпленю Феляйзен у друге вціпив рожу, в тій цілі, щоби дізнатись, чи відповідне індивідуум, по відбутій рожі не підпадає на якийсь час поновному зараженю.

2) E. Hahn »Ueber Transplantation des Carc. in Haut.« Berl Klin. Wach 1898, N. 21.

який анонімно прислав своє справоздане паризькому професорови, Корнилю.

Др. Н. Л. Фін досліджував в однім із кавказських військових шпиталів питане про заразливність пятнистого тифа. На його предложене ординатор Артемович вприснув під шкіру сімнайцяти здоровим салдатам кров хорих на пятнистий тиф. Ні один із заціплених не заболів, лише в двох витворились прості боляки на місци наколювань.“ Крім того двайцять вісьмох здорових салдатів поклав доктор Фін в одну комнату з хорими на пятнистий тиф. Вони пролежали в купі з хорими „протягом чотирьох допяти днів при щільно зсунених ліжках, а іноді покривались колдрами хорих на тиф.“¹⁾

В грудни 1887-го року др. Штіллер прочитав у Ново-Йоркській Медичній Академії донесенє про охоронні вщиплювання шкарлятини, Він завважав, що люди, які заразились від звіврят копитною і иньшими спорідненними з нею недугами, після відбутя сих недуг не підпадають зараженю на шкарлятину. Щоби провїрити своє спостереженє Штіллер став заціплювати дітям кров хорих коний і зміст піхурів хорих коров. Після сього він клав дітий на подушки, що були під хорими на шкарлятину, а також заставляв їх дихати воздухом, який видихали хорі;

¹⁾ Протоколы засѣдан. Императ. Кавк. Мед. Об-ва за 1878 — 79 роки, Н. 8. стор. 167. Д-ри Фін і Артемович вприснули кров хорих на пятнистий тиф також і собі.

таких дітей було дваїцять; крім сього виріснув Штіллер дванаїцятьом дітям під шкіру кров, взяту в горячкуючих хорих на шкарлятину. З усіх тих дітей де-які зовсім не заслабли на шкарлятину, другі дістали шкарлятину, але в легкій формі, тяжких занедужань не було.

Проф. Роберте Бартольо з Огіо лічив хору, в якої наслідком рака черепних покровів, була обнажена задня частка великого мозку. Професор покористував ся рідким випадком і зробив над своєю пацієнткою ряд проб електричного задражнення мозку. Гальванічне задражнене твердої мозкової болони не викликало болю, фарадічне викликало корч м'яснів на всій протилежній стороні тіла. Після сього ізольовану голку одного електроду встромено в ліву частину мозку, а другий електрод приставлено до твердої мозкової болони; коли замкнено струю, настали корчі м'яснів у правій руці, нозі і м'яснях лівого ока, а ліва зіниця розширилась. Не зважаючи на очевидний біль, який се робило хорій, на лиці її з'явилась усмішка, немов би се було для неї приємно!! Ту саму пробу зроблено і над правою половиною мозку. »Коли голка входила в суть мозку, хора відчувала острый біль у потилиці. Щоби дізнати яснійше вираженої реакції, силу струї збільшено; після того, як струю замкнено, лице хорої виявило страх і вона почала грімко кричати. Її очі з дуже розширеними зіницями стали неподвижні, губи посиніли і на них показалась піна, вона стратила свідомість і в лівій половині тіла появи-

лись сильні конвульсії. Конвульсії тревали пять хвиль, а опісля настала глибока безпритомність; свідомість вернула хорій в двацять мінут після початку проби«. По якімсь часі пробу повторено зі слабою струєю, а по трьох днях »хорій значно погіршало«.

»Вечером настали судороги, що тревали около пяти мінут, після чого хора попала в безпритомність; розвинуло ся повне поражене правої сторони тіла«. Нещаслива вскорі померла. По думці проф. Бартольо смерть її наступила задля первісної недуги (рака)¹⁾. »От як відносять ся лікарі до хорих, які віддають в їх руки своє здоровле!« — скаже не один читач, прочитавши сей розділ. Такий вислов буде цілком хибний.

¹⁾ British. Med. Journal 1874. vol. I. p. 687.

Реферуючи сю звістку з одного американського видання, згаданий журнал зробив авторови докір за його проби. Бартольо прислав редакції лист, в якому для свого оправдання покликає ся на те, що хора і так мала скоро вмерти, що вона згодилась на проби і що, по його думці, проби сі не загрожували ніякою небезпечністю. »Я був цілком певний — пише він — що тонкі голки електродів можна без ніякої шкоди устроити в матерію мозку, але тепер я бачу, що помилив ся. Повторювати такі проби, знаючи, о скільки вони шкідливі, було-б великим проступком. Я можу лише заявити жаль, що факти, котрі, як я надіяв ся, мали причинитись до поступу науки, одержано ціною причиненя деякої шкоди пациентці«. (р. 727). По гадці журналу, лист сей »є в силі обезору-

Сотня або дві сотні лікарів, які в хорих людях видять лише предмет для своїх проб, не дають іще права п'ятувати цілу верству, до якої належать сі лікарі. Паралельно можна навести ні трохи не менше число фактів, де лікарі переводили найнебезпечніші проби над самими собою. Так у всіх іще в пам'яті проби Петтенкофера і Еммеріха, що ввели в себе чисті розчини холеричних бацилів, при чім сільний квас жолудка перед тим неутралізовано содою. Теж саме зробили з собою проф. Г. Г. Мечніков і д-ри Гастерлік і Латапі. Сіфіліс заціплювали собі д-ри Борджіоні¹⁾, Варнері²⁾, Ліндеман³⁾ і багато, багато инь-

жити дальшу критику»; редакция вважає лист сей щирим, цілком достойним фаху автора і навіть... гуманним (р. 723). І се без усякої іронії.— Взагалі проби Бартоля викликали загальне негодованє медичної преси.

¹⁾ 6-го лютого 1862 року проф. Пелліцарі вщипив кров сіфілітички д-рам Борджіоні, Розі і Пассілі, «які мужво піддали себе пробам, не зважаючи на відраджуванє професора». У д-ра Борджіоні вщипленє повело ся; по двох місяцях після вщиплення появились нічні болі голови, загальна висипка, опух желез. В десять день опісля первісний боляк на руді почав ропніти; доперва тоді др. Борджіоні начав лічитись живим сріблом. (Gaz. hebdom. 1862, N 22 p. 349—350).

²⁾ *Verhandlungen der phys. med. Gesellschaft in Würzburg. Bd. III. 1852 p. 391.* Статя проф. Рінекера.

³⁾ Цікавлячись ріжними питаннями сіфілідольогії, др. Ліндеман перевів на собі такі

ших; молоді і здорові, вони для науки ішли на проби, які звівчили їх ціле жите. З сотні другої отсех героїв висновувати про героїзм лікарської верстви в загалі так само несправедливо як із вище згаданих проб над хорими робити висновок, що так відносять ся лікарі до своїх хорих взагалі.

Але що безусловно впливає з наведених проб і чому нема виправдання, — так се та соромна байдужність, яку стрічають подібні звіврства посеред лікарів. Таж приведений мною мартірольоґ хорих, принесених у жертву науці, добутий не якими-небудь тайними розслідами—

проби. Протягом двох місяців він що пять день заціплював собі на руки мягкі боляки; по трьох місяцях після сього він заціпив собі виділини сифілітика і дістав сифіліс. По сімнайцяти днях після появи загальної висипки бородавок (папул), Ліндемман знов почав заціплювати собі мягкі шанкри, ріжної шкідливости. Комісія, назначена Паризькою Медичною Академією оглядала д-ра Ліндеммана і ось як описує вона його стан, словами свого справоздавця Бегена: »Обі руки (від плеча до долонь) покриті боляками; багато боляків позливалось до купи; довкола них остре і болюче запалене; ропнене дуже обильне. Взагалі всі сі рани, кажучи словами хірургії, мають дуже поганий вигляд. По цілім тілі обильна висипка сифілітичних папул. Др. Л. повний мужности і довіри виявив намір начати наконець правильне лічене своєї недуги, яка застарілась і зробилась серіозною». (*Bulletin de l'Academie Nation. de Méd. Tome XVII. Paris, 1851—1852 pp. 879—855*).

самі винуватки тих проб печатно прилюдно оголошують їх! Здавалось би, що оголошене першої такої проби, повинно було би зробити неможливим їх повторення, а першого такого експериментатора належало-б із соромом викинути раз на все з посеред лікарів. Але сего нема. З гордо піднесеною головою прямують сі своєрідні слуги науки, не стрічаючи хоч трохи діяльного відпору ані з боку товаришів — лікарів, ані з боку медичної преси. З усіх органів останньої я знаю лише один, який уперто і енергійно протестував проти кожної проби експериментування на живих людях — се російська часопись »Врачъ«, яку редагував недавно померший проф. В. А. Манассеїн. Сторінки сеї часописи аж нестрять ся такого рода замітками редакції: »Знов недозволені проби!« »Ми цілком не розуміємо, як можуть лікарі дозволяти собі на такі проби!« »Не чекати-ж і справді на се, щоб прокуратори взяли на себе задачу роз'яснити, де кінчать ся проби дозволені і починають ся вже проступні!« »Чи не час лікарям спільно повстати проти подібних проб, хоч які-б вони були самі з себе навчаючі!«

О, так, час, пора! Але пора і суспільности перестати очікувати, коли нарешті лікарі покинуть свою бездіяльність і приймуть за власні справи, що стреміли-б до охорони своїх членів перед ревнителами науки, які забули на різницю між людьми і морськими свинками!

IX.

Укінчуючи університет, я одушевляв ся медициною і горячо вірив у неї. Наукові придбання її величезні, дуже багато в людському організмі нам приступного і зрозумілого; а з часом у ньому не буде для нас ніяких тайн і дорога до сього певна. З таким, цілком означеним, відношенням до медицини я почав практику. Але тут я знов натюркнув ся на живого чоловіка і усі мої вироблені погляди захитались і заколебались. »Значіння сього органу ми ще не знаємо« »діланє такого ліка для нас поки що цілком не зрозуміле«, »причини походження такої-от недуги для нас невідомі«. Хоч наука і завойовала великі області, але що з того, коли довкола розлягають ся такі необняті обрії, де все ще темне і незрозуміле? Що, в дійсности, розумію я в хорім чоловіці, коли не розумію в сього, як маю до нього приступити? Механізм годинника без порівняння простійший від людського організму; а про те, чи можу я взятись за напору годинника, коли не знаю призначення хоч би одного з найнезначнійших колісцят у годиннику?

Так само, як при першим моім познайомленню з медициною, мене тепер знов вразила нескінчена неточність її діагностики, страшенна хитливість і непевність усіх її показань. Тільки раньше я переймав ся глибокою погордою до когось, »до них«, які створили таку лиху науку; тепер же її неточність ставала передо мною, як,

природний і доконечний факт, але ще тяжчий, ніж перед тим, бо він наторкав ся на жите.

Ото передо мною сей загадковий, недоступний для мене живий організм, в яким я так мало розумію. Які сили кермують ним? Які то ті найніжнійші процеси, що без перерви довершують ся в нїм? В чім лежить суть впливу ліків, які вводять ся в нього? В чім тайна зародин і розвитку недуги? Бациль Коха викликає в організмі сухоти, бациль Лефлера, який на позір так мало відріжняє ся від бациля Коха, викликає дифтерію — чому се? Я вприскую хорому під шкіру розчин аноморфіна — він кружить по цілому тілі індиферентно, а доторкаючись до рвотного центра, побуджає його; у мене навіть натяку нема на розуміне того, які хемічні особливости певних нервових клітин і аноморфіна витворюють сї взаїмні відносини.

До мене звертаєть ся з помочію дівчина, що терить на міґрену. В чому суть тої міґрени? Підчас нападу недуги лоб у хорої стає холодний, а зіниці розширюють ся; дівчина малокровна; все отсе вказує на те, що причиною міґрени в сїм разі задражненє симпатичного нерва, викликане загальною малокровністю. Гарне поясненє! Але яким чином і чому сама малокровність викликала в сїм випадку задражненє симпатичного нерва? Де і які цілючі сили організму, що борють ся з повсталим розстроєм і які я повинен піддержати? Як ділає на спазм симпатичного нерва той фенацетин із кофеїном, а на малокровність — те зелізо, які я припи-

сую? І ось хора стоїть передо мною і я берусь допомогти їй, може навіть і поможу, а рівночасно нічого не розумію, що з нею і як допоможе їй те, що я приписую.

Я не маю ані дрібки поняття про типові процеси, спільні у всіх людських організмах; а тимчасом кождий хорий стає передомною в цілім богацтві і ріжнородности своїх індивідуальних особливостей і відклонень від пересічної норми. Що можу я знати про них? Двох, на позір, однаковісенько здорових людей перемочило собі ноги; один дістав нежит, другий — острый суставний ревматизм. Чому се? Найвища давка морфіни три центиграми; дорослій, зовсім не хорій вприснено під шкіру пять міліграмів морфіна — і вона вмерла. Для виясненя таких фактів у медицині є спеціальне слово „ідіосінкразія“, але термін сей не дає мені жадних вказівок на те, коли я маю ждати чогось подібного... Найвища давка хльораль-гідрату на добу — пять грамів. Недавно др. Девіс подав вістку про одного хорого, який, терплячи на зуби, протягом трьох діб, без ніякої для себе шкоди прийняв шістьдесять грамів хльораль-гідрату, се б то по двацять грамів на добу; і я не маю ніякої основи перечити можливість сього. Колиб автор місто 60 поставив 160, я так само не міг би з певністю перечити сьому — так мало ми знаємо чоловіка в його особливостях.

І які способи дає мені наука на те, щоби проникнути в живий організм, пізнати його недугу? Де-що, розумієть ся, вона мені дає. Передо

Записки лікаря.

мною на пр. хорій: його морозить, він жалує ся на ломанє в сугавах, селезінка і печінка його побільшені. Я беру в нього каплю крови і розглядаю її під мікроскопом: у крови між її тільцями швидко віють ся тоненькі спіральні животинки; се спірїлі поворотного тифа, і я цілком певно кажу: в хорого повортний тиф. Колиб наука давала мені такі само певні способи для пізнання усіх недуг і усіх особливостей кожного організму, то я міг би відчувати землю під ногами. Але в величезнім числі випадків сього нема. На основі зовсім незнаних даних я повинен ставити виводи, такі важні для життя і здоровля мого хорого.

Мене раз покликано до старої, років під 50, дівчини, властительки невеличкого дому на „Петербурській стороні“; вона жила в трьох невеличких шпзких кімнатах, заставлених іконами з лямпадками, разом зі своєю подругою з дитячих літ, такою ж худою і жовтою, як і вона сама. Хора на вид дуже нервова і гістерична, жалувалась на бите серця і болі в грудях; у день коло пятої години в неї являлось спільне стисненє віддиху і немовби утрудненє глотанє.

— Чи не маєте ви того вражіння, що немовби при глотаню у вас підкочуєть ся клубок? запитав я, маючи на приміті звісну признаку істерії — *globus histericus*.

— Так, так, точнісенько! — зрадїла хора.

Серце й легкі її при пильних оглядинах оказались здоровими; видима річ — у хорої була істерія. Я приписав відповідне лічене.

— А що, пане доктор, чи не можу я нараз нагло вмерти? — спитала хора.

Вона розказала мені, що хотіла-б записати свій дім подрузі; а без завіщання все мало перейти до її єдиного законного спадкоємця — брата, легкодуха і обманця, який позичив у неї, яко свояк без розписки, усі її гроші, коло шести тисяч і опісля відказав ся їх віддати.

— Чудна річ, щож не дозволяє вам зробити завіщання? — сказав я. — Безпосередної небезпечности нема, але-ж мало-що може лучити ся? Підете вулицею — вас трамвай задавить... Усе ліпше зробити завіщанє завчасу.

— Правда, правда — в задумі сказала хора. — От тільки подужаю трохи, сейчас піду до нотаря.

Се було о третій годині, а о пятій, по двох годинах, прибїгла до мене подруга хорої і ридаючи, сповістила, що хора вмерла: встала від обїду, нараз похитнулась, поблїдла, з уст її хлинула кров і вона впала мертва.

— Чому, чому ви, доктор, не сказали? — повтаряла жінка, плачучи й задихаючись, у нестямі бючи себе кулаком по бедрі. — Таж мені тепер у старці йти, злодій мене на вулицю вижене!

А тепер я зрозумів: очевидно в хорої був аневрізм. Утруджене глотанє над вечір (по обїді!),

яке я вияснив собі, як *globus histericus*, було викликане побільшенням аневризма, під впливом сильнішого після їди давлення крови... Але нам яка користь від сеї пізної діагнози?

В таких випадках мене обхоплювала злість і розпука. Та щож се за наука моя, яка лишає мене таким безпорадним і сліпим? Я-ж тепер, мов той злочинець, не можу глянути в очи жінці, пущеній мною за прошенням хлібом, а чим же я тут винен?

І чим даліше, тим частіше приходилось мені переживати такі почування. Навіть там, де діагноза, як у наведеном випадку, видавала ся мені ясною, дійсність раз-у-раз опрокидувала мене, а часто стояв я перед хорим у повній безрадности: якісь дрібні, неясні дані — будуй на їх основі що небудь! І я цілісенькі ночі ходив по кімнаті, обдумуючи і зіставляючи сі дані і не міг дійти до чогось певного; колиж нарешті я ставив діагнозу, то мене все таки цілий час гризла невідступна думка: »А коли моя догадка непевна? Яка в мене змога перевірити її правильність?» І ціле життя жити і робити під непереривним гнетом такої непевности!...

Але, візьмім, що я поставив правильну діагнозу недуги. Мені треба лічити її. Яку запову дає мені наука в відповідности і дійсности поручених нею ліків? Суть діланя більшости сих ліків, для нас іще дуже неясна і вказівки в справі їх уживання наука установлює емпірично, при помочи клінічного спостереження.

Але ми вже знаємо, яким несталим і обманним є клінічне спостереження. Даний лік, після одноголосного свідощтва всіх дослідників, ділає знаменито, а по році, двох, його викидає ся за вікно, як безкорисний, або навіть шкідливий. Два роки царював туберкулін Коха і всі бачили власними очима, як »блискучо« впливав він на туберкульозу! В тім безмірно зложенім і незрозумілім процесі, який уявляє з себе життя хорого організму, переплітають ся тисячі впливів — незчислені способи шкідливого діла-ня даної недуги і окруження, незчислені способи цілючого відпору сил організму і того-ж самого окруження і — ось тисяч першим впливом являє ся наш лік. Як означити, що саме в сій запутаній справі викликало наш лік? Старо-грецький лікар Хризіп зборонював тим, що горячкували, їсти, Діоксіп — пити, Сільвій за-ставляв їх пріти, Бруссе пускав їм кров до омліня, Керрі саджав їх у зимну купіль — і ко-ждий бачив користь власне від свого способу.

Середневікові лікарі з великим, по їх дум-ці, успіхом уживали проти рака... масти з люд-ських випорожнень. У минулім віці, щоби »по-могти« проколюваню зубів, дітям разів 10—20 розрізувано ясна; роблено се навіть десятиднев-ним дітям. Ще в 1842 році Ундервуд радив при тім розрізувати ясна на протязі цілих щок, а до того різати як можна глубше, до самих зубів, »яких ушкодження нема чого побоюва-тись«... І все отсе, по думці дослідників, по-магало!...

Я почав практикувати з певним засобом лікарських відомостей, які дала мені школа. Як мав я відноситись до сих відомостей? Природна річ — спокійно і з певністю пристосовувати їх до життя. Але скоро я попробував се робити, як сейчас наторкнув ся на розчарування. Відвар сенеґи поручають назначувати на те, щоби викликати кашель, коли легкі наповнені рідкими пльовинами, що легко відділюють ся. Я приписував сенеґу і придивляв ся — і в нінім випадку не міг напевно сказати, що моя сенеґа в дійсности усунула з легких хоч би одну лишню каплю пльовин.. Я приписував зелізо при малокровности і навіть у тих випадках, коли хорий видужував, я ні одного разу не міг ручити за те, що се сталось, бодай в часті, завдяки зелізови.

Виходило так, що я не мусів вірити на слово в те, що сі і багато иньших ліків ділають власне вказаним способом. Але така віра була просто неможлива а сама наука безперестанно підривала і захитувала сею вірою. Одним із найбільше поручуваних ліків проти сухіт є креозот і його вихідні; а між тим усе голоснійше роздають ся голоси, які доказують, що креозот ані дрібки не помагає проти сухіт і що він є тільки лікарською етикеткою, наклеюваною на сухітника. Основне правило диєтетики черевного тифа вимагає, щоби кормити хорого лише рідкою стравою; і знов таки проти сього йде чимраз сильнійша течія, яка твердить, що таким способом ми лише заморюємо хорого голодом. Аршенік признаний незамінним ліком при

многих шкірних недугах, малокровности і малярії — і нараз розповсюджена, солідна медична часопись так висловлюєть ся про нього: »Найзамітнійшим в історії аршеніку є те, що він невідмінно користував ся любовю лікарів, душолюбів і лихварів... Лікарям треба би зрозуміти, що аршенік дав за мало, щоби міг користуватись вічним поважанєм. Легенда про аршенік, — се сором для нашої терапії«.

Спершу такі несподівані відзиви просто приголомшували мене: та чому ж нарешті вірити!? І я все більше переконував ся, що вірити я не повинен нічому і нічого не повинен приймати як ученик; усе підозрівати, все відкинути — а опісля прийняти лише те, про діланє чого я переконав ся власним досьвідом. Але в таким разі на що-ж цілий многовіковий досьвід лікарської науки, яка його вартість?

Один молодий лікар запитав знаменитого Сіденгама, »англійського Гіпократа«, які книжки треба прочитати, щоби стати добрим лікарем.

— Читайте, друже мій, »Дон Кіхота« — відповів Сіденгам. — Се дуже гарна книга, я й тепер часто перечитую її«.

Алеж се страшно! Се значить, — ніякої традиції, ніяких попередних помічань; учись без попередних даних спостерігати живе життє і кожний най починає все з початку.

З того часу пройшло більше двох віків, медицина зробила величезний крок наперед, у мно-тім стала вона наукою; а все таки яка велика область остає ся в ній, де і в теперішну

пору найліпшими учителями являють ся Сервант, Шекспір і Толстой, які не мають ніякої звязи з медициною.

Але коли мене раз поставлено в необхідність не вірити чужому досьвідови, то якже я маю вірити і своєму власному? Припустім, що я особистим досьвідом пересьвідчив ся про цілючість якогось ліка, але-ж як, як він ділає, і чому? Доки для мене неясний спосіб його діланя, я нічим не обезпечений від того, що й моє особисте вражіння — се лише оптична обмана. Все моє попереднє природознавне підготованє протестує проти такого грубо-емпіричного способу поступовання, проти такої блуканини на омацки, з заплющеними очима. І я особливо сильно відчуваю цілу тяжкість такого стану, коли з хиткої і рівночасно непевної землі досьвіду переходжу на тверду дорогу науки: я отвираю черевну яму, де дуже легко може прийти ропне запаленє очеревної; але я знаю, що робити для оминеня сього; коли я приступлю до операції з вивареними інструментами, зі старанно дезинфекціонованими руками, то запаленє не повинно прийти. Коли хорий терпить на короткозорість, то відповідно вгнуте скло, повинно помогти йому. Вивих ліктя, коли не мав ніякого утруднення при відповідних маніпуляціях, повинен вправитись. В усіх подібних випадках доконечні попередні помічання; і тут крім «Дон-Кіхота» треба знати і читати ще де-що. Розумієть ся, що й помилки і поступ можливі і в сій області; але помилки залежати будуть

від браку підготованя в мене і недостатку досьвіду, поступ іти буде дорогою улїпшення попереднього, а не дорогою його відкидання.

Будуччина нашої науки блискуча й безсумнівна. Те, чого вона вже дїпняла, вказує ясно, чим вона стане в будуччині: повне розумінне здорового й хорого організму, усіх індивідуальних особливостей кожного з них, повне розумінне діланя усіх уживаних ліків, — от що буде її основою. »Коли фізіологія — каже Кльод Бернар — дасть усе, чого ми маємо право від неї ждати, то вона перемінить ся в медицину, що стала теоретичною наукою; і з тої теорії виводити муть ся, так як і в иньших науках, необхідні пристосованя, т. є. пристосована, практична медицина.“

Але як іще безмежно далеко до сього!... І менї все частїйше почала приходити на голову думка, що поки сього нема, який змисл може мати лікарська діяльність? На що ся гра у півжмурки, на що обманюване суспільности, яка думає, що в нас є якась »медична наука«? Най сим займають ся гомеопати і подібні до них мудрці, які з легким серцем, у сю безмежну ріжнородність житєвих процесів втискають пару догматичних формул. А для нас зїстає лише одна задача — працювати для будуччини, стреміти, пізнати й покорити собі жите в цілій його ширині і складових частях. А в відношенню до теперішности можна лише повторити се, що сказав колись-то середновіковий арабський письменник, Аверроес: »Чесний чоловік може нахо-

дити втіху в теорії лікарської штуки, але його совість ніколи не дозволить йому брати ся до лікарської практики, хоч які широкі будуть його відомости. «

За сю думку хапав ся я кожний раз, коли вже надто сумно ставало мені від тої непроглядної пільми, в якій працювати я був зневолений через недокладність своєї науки. Я сам розумів, що думка ся нерозумна: теперішня, без системи, повна сумнівів наукова медицина, розуміється, недокладна, але вона все таки безмірно корисніша від усіх видуманих із голови системів і грубих емпіричних узагальнень; як раз совість лікаря не дозволила-б йому гнати хорих до рук гомеопатів, пасторів Кнайпів і Кузьмичів. Але сею думкою про непридатність для життя сучасної науки я старав ся скрити і затемнити від себе другу, дуже страшну для себе думку: я все більше й більше переконувався, що сам я особисто, цілком неспосібний до вибраного мною діла і що рішаючи віддатись медицині, я не мав найменшого поняття про ті вимоги, яким повинен вдоволяти лікар.

При теперішній неточности теоретичної медицини, практична медицина може бути лише штукою, а не наукою. Треба на собі самому почути цілий тягар висноваих із сього наслідків, щоби ясно зрозуміти, що се значить. Ту хору з аневризмом, про яку я оповідав, я оглянув дуже совісно, ужив до сих оглядин усе, чого вимагає наука, а однак я грубо помилив ся. Колиб на моім місци був справдішний й

лікар, він міг би поставити правильну діагнозу: його зовсім окреме, творче помічане вчіпило би ся за масу невлених признаков, які мені виховзули ся, несвідомим вітхненнем; він відгадав би брак ясних симптомів і відчув би те, чого не в силі пізнати. Але таким справдішним лікарем може бути лише талант, так само як лише талант може бути справдішним поетом, малярем або музиком.

А я, вступаючи на медичний виділ, думав, що медицини можна вивчитись... Я думав, що до сього потрібний лише деякий уровень знаня і деяка степень умового розвою; з отсим я навчусь медицини так само, як і усякої иньшої науки, на пр. хемічної аналізи. Коли медицина стане наукою, — єдиною, загальною й безпохибною, то воно так справді буде: тоді звичайний, пересічний чоловік зможе бути лікарем. Але в теперішню пору «навчитись» медицини, себто лікарської штуки, так само неможливо, як навчитись поезії, або сценічної штуки. І є багато чудових теоретиків, справді „наукових“ медиків, — які з практичного боку не варті ні шелюга.

Але чому я нічого сього не знав, вступаючи на медичний виділ? Чому в загалі я так неясно й хибно уявляв собі, що мене жде в будучині?... Як просто се все стало ся! Ми виказались своїми матуральними свідощтвами, нас прийнято на медичний виділ і професори почали читати свої виклади. І ніхто не розкрив нам очи на будучину, ніхто не пояснив, що жде нас

в нашій діяльності. А нам самим ся діяльність видавалась такою простою і ясною! Коли ти оглянув хорого — скажеш: хорий слабує на отсе, він повинен робити те і те і заживати отсе. Тепер я бачив, що се не так, але щоб пересвідчитись про те, я мусів був убити сім найкращих років молодости.

Я цілком упав на дусі. Сяк-так я виконував свої обовязки, гірко сьміючись у душі над хорими, які мали наївність, звертатись до мене за помочію: вони, як і я раньше, думають, що хто скінчив медичний виділ університету, є вже лікарем; вони не знають, що лікарів на сьвіті так мало, як і поетів, що лікар — звичайний чоловік при сучасному стані науки — се недорічність. — І на що мені служити дальше сій недорічности? Піти геть, узятись за яке небудь иньше діло, щоби тільки не лишатись у сім ложнім і проступнім стані самозванця.

Так тягнулось близько двох літ. Потім поступенно прийшло помирєне.

Так, наука дає мені не так багато, як я сподівався і я не талант. Але чи в праві я, коли зрікаюсь свого диплому? Коли в штуці в даній хвилі нема Толстого й Бетовена, то можна обійтись і без них; але хорі люди не можуть чекати і для того, щоби вдоволити їх усіх, треба десятки тисяч медичних Толстих і Бетовєнів. Се не можливе. А в такім разі, чи такі вже безкорисні ми, звичайні лікарі? Все таки, беручи без порівняня, наука відвоювала від штуки вже дуже велику область, яка що

року все більшає. Ся область у наших руках. Але й в останній медицині ми можемо бути корисними й робити дуже багато. Треба лише строго й невідступно слідувати старому правилу: „*primum non nocere*“ — перш усього — не шкодити. Се повинно бути найголовнішим над усе. Дальше треба раз на все зрестись уявц, що наша діяльність містить ся у спокійному й безтурботному виконаню вказівок науки. Зрозуміти цілу трудність і запутаність справи, до кожного нового хорого відноситись із певною свідомістю, що се слабкість нова і нерозпізнана, бевпереривно й напружено слідити і працювати над собою, нічому не довіряти, ніколи не вспокоюватись. Все те страшно тяжке й під тягаром сього можна упасти, але поки я чесно буду його нести, я маю право не уступати.

X.

В сю пору сумнівів і розчаровань я особливо радо віддавав ся науковим занятям. Тут у чистій науці можна було працювати не на помацки, можна було точно контролювати й провірювати кожний крок; тут повновласно царювали ті строгі природничо-научні методи, над якими так злорадно насмівала ся лікарська практика. І мені здавалось — що краще положити бодай одну цеглу до будови великої медичної науки будуччини, чим товкти воду у ступі, роблячи те, чого не розумієш.

Я працював, між иньшим, над питанням про ролю селезінки в боротьбі організму з ріжними

інфекційними недугами. Для вщиплювання поворотного тифу в нашу лябораторію куплено дві малпочки макаки. Протягом трьох тижнів, які вони пробули в нас перед початком проб, я успів сильно привязатись до них. Се були на диволюбі зьвірятка, особливо одно з них, самець, якого звали Стьопкою. Увійдеш у лябораторію— вони кидають ся до передньої стінки своєї великої клітки, очікуючи на цукор. Обділиш їх цукром і випустиш на волю. Самиця, Джільда, боязливійша, вона біжить по підлозі, незручно піднімаючи зад і боязко поглядаючи на мене; ледви я ворухнусь, вона повертаєть ся і стрімголов біжить назад у клітку. За те Стьопка держить ся зі мною цілком по дружньому. Я сяду на сталець, він сейчас вдирає ся до мене на коліна й пічне шукати по кишнях; брови його піднесені, близько поставлені великі очі дивлять ся з комічною повагою. Він витягає з моєї бічної кишені молоточок до перкусії.

— У-у!! — здивовано викрикує він, широко розплющивши очі і починає з цікавістю оглядати блискучий молоточок.

Надивившись, Стьопка кидає молоточок додолу і з тою самою мелянхолічною повагою, немов би робив якесь потрібне, але дуже обмерзле діло, обшукує мене дальше; він обережно бере мене своїми тонкими, брунатними пальчиками за бороду, знімає пенсне.. Але швидко йому се надоїдає. Стьопка вилазить мені на плече, зітхнувши, озираєть ся довкола — і нараз як стріла перескакує на стіл: він побачив на ньому за-

корковану затичкою фляшку, а його улюблене діло — відкорковувати фляшки. Стьопка швидко й зручно витягає затичку, засовує її за щок у і снішить ся, щоби втекти по шнурку стори під стелю: він знає, що я буду відбирати затичку. Я ловлю його на пів дороги.

— Ці-ці-ці-ці! — невдоволено пищить він, втягуючи голову в плечі, прижмурюючи очі й стараючись вирватись від мене.

Я відбираю затичку. Стьопка огірчено озирється. Аж сь очі його знов оживпли ся; він вискакує на вікно і знов видає з себе своє здивоване «у-у!» На улиці стоїть фякер; Стьопка витягнув голову, з жадним зацікавленєм витріщує очі на коня. Я погладжу його — він нетерпливо відводить своєю ручкою мою руку, поправить ся на вікні і знов вдвляє ся в коня. Пробіжить по улиці собака, Стьопка цілий стрепенеть ся, волосє на шві і спині настобурчить ся, очі неспокоїно забігають.

— У-у у! — повторяє він, страшенно непокоючись і метушливо зазираючи то в одну, то в другу шибку вікна.

Собака біжить дальше, Стьопка з поважними, переляканими очима, біжить по столі, перекидаючи шклянки, до другого вікна і витягнувши голову, слідить за втікаючою собакою.

З сим веселим збиточником можна було проводити без скуки цілі години. Сидячи з ним я відчував, що межи нами установилась якась звязь і що ми вже в многім один одного розуміємо.

Мені було прикро самому вирізати в нього селезінку і за мене зробив се товариш. По загоєнню рани, я вціпив Стьопці поворотний тиф. Тепер, коли я входив у лабораторію, Стьопка вже не кидав ся до решітки; слабій і наїжений сидів він у клітці, дивлячись на мене потемнілими, зміненими очима; з кожним днем ставало йому гірше; коли він пробував вилізти на перекладину, руки його не видержували. Стьопка зривав ся і падав на дно клітки. Наконєць він уже зовсім не міг підводити ся; вихуділий лежав неподвижно, вищіривши зуби і хрипко стогнав. На моїх очах Стьопка згинув.

Незнаний мученик науки, він лежав трупом передо мною. Я дивив ся на сей нужденний трупик, на сю любу, наївну мордочку, з якої навіть смертна агонія не усіла стерти звичайного комічно поважного вигляду... На душі у мене було тяжко і навіть трохи соромно. Мені пригадувалось здивоване »у-у!!«, з яким Стьопка оглядав мій молоточок, пригадувались його оживлені очі, які він витріщав на коня, цілком як дитина — і в мене ворушилась гадка: невжеж проступок, якого я допустив ся на нім, уже так безмірно менчий, ніж колиб я все отсе зробив над дитиною?.. Така сантіментальність у відношеню до низших звіврат сьмішна? Та чи такі вже тревалі й незмінні критерії сантіментальности? Перед двома тисячами років, як би то розсьміяв ся римський патрицій над сантіментальним чоловіком, який обурив би ся його приказом, кинути на пожертє муринам раба,

якпї розбив вазу! Дня цього раб був також нп-шим сотворїнем».

Декарт глядїв на всїх звїрїв, як на простї автомати, — як на оживленї, але не одушевленї тїла; по його думцї, в них їснує виключно тїлесне, цїлком не свїдоме виявленне того, що ми називаємо душевними рухами. Такої-ж гадки був і Мальбранш. »Звїрї -- казав він — їдять без задоволення, крпчать не відчуваючи муки, вони нїчого не бажають, нїчого не знають».

Чи можна в теперїшнїм часї згодитись їз сим? Не кажучи вже про просте, щоденне помїчане, яке рїшучо протривить ся такїй слїпїї теорїї, як можемо згодитись їз сим ми, прп-родознавцї — трансформїста? Тут можливе лише одно рїшене питання — те, яке дає, напр. Гекслї. »Велпка наука про безперерривнїсть -- каже він — не дозволяє догадуватись, щоби що небудь могло з'явитись у природї несподївано ї без попередникїв, без поступенного переходу; безперечно, що нпзпї позвоночнї звїрїята мають, хоч ї в менше розвиненому видї, ту частину мозку, яку ми з повною справедливїстю уважаємо в себе самих органом свїдомостї. Тому то менї здаєть ся дуже можливим, що нпзпнї жпвотнї мають свїдомїсть у пропорцїональнїї мїрї до степеня розвою органа сеї свїдомостї і що вони переживають, у бїльше або менче яснїї формї, тї самї почуваня, якї переживаємо ї ми».

Коли ж се так, коли правда те, що мїж ними ї нами не має такої рїзкої межї, як се колись уявлялп, то чи такою вже смїшною є

та саентиментальність, чи такими вже хибними ті докори совісти, які відчуваємо, завдаючи їм муки? А почуте, якого дізнаємо при цьому, є чимсь дуже подібним до докорів совісти. Один мій товариш хірург працює над питанням про рани в животі, що повстали від стрілу оружя,— чи корисніше при них зайняти вижидаче становище, чи безпроводочно приступати до операції. Він прив'язує собак до дошки і з віддалення кількох кроків стріляє їм у живіт із револьвера, почім одним із собак розрізує череву, других лишає без операції. Вийдеш до нього в лабораторію — у комнаті чути стогін, вите, скавуліне; одні собаки кидають ся, гинучи, другі лежать неподвижно і тільки слабо скавулять. Коли я гляну на них, мені просто тяжко, як було тяжко, на приклад, дивитись поперед на терінія оперованого чоловіка: мені власне соромно, ніяково дивитись на отсі ублагороднені мукою, майже людські очі погибаючих собак. І в такі хвилі мені стає зрозумілим настрої старця Піроґова.

»В молодости — оповідає він у своїх по смертних записках — я відносив ся без жалю до терпінь. Раз якось, памятаю, ся моя рівнодушність до мук звіврів при вівісекциях поразпла мене самого так, що я з ножем у руді, звернувшись до товариша, що мені асистував, мимоволі крикнув:

— Та так, хіба, можна зарізати і чоловіка!

»Так, про вівісекції можна багато сказати за і против. Безсумнівно вони є дуже важною

підпорою в науці.. Але наука не вишнює все-ціло життя чоловіка; проходить молодечий жар і мужеська зрілість, настає иньша доба життя, а з нею потреба заглиблюватись у себе самого; тоді на спомин про насильства, муки, терпіння, завданні иньшому сотворію, починає мимохіть щеміти серце. Так було, здасть ся, й з великим Галлером; так, признаюсь, сталося і зі мною, і в останні роки я-б ні за що не зважив ся на ті жорстокі проби над звіврятами, які я колись переводив так пильно і рівнодушно.

Так стоїть справа. Але-ж як має бути инакше, де вихід? Відректись вівісекцій — се значить поставити на карту цілу будуччину медицини, на віки засудити її на непевну і безплідну дорогу клінічного помічаня. Треба ясно зрозуміти ціле величезне значінє вівісекції для науки, щоби зрозуміти, що вихід тут усе таки один — заглушити в собі докори совісти, задавити жалість і гонити від себе думку про те, що за отсими страдаючими очима мучених звіврів криє ся живе страданє.

В західній Європі вже кілька десятиліть ведеть ся сильна агітація проти вівісекцій; останніми роками агітація ся появилась і у нас у Росії. В основі своєї проповіді противники вівісекцій кладуть тезу як раз протилежну тій, яку я що йно висловив, — се б во вони твердять, що вівісекції цілком непотрібні для науки.

Але хто-ж саме ті люди, що беруть ся довести таку тезу? Сьвященники, сьвітові дами, уря-

дники, — люди цілком непричасні в науці, а відповідають вони Вірхову, Кльодови, Бернаррови, Пастерови, Робертрови Кохови і иньшим велитням, які на своїх раменах несуть науку вперед. Алеж се неможлива педорічність! Методи й дороги науки становлять у кожній науці найтруднійшу її частину; як можуть братись судити про них профани? Вони й самі не можуть не відчувати сього і зрозуміло, з якою радістю повинні вони витати тих із людей науки, які всловлюють ся згідно з їх думкою. Тепер противники вівісекцій носять ся з Лявсоном-Тетом, широко звісним практичним хірургом і з цілком вже незвісним у ніякому відношеню »медиком-хірургом« Бель-Тайльором. Перед кількома роками промова сього Бель-Тайльора проти вівісекцій (у дуже безграмотнім перекладі) була розіслана нашим антивівісекціоністам, в виді додатку до »Нового Времени«. Коли читаєш сю промову, то острах бере від сеї купи брехні її суггестії, якими вона переповнена і мимоволі заштуєш себе: чи може бути жи́зненною наука, якій треба прибігати до такої несовісної обманн суснільности? Опираючись на своїм авторитеті спеціаліста, числючи на цілковиту темноту слухачів, Бель-Тайльор не сміюєть ся рішучо ні перед чим.

»Се неправда — оповіщає він наипр. — будь-то би Гарвей дізнав ся про закон обігу крови при помочи вівісекції. Цілком ні! Єдино при помочи помічання над мертвим чоловіком, Гарвей відкрив сеї факт, що кляпн жил дозволяють

крови текти лиш у певному напрямі... Треба завважити, що знаменитий трактат Гарвея про обіг крові майже цілий складається з описів проб, переведених Гарвеєм над живими сотворіннями; ось наголовки кількох розділів трактату: Cap. II *Ex vivorum dissectione qualis sit cordis motus* (руху серця по даних добутих дорогою вівісекції). Cap. 3 *Arteriarum motus qualis ex vivorum dissectione*. Cap. IV *Motus cordis et auricularum qualis ex vivorum dissectione* і т. п.¹⁾

»Неправда й те — продовжає Бель-Тайльор — будьто би через вівісекцію Кох найшов лік проти сухіт; навпаки, його віціплювання викликували наперед горячку, а потім і смерть«. (Промову свою бесідник виголосив при кінці 1893 року, коли вже майже ніхто не боронив туберкуліни Коха; але про те, що дорогою вівісекцій той самий Кох винайшов туберкульозного бациля, що при помочи вівісекцій сотворена ціла бактеріологія, — Бель-Тайльор благорозумно замовчує).

І так дальше без кінця; кожде твердження або простою брехнею, або перекрученем дійсности. В підстрічкових замітках читач найде ще кілька образків літератури антивівісекціоністів; образки сі я взяв із найновіших англійських

¹⁾ Гляди: *Exercitacio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus. Auctore Guilielmo Harweo. Lugduni Batavorum, 1737.*

летучих листків, розширюваних тисячами між народом антивівісекціоністами¹⁾.

Вівісекції для медичної науки необхідні, — проти цього можуть спорити або невіжі або дуже незовісні люди. З попередних розділів сих записок можна вже було бачити, яка різнородна потреба вівісекцій в нашій науці. Вступні проби на звірях подають хоч яку-таку гваранцію того, що нові ліки не будуть дані чоловікови в убийчій давці і що хірург не приступить до операції цілком недосвідчений. Не простим випадком є дальше ся обставина, що проступні проби над людьми дуже численні особливо в області венеричних недуг, яких звірята цілком не переймають. Але найголовнішим є те, що без вівісекцій ми рішучо не в силі пізнати і зрозуміти живий організм. Яку область

¹⁾ »Які практичні наслідки вівісекції? питає напр. др. Стефан Сміс. — Вони дуже великі! Так, один американський лікар виголив у кількох звірят шерсть і виставив їх на мороз. Звірята простудились. Із цього ми висновуємо, що в зимі треба одягатись тепло. Жаб посаджено в окрію, вони старались вискочити, ясно висказуючи біль. З цього слідує, що треба оминати купатись в окропі. Але сим, о скільки я міг дізнатись, і вичерпують ся практичні висліди вівісекції«. («Vivisection. An independent medical vien.» 1899, р. 9). Агітатори не-лікарі доказують злишність вівісекцій иньшою дорогою. »Вівісекция, каже містрис Мона Керд, — є головним ворогом науки, яка все учила, що закони природи гармонійні й не терплять суперечностей; але коли сі закони не терплять суперечностей, то як мо-

фізіології або патології ми не взяли-б, то скрізь побачимо, що майже все есенціональне відкрито дорогою проб над звірятами. В 1833 році пруський ряд, під впливом агітації антивівісекціоністів, запитав медичні віділи університетів, о скільки вівісекції необхідні, один визначніший німецький фізіолог місто відповіди прислав в міністерство »Підручники до фізіології« Германа, при чім у підручнику сїм вичеркнув усі ті факти, які без вівісекції не можливо було-б установити; по словам німецьких часописий »книжка Германа була подібна до російської часописи, яка перейшла через цензуру: зачеркнених місць було більше, ніж незачеркнених«.

Без вівісекцій пізнати і зрозуміти живий організм неможливо; а без повного і всестороннього розуміння його і найвища ціль медицини, лічення — нєнєвна й нєнадійна. В 1895 році

жливо, щоби те, що в моральнім відношеню нєсправедливє, було в науковім відношеню справедливим; щоби те, що жорстоке і нєправдивє, могло нас вєсти до мира й здоров'я? («The sanctuary of mercy» 1899, p. 6). І се говорять у сторони Дарвіна!.. Деколи на місцє природи підставляють Бога. »Я думаю — каже мє« Коб — що великий Творець усього створін'я є справедливим, св'ятим, милосерним Богом; і цілком немислимо, щоби отакий Бог міг створити свій світ таким способом, щоби чоловік був принєволений шукати ліків проти своїх слабостий дорогою завдаван'я мук низшим звірятам. Гадка, що таке боже назначєнє, — по моїй думці, є богохульством«. (Vivisection explained«. 1898, p. 6).

звісний фізіолог, проф. Павлов, демонстрував в однім із петербурських медичних товариств собаку з перерізними блудними нервами; пробами над сею собакою йому вдалось розв'язати деякі дуже важкі питання з області фізіології вареня їдла. Фейлетоніст «Нового Времени» різко накинув ся за ті проби на проф. Павлова.

«Кому й на що се потрібно, — питала часопись — перерізувати блудні нерви? Чи бували в життю такі випадки, які-б навели людей науки на сю думку? Се один із найсумнійших наслідків вівісекторського мистецтва, найгіршої і ненаукової прикмети... Се, так сказати-б, наука для науки... Коли бачиш отсі витончені хитрощі напруженої, неприродної видумки п. п. вівісекторів і порівнаєш їх із тим простим, загальним фактом, що більшість людей умирає від простої простуди і лікарі не вміють її вилічити, то триумфи учених зібрань із приводу проб із блудними нервами набирають значіння сарказму... Найпевнійших недуг не вміють лічити і розуміти і рівночасно загал вівісекторів досягає загрожуючих розмірів і не може не обурювати сумною тупоумністю й безсердечністю учених живорізів».

Отсе типовий суд улиці. На що студіювати організм в усіх його функціях, коли не можемо вилічити «простої простуди»? Та саме-ж на те, щоби бути в силі вилічити хочби ту самісіньку «просту простуду» (яка, кажучи мимоходом, дуже не проста). «Се — наука для науки»... Наука тоді тільки є наукою, коли вона не регулює і не

зв'язує себе питанням про безпосередню користь. Електричність довгий час була би лише «куріозним» явищем природи, без ніякого практичного значіння, колиб Грей, Гальвані, Фарадей і інші дослідники її не руководилися правилом «наука для науки», і ми не мали-б тепер ні телеграфу, ні телефону, ні рентгенівських промінів, ні електромоторів. Хемік Шевреля з чисто наукової цікавості відкрив зміст товщів, а наслідком цього була фабрикація стеаринових свічок.

Треба опроче завважити, що далеко не всі антивівісекціоністи виходять при рішенні цього питання з таких грубих і певіжких тез, як се ми що лиш бачили. Деякі з них пробують поставити питання на принципіальнім ґрунті: такий, наур., англійський антивівісекціоніст Генрі Солт, автор твору «Права звірят в їх відношенню до соціального поступу». «Припустім — каже він — що поступ медицини неможливий без вівісекції. Щож із того? Виводити з цього про законність вівісекції — трохи за поспішно: мудрий чоловік повинен брати в рахунок і інші, моральний бік справи — огидну несправедливість завдання мук невинним звірятам». От одна — правильна постановка питання для антивівісекціоніста: чи може обійтись наука без вівісекцій, чи ні, але звірята мучать ся і тим рішає ся все. Питання поставлене ясно й недвозначно. Повторяю, сьміятись із противників вівісекції не можна, муки звірят при вівісекції дійсно страшні і спочуванє сим мукам — не є сентиментальністю, але треба памятати, що

крім вівісекцій нема дороги до сотворення наукової медицини, яка лічити буде людей.

На заході противники вівісекцій доборолись уже де-яких доволі значних обмежувань свободи вівісекції. Найбільшим із сих обмежувань є англійський акт із 1876 року »про жорстокість супроти звірят«. Після сього акту робити проби над живими звірятами мають право лише особи, що одержали на те спеціальний дозвіл (який, до того, може бути в кождім часі віднятий). В Австрії міністер просвіти видав у 1885 році розпоряджене, по якому »проби на живих звірятах можна робити лише ради поважних дослідів і лише яко виємок у випадках крайньої konieczности«. В Данії для переведеня вівісекцій треба мати дозвіл від міністра судівництва. Всі подібні розпорядженя роблять дуже дивне вражене. Кому, н. пр., будуть давати дозвіл? Очевидно звісним ученим. Але ось у 70-их роках у глухім німецькім місті Вольштайнні нікому незвісний молодий лікар, Р. Кох, пробами над звірятами як найподрібнійше студіює біольогію сібркового бациля і сим своїм дослідом прокладає широкі дороги в тільки що народженій, незвичайно бачній науці бактеріольогії. Ледви чи дістав би дозвіл сей незвісний провінціо-нальний лікар... Хто дальше рішати ме, які проби »необхідні« для науки? Чи в дійсности також міністри судівництва? Але-ж се сьмішно. Учені факультети? Алеж хто не знає, що академічна вченість веде майже звєсди до рутини? Коли Гельмгольц відкрив свій закон „збе-

реження енергії“, то академія наук, як він сам оповідає, признала його працю »нерозумними й пустими розумованнями“. Його досліди про швидкість переведення нервової струї стрінули також лише усмішку з боку осіб, що стояли тоді на чолі фізіології.

Чи має агітація вівісекціоністів і в будучности вигляди на успіх? Я думаю, що успіхи її цілком основані на невіжестві суспільности і що в міру вменшеня невіжества, її успіхи будуть падати все більше й більше.

Біль »про жорстокість супроти звірят« був прийнятий англійським парламентом у серпни 1876 року. Дата замітна: саме тоді в Болгарії шаліли Турки, відохочувані дружною неутральністю Англії. Невже-ж жаби, яких мучено в лябораториях, були ближні й милійші для англійських депутатів, ніж болгарські дівчата й діти, яких насилували і убивали башибужуки? Розумієть ся, що ні! Річ далеко простійша: парламент розумів, що вмішуванє в болгарські справи не вигідне для Англії, але не вигоди обмежування вівісекцій він не розумів. А там, де чоловік не бачить загрози своему інтересови, там він легко може бути і чесним і гуманним. В вересни 1899 року Англїчани тисячами підписували адресу засудженому в Ренні Драйфусови — і в той самий час ті самі Англїчани псиканнем і криками замикали на мітинзі уста Джонови Моривєви, який протестував проти розбишацького відношення Англії до Трансвалю. Російське жите уявляє ще

яскравійші приміри такої видатної неконсеквентности.

Коли люди зрозуміють, що вони жертвують, відбираючи в науки право вівісекцій, агітація антивівісекціоністів буде засуджена на повну безплідність. На одному зібранню антивівісекціоністів манчестерський єпископ Мурґаве заявив, що він волить сто разів умерти, ніж ратувати своє жите ціною тих пекольних страждань, які завдають ся звіврятам при вівісекціях. Сьвідомо йти на таку саможертву спсїбна лише дуже незначна меншїсть.

XI.

Наша лїкарська наука в теперішнім своїм станї була недокладна; багато дечого ми не знаємо й не розуміємо, в не однім ми зневоленї блукати на помацки. А тут має ся до діла зі здоровлем і житєм чоловіка... Вже на останніх курсах унїверситета стало менї по трохи вияснюватись, на яку тяжку, слизьку й небезпечну дорогу присуджує нас недокладність нашої науки. Наш професор гїнекольог прийшов раз в аудиторію хмарний і розстроєний.

— Панове! — промовив він, — Ви памятасте жінку з запаленєм родниці, яку я вам демонстрував півтора тижня назад і якій я тоді при вас вишкробав внутре родниці. Вчера вона вмерла від закаженя очеревної... Професор подрїбно виложив нам перебіг недуги й результат секції вмерлої. Крім побільшення слизевої болонки, задля якої вишкробано внутре род-

ниці, у хорої був у стіні рогинці мясистої опух — міом. Вишкробане рогинці при міомах злучене з великою небезпечністю, бо міоми можуть легко омертвіти і піднасти гнильному розкладови. В данім випадку найточніші оглядини рогинці не дали ніяких вказівок на присутність міома; вишкробане переведено, а наслідком сього були — розклад міома і смерть хорої.

— Таким способом, панове! — казав професор даліше — смерть хорої безсумнівно викликана нашою операцією; не було би операції, хора хоч і не без терпінь, могла би прожити ще кілька десятків ліг... На жаль, наука наша не всемогуча. Такі нещасні випадки дуже тяжко провидіть і на них треба бути завжди приготованим. Для оминення подібної похибки Шульце предкладає...

Професор говорив іще довго, але я його вже не слухав. Оповідання його немов зіпхнуло мене з неба, на яке мене піднесло моє тодішнє одушевленє з успіхів медицини. Я думав: наш професор в Європі звісний спеціяліст, признаний усіми талант, а прецінь й він навіть не обезпечений від таких страшних помилок; щож чекає в будучности мене, найзвичайнішого, ні в чім не визначного чоловіка?

І перший раз ся будучність глянула на мене зловіщо і мрачно. Якийсь час я ходив цілком розстроєний, приголомшений величезністю відповідальности, яка ждала мене в будучині. І скрізь тепер находив я свідощтва того, яка в

усіх відношеннях велика ся відповідальність. Припадково попало мені число »Новостей Терапії« і в ньому я прочитав ось що:

»Біиц оповідає, що одна жінка поронила після п'ятикратного зажитя саліцильового натра по однім грамі. Лікар, що приписав сі ліки, був візваний до судової відповідальности, але його не засуджено, з огляду на те, що подібні випадки доси ще не оголошені, не вважаючи на те, що пристосоване саліцильового натра, як в'домо, практикує ся в дуже широких розмірах«.

Замітка припадково попала мені перед очі я легко міг її не прочитати, а прецінь колиб у будуччині щось подібного лучилось мені, то для мене не було би вже виправданя, бо такий випадок був уже оголошений... Я повинен знати все, все памятати, все уміти — але хибаж се по силах чоловіка!?

Незабавом мій мрачний настрій по трохи розійшов ся: поки я був в університеті, мені самому ні в чому не приходило ся нести відповідальности. Але коли я, як лікар, почав практику, коли я на ділі побачив цілу недокладність нашої науки, я почув себе в положеню провідника, якому треба в ночі вести людей по слизькому й спадистому краю пропасти: вони вірять мені і навіть не підозрівають того, що йдуть понад пропастю, а я кожної хвилини жду, що ось-ось хто небудь із них впаде в долину.

Часто означивши недугу, я рішучо не рішав ся взяти ся за її лічене і ухилив ся під

яким небудь позором. В початку моєї практики звернулась до мене за порадою жінка, що терпіла на солітера. Найліпшим і найпевнішим ліком проти солітера є екстракт мужеського папоротника. Розглядаюсь у книжках, як його назначати і читаю: »Лік стратив багато із своєї слави, бо його подавано в надто малих давках... Але назначати його треба обережно; в великих давках він викликає отровне... В єдино ділаючих не »надто малих« давках я повинен бути »дуже обережним«. Як можна при таких умовах задержати обережність?... Я сказав хорій, що не можу її лічити і щоби вона звернулась до иньшого лікаря.

Хора широко витріщила очи.

— Я вам заплачу — промовила вона.

— Та ні, не в тім річ... Бачите ж... за се треба взятись, як слідує, а мені тепер ніколи...

Жінка здвигнула плечима й пішла геть.

Спершу такий страх я відчував мало не перед половиною всіх моїх хорих і страх сей ще збільшав ся через свідомість браку в мене досьвіду; кілька коштував один випадок із сином прачки, про який я оповідав.

Опісля поволи явила ся привичка; я перестав усього боятись, більше став вірити у себе; кожний крок над хорим не супроводив ся вже безплідними муками і думками про всі можливі утрудненя. Але все таки Дамоклів меч »нещасного випадку« і доси без перерви держить мене в якімсь нервовім напруженю.

Ніколи наперед не знаєш, коли й звідкіля він прийде, сей грізний »нешасний випадок«. Одного разу, я памятаю, у нас у шпитали роблено шіснацятилітній дівчині ресекцію ліктя. Мені поручено хльороформувати хору. І скоро лише я підніс до лиця її маску з хльороформом і вона вдихнула його — один одинокий раз — лице її посиніло, очи стали стовпом і живчик щез; найенергічнійші міри оживлення не привели її до чого; перед хвилиною вона говорила, непокоїла ся, очи блистіли житем і острахом — і вже з неї трун!... На жадане родичів переведено судово-медичну секцію вмерлої; усі її внутрішні органи оказались цілком нормальними, якими я її найшов їх при оглядинах хорої перед хльороформованєм; а однак мймо сего — смерть від сеї страшної ідіосинкразії, якої неможливо провидіти. І родичі повезли трупа, обсипуючи нас проклинами.

Минуле літо я прожив у глухім сільци середньої Росії. Якось присилають до мене від сусідного дідича з просьбою, щоби приїхати. Я рішучо відказав: утомлений і зденервований, я бажав тут лише одного — спочити, не бачити страдаючих лиць, сього безнастанного нервового напруження; за багато було вже й самих селян, яким відмэвляти просто не повертав ся язик. Але, кінець кінцем, таки довелось поїхати. Хорий був тихим і любим старцем, вислуженим підполковником, із сивими, прокопченими тютюном вусами; у нього був цірроз печінки з нагромадженєм води в череві.

— Я, пане доктор, вилічитись не гадаю, — говорив старий своїм повільним і басистим, мов невдоволеним голосом. — Пора вмирати, треба й честь знати. Та тільки дуже багато води зібралось у череві; бачите, черевко — справдішна копиця, не дихнеш. Мені мій доктор що місяця випускає воду, але тепер він на відпустці. От я вас і посьмів непокоїти. Інструменти, все те є у мене.

Плин у таких випадках випускає ся при помочи окремого інструмента, трокара, зложеного з тонкої, простої металічної рурки, в яку вложений острокінчастий штилет: трокаром проколює ся стінку черева, витягає ся штилет і плин витікає через рурку. Операція се цілком безпечна: коли вводять ся штилет як треба, він ніколи не поранить кишечника. Я випустив хорому плин.

Через місяць старець прислав знову по мене. Я вдруге проколов; на сей раз плин був слабо забарвлений кровю; мабуть штилет поранив невеличку жилку. На всякий спосіб я лишив ся при хорому ще дві години, але нічого грізного не замітив. На другий день в ранці присилають по мене від хорого і просять, щоби як найшвидше приїхати. Через ніч із старцем зайшла різка переміна: він нерухомо лежав на ліжку — смертельно-блідий, мов із восковим лицем і без живчика. Були дуже ясні симптоми сильного внутрішнього кровотоку. Поки я приготовлював фізіологічний розтвор соли для підскірного вприскування, хорий умер. В чім тут була річ, трудно сказати; секціонува-

ти вмерлого мені не дозволено; найправдоподібнійше — що вістре трокара поранило ненормально розвинену і старечо перероджену галузь надчеревної бючки, яка проходила там, де її цілком не можна було сподіватись, а в ночі який небудь сильніший рух хорого, або напад кашлю усилити з початку незначний кровоток.

Своєки приписали смерть старця природному перебігові недуги. Мені було осоружно мовчати, хотілось сказати їм правду і пояснити все — але на що би се придалось?... Я їхав назад. Над росяними полями лежав лагідний, радісний ранок, небо звеніло від трелів жайворонків, у ніжно-зеленій тіни гаю біліли пні беріз, — такі чисті й спокійні... Не вжеж мені нікуди й ніколи не суджено відчувати сей радісний, нічим не засмучений спокій?

Англійський хірург, Джеймс Педжет каже у своїм викладі «Про нещастя в хірургії»: «Нема хірурга, якому не довелось би один, або кілька разів вкоротити жите хорим, тоді як він стремів до того, щоби продовжити його. І такі випадки бувають не лише при важних операціях. Колиб ви могли прочитати повний список операцій, які вважають ся «невеликими», визавважилиб, що кождий спосібний хірург або мав у своїй практиці, або бачив в иньших один або кілька смертельних випадків при кождій з тих операцій. Коли хірург виріже сто кашаків (атером) на покритій волоссем частині голови, то я сьмію твердити, що один або двох із оперованих помре. Кождий, хто стільки-ж разів

рядом наложитъ лїгатуру : на гемороїдальні сливки, дістане один або два випадки смерти.

І від сього нема ратунку. Кождої хвилини може скоїтись нещастє і здавити тебе на все. В 1884 році віденський лікар Шніцер лічив чотирнайцятилїтню дївчину, що відморозила собі пальці; він приписав їй йодове кольодієм і звелїв ним смарувати відморожені пальці; в дївчини витворилось омертвіне мїзинця й його треба було ампутувати. Мати хорої обвинила д-ра Шніцера перед судом. Суд присудив його на заплату обвинительці 650 гульдєнів, на кару грошеву 200 гульд. і лишив його права практики. Часописи люто напали на Шніцера, обсипуючи його насмїшками і наругою. В медичнім сьвітї викликав сей випадок велике заворушенє: Шніцер не мав нїяких основ надїятись, щоби смарованє гальця невинним йодовим кольодієм могло викликати такі страшні наслідки. Засуджений відкликав ся до сенату. Запитано тоді медичний видїл про його думку. На внесене звїсного хїрурга проф. Альберта, видїл одноголосно дав отсе ореченє: Ужиті д-ром Шніцером смарованя йодовим кольодієм не викликали гангрени у цілому рядї проб, переведених видїлом спеціально для сеї ціли. В літературі і науці не має вказівок на небезпечність ужитя згаданого ліка взагалі і в випадках, подібних до теперішнього з осібна. Через сє нема основи обвиняти д-ра Шніцера в невіжестві«. Але Шніцер не потребував уже оправданя. В той день, коли оповіщено ореченє видїлу, труп Шніцера

витагнуто з Дунаю: він не виніс тягару загального осудження і утопив ся.

Так, у подібних випадках уже не надіятись ні від кого пощади. Лікар повинен бути богом, який не помиляється, не знає сумнівів, для якого все повинно бути ясным і все можливим. І горе йому, коли се не так, коли він помилив ся, хочай і не можна було би не помилитись... Літ п'ятнайцять назад фейлетоніст «Петербурзької Газети» д. Амікус оголосив один обурюючий випадок, що лучив ся у хірургічній клініці проф. Коломвіна. Хлопця Харітонова „з болем у крижово-бедровім сугаві“ родичі привезли у клініку; при оглядинах хорого асистентом клініки, д-ром Т. (назва подає повне прізвище) лучилось ось що:

„Т. просить, щоби Харітонов скочив хорою ногою; той, розуміється, відмовляє, впевняючи поважного ескуляпа, що він не може стояти на хорій нозі. Але ескуляп не слухає запевнень нещасного хлопця і при помочи присутних зневолює його скочити. Сей скочив. Роздав ся страшний крик і нещасний хлопець упав на руки своїх катів: «від скоку нога зломилась коло самого бедра». У хорого страшно швидко розвинула ся саркома і вмер «із вини своїх мучителів“.

Др. Т. у листі до редакції часописи пояснив, як стояла справа. Хлопець жалував ся на болі в сугаві, але ніяких зверхних признаків пораження в сугаві не замічалось; була основа підозрівати туберкульозу крижово-бедрового су-

става (коксит). Стояти на хорій нозі Харітонов міг. „Я предложив хорому стати на хору ногу і з легка підскочити. При такій пробі у кокситиків у самім початку недуги, коли инших признаков нема, недуга виявляє себе легким болем у сугаві«. Послідував перелом. Такі переломи відносять ся до числа так званих самородних переломів: у хлопця, як виявилось опісля, була центральна кістко-мозкова саркома: вона розїла кістку з середини й знищила її звичайну твердість; досить було би першого сильного руху, щоби лучив ся перелом; той самий перелом повстав би у хорого сам від себе, або у клініці, або в поворотній дорозі до дому. „Пізнати напевно таку недугу, коли ще не можна знайти синього опуху, дуже трудно, а іноді просто не можливо“. До сього треба ще додати, що згадана недуга взагалі належить до дуже рідких, у протилежність кокситови, недузі дуже розповсюдненій.

Пояснене д-ра Т. викликало нові глуми фейлетоніста: »Неправда-ж, поражаючо!“ писав д. Амікус. Самодійний перелом!... Чи се-ж іще не є верхом нещасного випадку, особливо для нас, профанів, що вперше чують про самородні, самодійні, автоматичні переломи рук і ніг. Лише в таких надзвичайних випадках можна добре оцінити, що значить наука і гірко заплакати над своїм невірством.... Що-ж лишаєть ся робити профанови? Не спорити ж із наукою! Лишаєть ся лише засоромлено схилити голову перед сяєвом осліплюючої науки і бевпроволочно

спробувати з тривожним чутєм та помочию ударів об тверді предмети, чи не підкрав ся до нього самого сей зрадливий самородний перелом“.

Після сього ще цілий тиждень у часописях побивали й висьмівали д-ра Т.

З боку дуже легко обурюватись подібними помітками лікарів. Але в тім от і трагізм нашого положеня, що колиб лучив ся завтра такий самий випадок, лікар був би обовязаний зробити цілком так само, як поступив і в першім випадку. Розуміть ся, для нього було-б далеко спокійніше зробити инакше: зверхних знаків пораженя сустава не замічаєть ся; є спосіб дізнатись, чи не туберкульоза се; є спосіб недуга okaжеть ся кістною саркомою і також послідує перелом! Правда, саркоми кісток такі рідкі, що через цілу свою практику лікар стріне їх усього двічи або тричи; правда, коли тепер узятись за ліченє туберкульозного сустава, то можна надіятись на повне й трівкевиліченє його, а все таки... лїпше дальше від грїха; найкраще хорий йде до дому і прийде знов тоді, коли вже виявлять ся безсумнівні зверхні признаки... Той трус, що зробив би так, він був би негідним імени лікаря.

Суспільність же надто невірними понятями про медицину і се є найголовнішою причиною її несправедливого відношеня до лікарів: вона повинна пізнати сили і засоби медицини і не винуватити лікарів у тому, у чім винна недовкладність науки. Тоді й вимоги від лікарів зменшились би до розумного уровня.

А опроче чи вменшились би вони і тоді?.. Чутє не знає й не хоче знати льогіки. Недавно я досьвідчив се на самому собі. У моєї жінки злоги були дуже тяжкі, потрібна була операція. І передо мною зловіщо-ярко повстали всі можливі при сьому нещастя.

— Треба зробити операцію, — спокійно, холоднокровно промовив мені лікар-акушер.

— Як він міг говорити про се так спокійно?! Аджеж він знає, які численні небезпечности загрожують поліжницї при такій операції, правда, що випадки сї рідкі, але все таки вони істнують і можливі. А він повинен ясно зрозуміти, що для мене значить утратити Наталю, він повинен на певно зробити операцію удачно, бо в противнім випадку се буде страшно і йому не може бути прощєня — ні йому, ні науцї; він не сьміє ні в чому схибити!... І перед чутєм, що огорнуло мене, стали блїдими і безсильними всі докази мого розуму і знаня.

В суспільности розповсюднена до лікарів і до медицини сильна недовіра. Лікарі здавна служать улюбленим предметом карикатур, епіграм, і анекдот. Здорові люди говорять про медицину і лікарів із усьмішкою, хорі, яким медицина не помогла, з палкою ненавистю.

Сї кепкованя й ся недовіра з початку мене дуже бентежили. Я відчував, що в основі своїй вони справедливі, що в нашій науцї дійсно є багато такого, від чого ми повинні бентежитись. Відчуваючи се, я й сам іноді, у хвилину щирости, був не від того, щоби виявити своє

зневажливе й глумливе відношення до медицини. Якось раз на селі ми вертали з прогульки. До мене підійшла баба з проською, щоби оглянути й лічити її. Я зайшов до неї в хату разом зі своєю кузиною. Баба жалувалась, що їй «підпирає корінці» і хапає під грудьми, що як тільки вона нахилить ся, то у неї сильно крутиться голова. Я оглянув її і сказав, щоби вона прийшла до мене по каплі.

— Що в неї? — запитала кузина, коли ми вийшли.

— А я по чім знаю! — з усміхом відказав я; — підпирає корінці якісь.

Кузина здивовано підняла брови.

— От дивно! Ти так певно держав ся і я думала, що для тебе все цілком ясне.

— Днів через два подивлюсь іще раз — може вияснить ся.

— Ну, й наука-ж ваша!

— Наука, що й казать! Наука, можна сказати, точна.

І я почав оповідати їй про випадки, що виказували, яка «точна» наша наука і як наївно хорі дивлять ся на лікарів.

Мені не один раз доводилось таким тоном говорити про медицину; все, що я оповідав, було правдою, але завсїди після таких розмов мені ставало совісно: сю правду я оцінював стаючи на точку погляду своїх слухачів, у душі-ж у мене, не вважаючи ні на що, відношення до медицини було поважне й повне поважання.

Очевидно, в усьому отьому крило ся якесь глибоке непорозуміннє. Медицина не оправдує надій, які покладають на неї — з неї глузують і в неї не вірять. Але чи правильні, чи законні самі сї надії? Є наука про вилічуваннє недуг, яка називає ся медициною; чоловік, що вивчив ся сеї науки, повинен без помилок пізнавати і вилічувати недуги; коли він сього не вміє, то або він сам неспосібний, або наука його ні до чого не придатна.

Такий погляд був цілком природним, але рівночасно цілком неправильний. Нема хоч скільки небудь вивершеної науки про вилічуваннє недуги; перед медициною стоїть живий людський організм із безмірно зложеним і запутаним житєм; багато в сьому житю вже стало зрозумілим, але кожде нове відкритє рівночасно відкриває чим раз більшу зложеність: темною і мало зрозумілою дорогою розвивають ся в організмі многі недуги, неясні й невлвовимі сили організму, які борють ся з ними; нема способів щоби піддержати сї сили; є иньші недуги, самі з себе більше або менше незрозумілі, але частогусто вони приходять так потайно, що всі заходи науки безсильні для їх означеня.

Чи значить се, що лікарі непотрібні, а їх наука ні до чого не иридатна? Алеж є багато иньшого, що для науки вже зрозуміле й доступне, в многім лікар може дуже помогти. В многім він безсильний; се може означити лише сам лікар, а не хорий; навіть і в таких випадках лікар незамінимий, хочби вже через те одно, що

він розуміє цілу запутаність процесу недуги, який перед ним відбуває ся, а хорий і його окружене сього не розуміють.

Люди не мають навіть найменшого поняття про жите свого тіла, ні про сили і заходи лікарської науки. В тім лежить жерело більшости непорозумінь, у тім причина так сліпої віри у всемогучість медицини, як і сліпої недовіри до неї. А одно і друге дає про себе однаково знати тяжкими наслідками.

В суспільности сильно розповсюднені всякі »приступні для всіх лічєбники« і популярні брошури про лічєне; в хоч трохи інтелігентній родині є завсїди домашня аптичка і перше, чим покличуть лікаря, на хорому спробують і касторку (рициновий олій) і хініну і саліцильовий натр і валеріянку; недавно в Петербурзі заснувалось навіть ціле товариство »самопомочи в недугах«. Ніщо подібне не було-б можливе, колиб в людий, місто сліпої віри в просту й нехитру медичну науку, було умне розуміє сеї науки. Люди знали би, що кождий хорий уявляє собою нову, дуже зложену й запутану хоробу, яка не повторюєть ся, в якій дати собі раду далеко не завсїди може навіть лікар із усіми своїми відомостями. Хорий має запір, треба йому дати ричинового олій; чи зважив би ся хто небудь на таке лічєне, колиб хоч підозрівав, що іноді можна сим убити чоловіка, що іноді, як напр. при оловяній кольці, запір можна усунути не ричиновим олієм, а лише... опієм? На невіжій вірі у всесильність медицини основують ся

ті вибагливі вимоги від неї, які являють ся проклоном для лікаря і звязують йому руки і ноги. Хорий з жолудковим тифом сильно горячує, у нього болить голова, він пріє в ночи, його мучить тяжке маяченє; боротись із сим треба дуже обережно і переважно фізичними способами; але попробуй сказати пацієнтові: »терпи, обливай ся потом, нидій від маячення!« Він відвернеть ся від тебе й звернеть ся до лікаря, який не жалувати ме хінїни, фенацетини й хльораль-гідрату: що се за лікар, який не дає полекші! Най ся полекша йде на рахунок сил хорого, най вона на завсїди розстроїть його організм, най цілком відучить від спосібности самостійно боротись із недугою — полекші діпнято й досить. Найнещасливішими пацієнтами з сього боку — се всякі »високі особи«, нетерпливі, рознещені, які саму присутність неусуненої, хочби найменшої муки, ставлять у вину лікарєви, який їх лічить. Ось чому між иньшим, користують ся великим успіхєм у суспільности, лікарі, прє яких товариші що розуміють справу, висловлюють ся з погордою і до яких ніякий лікар не звернеть ся за помочію.

Лікар на те й лікарем, щоби легко й певно усувати терпіня й вилічувати недуги. Дійсність на кождім кроці відкидає таке понятє про лікарів і люди від сліпої віри в медицину переходять до нового її відкидання. У хорого слабість вилічима, яка однак вимагає довгого й систематичного лічення; тиждень-два лічення не дали полекші і хорий махає рукою на лікаря й звер-

таєть ся до знахора. Є недуги за тяжкі, проти яких ми не маєм дійсних способів, напр. коклюш; лікар, якого вперше покличуть до родини для лічення коклюша, може бути певний, що до сеї родини його вже більше ніколи не покличуть; треба великої, випробуваної довіри до лікаря, або й цілковитого розуміння справи, щоби погодитись із ролею лікаря в сїм випадку, — який має слїдити за гігієнічною обстановою і приймати міри проти виступаючих угруднень.

Особливо великий материял для відкидання медицини дають помилки лікарів. Лікар означив у хорого черевний тиф, а на секції виявилось, що в нього була загальна туберкульоза, — сором для лікарів, хоч клінічні образи тої і другої недуги цілком такі самі. У мене є один знайомий; три роки в нього болить праве колїно; один лікар знайшов у нього туберкульозу, другий — сифіліс, третій — подагру; і від жадного нема полекші. З сього можливий лише один висновок: недуга иноді проявить ся в такій темній і неясній формі, що певну діагнозу можна поставити лише припадково. Але кождий чоловік судить відповідно до того, що відчуває на собі самім і знайомий мій каже: »Наше занятє для суспільности є тим самим, чим для чоловіка краватка; краватка цілком безкорисна, але ходити без неї цивілізованому чоловікови неприлично і він покїрно платить за краватку гроші, і люди, що роблять краватки, думають, що вони роблять щось потрібне«...

— Мушу признатись вам, пане доктор, що я цілком не вірю в вашу медицину — сказала мені недавно одна дама.

Вона не вірить... Але-ж вона її цілком не знає! Якже то можна вірити, або не вірити в значінє того, чого не знаєш?

Багато з того, що я розказував у попередних розділах, може у людей, які сліпо вірять у медицину, викликати зневіру до неї. Я й сам пережив сю зневіру. Але тепер, знаючи все, я все-таки з щирим чутєм говорю: Я вірю в медицину — вірю, хоч вона не в однім безсильна, в не однім небезпечна, багато дечого не знає. І чи можу я не вірити, коли я раз-у-раз бачу, як вона дає мені змогу спасати людей, коли виджу, як самі себе гублять ті, що відкидають її?

Я не вірю в вашу медицину — каже дама. У віщо-ж саме вона не вірить? У те, що можна в двох днях »перервати« коклюш, чи в те, що в деяких недугах на очи, завчасно уживши атропіну, можна спасти чоловіка від сліпоти? Ні в двох днях, ні в трьох тижнях не можна »перервати« коклюша, але кількома каплями атропіна можна зберегти чоловікови зір і той, хто »не вірить« у се, подібний до того скептика, який не вірить, щоб де небудь на сьвітї селяни говорили французькою мовою.

Чоловік довгі літа терпить на душність; я перепалкою йому носові мушлі і він стає здоровим і щасливим від свого здоровля; хлопець тупий, неуважливий і безпам'ятливий; я вирішую

Йому перерослі мігдалки — і він розумово цілком перероджується; дитина знеможена бігункою; я без ніяких ліків, самим управильнюванем дієти і часу приймаю їдла доходжу до того, що вона стає повною і веселою. Моє знанє часто дає мені змогу найнезначнішими закидами або назначенем відвернути тяжку педугу і чим темніші люди, тим дужче бе в очи ціле значіне мого знаня. У трудних, запутаних випадках, які вимагали від мене великих розумових і нервових затрат, особливо сильним і побідним відчуваеш свій тріумф і сьмішно подумати, що можна було-б тут зробити без знаня... Ні, я — я вірю в медицину і мені дуже жаль тих, що в неї не вірять.

Я вірю в медицину. Кепкованя над нею випливають із невмілости тих, що кепкують. А мимо сего ми й справді в не однім безсильні, темні й небезпечні; вина в сьому не наша, але се власне й дає привід до зневіри в нашу науку і насьміхів над нами. І передо мною все сильніше почало повставати питанє: ся зневіра і насьміхи я вважаю безпідставними, вони не повинні мати місця в відношеню до мене й до моєї науки — якже мені для сеї ціли поводитись із пацієнтом?

Передовсім треба бути з ним чесним. Саме через те, що ми самі ховаєм перед людьми справдішні розміри приступного нам знаня, є можливе те вороже іронічне почуванє, яке ми всюди викликуємо до себе. Одним із найголовніших достоїнств Л. Толстого, як художника,

є його дивно гуманне і поважне відношенє до кожної з осіб, яких він малює; одинокий виїмок робить він для лікарів: Толстой не може їх малювати без роздрознення і майже Тургенївського підморгування читачеви. Се значить, що у нас є щось такого, що так підбурює проти нас усіх. І менї здавалось, що отсе «щось» і є власне окутуванням себе туманом і викликаннє вибагливої довіри й сподівань від себе. Так не повинно бути.

Але практика відразу опрокинула мене; навпаки, инакше, як є, й не може бути. Я лічив одного урядника, хорого на черевний тиф; він не ходив на двір, живіт його був дуже здутий: я назначив йому кальомель у звичайній, розвільнюючій давці, з усіми звичайними мірами осторожности.

— У чоловіка, пане доктор, повстало у роті якесь утрудненє, — сказала менї жінка хорого при другій моїй візиті.

Хорий жалувал ся на сильний уплив слини ясна почервонїли і розпухли, з рота несло відражающим запахом; се був тишовий образ легкого отроєня живим сріблом, викликаного приписаним мною кальомелем; обвиняти себе я ні в чім не міг — я приготував рішучо всі міри осторожности.

Що я мав казати? Що се — наслідки приписаного мною лічення? Більше по дурному поступити було би неможливо. Я цілком безцільно підорвав би довіру до себе в хорого і змусив би його сподіватись усяких лих від кожного мо-

го назначення. І я мовчки, стараючись не стрінутись із поглядом жінки хорого, слухав її річі про дивну ріжнородність утруднень при тифі.

Мене покликано до хорої дитини; вона горячкувала, пїяких означених жалїв і симптомів не було; випадало ждати виясненя недуги. Я не хотїв приписувати »ut aliquid fiat«, я сказав матери, що треба прийнятись за такі й такі гігієнічні міри, а ліків поки-що не треба. У дитини розвинуло ся запаленне болон і вона вмерла. І мати стала тяжко проклинати мене за її смерть, тому, що я не поквапивсь завчасу »перервати« її недугу.

А як можу я держати ся чесно з невилічимо хорими? З ними цілий час приходиться ся лицемірити і неправду говорити, доводить ся пускати ся на всякі видумки, щоби знов і знов піддержати зникаючу надїю. Хорий, принайменше до певної міри, завсїди розуміє сю лож, обурюєть ся на лікаря і готов проклинати медицину. Як же держатись? Старо-індійська медицина була в тім відношенню проста й жорстоко щира: вона мала до діла лише з вилічимими хорими, невилічимий не мав права лічитись; свояки відвозили його на беріг Гангесу, нашіхали йому в ніс і в рот сьвятого ілу і кидали його в ріку... Хорий сердить ся, коли лікар не каже йому правди; о, він бажає лише одної правди. З початку я був такий наївний і по молодецькому добродушний, що при навязливім бажаню казав хорому правду; лише поступенно зрозумів я, що то справді значить, коли хорий бажає

правди, вневнятую, що не боїть ся смерті: се значить: »коли надії нема, то обманюй мене так, щоб я ані на хвилино не сумнівав ся, що ти кажеш правду«.

Скрізь, на кожному кроці приходилось бути актором; се потрібне особливо тому, що недуга вплічуєть ся не самими ліками і приписами, але її душею самого хорого: його бодра і віруюча душа се величезна сила в боротьбі з недугою і не можна досить високо оцінити сю силу; мене з початку дивувало, на скільки успішніше було моє лічення в відношенню до постійних пацієнтів, що горячо вірять у мене і послають по мене з другого кінця міста, ніж у відношенню до тих пацієнтів, що звертались до мене в перший раз: я видів у тім досить комічну гру припадку, і лише поступенно я пересвідчив ся, що се зовсім не принадок, що справді могутню піддержку дає мені завоювана мною віра, яка дивно відносить енергію хорого і його окруження. Хорий страшенно потрібує сеї віри і чутливо ловить у голосі лікаря кожду ноту вагання і сумніву... І я привикав держатись при хорім із певністю себе, робити приписи найдокторальнійшим і безапеляційнім тоном, хоча в душі у той час піднимались тисячі сумнівів.

— Чи не краще, пане доктор, зробити от-те? — питає скептичний хорий.

— Я вас прошу безусловно держатись моїх приписів, — категорично кажу я. — Лише в таким разі я й можу вести ліченє.

І цілий мій тон каже, що я володію повною правдою, в яку сумніватись, може бути лише обидою.

І віру в себе не досить завоювати один раз; треба її завойовувати цілий час без перерви.

Слабість у хорого затягаєть ся; треба пильно слідити за душевним станом його й його окруженя; скоро вони починають падати на ду-сі, треба, бодай на позір, перемінити ліченє, назначити иньші ліки, иньшу давку; треба чіпатись за тисячу дрібниць, напружуючи цілу силу уяви, ніжно числячись із удачею й уровнем розвою хорого й його близьких.

Все отсе таке далеке від того простого виконання приписів медицини, яке, як мені здавалось попереду, містить у собі ціле наше діло! Турецький знахор хаджа приписує хорому ліченє, обвішує його амулетами і наконєць дмухає на нього; в сьому останньому сама суть; добре вилічувати людий може лише хаджа „з гарним диханєм“. Таке саме »гарне диханє« потрібне й справдішньому теперішньому лікарєви. Він може мати величезний талан до розпізнаваня недуги, може завважувати найніжнійші подробиці впливу своїх приписів, — і все те лишить ся безплотним, коли в нього нема спосібности — покорити й підчиняти собі душу хорого. Є, правда, дійсно інтелігентні хорі, які не потребують на пів шарлятанського „гарного диханя“, для яких більше варті талан і знанє, що не бажають скривати голої правди. Але такі хорі так само рідкі

посеред людей, як рідкі між ними й самий талан і знанє.

XIII.

Прошло багато часу, поки я зжив ся з силами медицини й покоров ся гадці про їх обмеженість. Мені було соромно й лячно дивитись в очи хорому, якому я не міг допомогти; він попурий і в розпуці стояв передомною з тяжким докором для тої науки, якої представителем був я і в душі знов і знов ворушив ся проклін для сеї немічної науки.

»Was hab' ich,
Wenn ich nicht alles habe?

Що маю я, не маючи всього?

Сьому я можу допомогти, сьому ні; а всі вони однаково ідуть до мене, всі однаково бажають бути здоровими і всі мають однакове право сподіватись від мене спасеня. І так стають зрозумілими ті зойки розпучливої нудьги й втрати віри у свою справу, які напівнюють інтимні листи найсильнійши представителїв нашої науки. І чим хто з них сильнійший, тим яскравійше мусить він відчувати свою безсильність.

„З цілої моєї діяльності одиноке, що мене цікавить і оживляє — се виклади — писав др. Боткін свому другови, д-ру Білоголовому; — останнє тягнеш мов тягло, приписуючи багато лїків, які не ведуть ні до чого. Се не фраза і дає тобі зрозуміти, чому практична діяльність у моїї полїклїніці так обтяжує мене. Маючи багатий матерпял хронїчно хорих, я починаю витво-

рювати сумне пересвідченє про безсильність наших терапевтичних предметів. Рідко полїклї-вїчна праця не лишить по собі гїркої думки: за що я взяв із більшої половини народа гроші, та змусив її втратитись на один із наших аптичних предметів, який, давши полєкшу на 24 годин, нічого есенціонального не змінить? Прости менї мою нудьгу, але сьогодні я дома приймав хорих і ще нахожусь під сьвіжим впливом сеї безплідної праці».

В Більбота є одні вірші; він посилав їх свому другови, звїсному композиторови Брамсови і не призначував до друку. В перекладї трудно передати всю силу і поезию сих віршів. Ось вони:

... Ich kann's nicht mehr ertragen,
 Wie mich die Menschen täglich, stündlich quälen,
 Wie sie unmögliches von mir begehren!
 Weil ich einwenig tiefer wohl als Andere
 In der Natur geheimstes Wesen drang,
 So meinen sie, ich könnte gleich den Göttern
 Durch Wunder Leiden nehmen, Glück erzaubern,
 Und bin doch nur ein Mensch wie Andere mehr.
 Ach, wüsstet Ihr, wie's in mir wället, siedet,
 Und wie mein Herz den Schlag zurücke hält,
 Wenn ich statt Heilung mit unsicheren Worten
 Kaum Trost kann spenden den Verlorenen...

.... Was soll denn aus mir werden?
 Aus mir, dem viel bewunderten, hilflosen Mann ?¹⁾

¹⁾ Я більш того не можу переносити, як мене люди мучать що дня і що години, як неможливого вони від мене вимагають! Тому,

Але перед такою своєю безсильністю поступово прийшло ся смиритись; цілковита неминучість завжди має в собі щось такого, що примирює з нею. Все так наука дає нам багато сили і з сею силою можна багато зробити. Але з чим не можна було погодитись, що все дужче підтигало в мені вдоволенє своєю діяльністю — так се те, що сила, яку ми маємо у нашому розпорядженю, на ділі з'явилась цілком марною.

Медицина є наука про ліченє люднї. Так воно виходило з книжок, так виходило з того, що ми бачили в університетських клініках. Але у житю виявлялось, що медицина є наукою про ліченє лише богатих і свободних люднї. В відношеню до всїх иньших вона була лише теоретичною наукою про те, як можна було бивилічити їх, колиб вони були богатими і свободними; а те, що за браком останнього приходилось їм справді предкладати, було нічим иньшим, як безсоромним зневаженєм медицини.

що справді трохи гллубше я нїж иньні проникнув в найтайнїше єство природи, то думають вони, що я, немов ті боги, спосібний чудом спасати від терпнїя і щастєм надїляти, а я — лиш чоловік такий, як і всї иньші. О, колиб знали ви, як усе в менї ворухить ся і кипить і як у грудях серце замирає, коли намість спїлнїти заледви можу я непевними словами пропацих потїшити... Що-ж зі мною станеть ся? Зі мною, окруженим загальним подивом, а в дійсности, безпомічним чоловіком?

Деколи у сьвята приходить до мене за радою хлопчик-швець із сусіднього шевського варстату. Лице його зеленувато-бліде, немов запліснявіла статуйка, він часто терпить на заворот голови і омліне. Мені часто доводить ся переходити біля варстату, де він працює — вікна його виходять на вулицю. І в шестій годині ранку і о одинадцятій в ночі, я бачу крізь вікно схилену над чоботом стрижену голову Василя, а круг нього — таких самих зелених і худих хлопців і підмайстрів; невеличка пафтова лампа темно горить у них над головами, з вікна на улицю тягне густою й прісною вонею, від якої мутить у грудях. І от мені треба лічити Василя. Як його лічити? Треба прийти, вирвати його з сього темного вонючого кутка, пустити бігати в поле, під палке сонце, на вільній вітер і легкі його розвинуть ся, серце зміцнить ся, кров стане червоною і горячою. Між тим, навіть порошну петербурську улицю він бачить лише тоді, коли ґазда посилає його з роботою до замовляючого; навіть у сьвята він не може погуляти, бо ґазда, щоби хлопці не пустували, запирає їх на цілий день у варстаті.. І одиноке, що мені лишає ся — се приписувати Василеві арсенік і зелізо і втішатись думкою, що все таки, «я хоч що небудь» роблю для нього!

До мене приходить прачка з виприском рук, візник від тягарів із грижою, прядільник із сухотами; я приписую їм масти, пельоти й порошки — і непевним голосом, сам стидаючись комедії, яку відіграю, говорю їм, що головною

умовою, щоби видужати — є се, щоби прачка не мочила собі рук, візник не підоймав тягарів, а прядільник омивав порошні менканиа. В відно-відь вони зітхають, дякують за масти й порош-ки і пояснюють, що занятя свого вони не мож-жуть закинути, бо їм треба їсти.

В такі хвилини мене обхоплює сором за себе й за ту науку, якій я служу, за ту дрібність і вбожество, з якою вона зневолена виявляти себе в життю. На селі до мене прийшов якое мужик із задухою. Ціле лїве легке його було ціл-ком поражене волокнистим запаленнєм. Я здиву-вався, як він міг доплентатись до мене і ска-зав йому, щоб він, як приїде до дому, зараз таки лїг і не вставав.

— Що ви, пане, як то можна? — в свою чергу здивувався він. — Хиба не знаєте, який тепер час? Горячий час, жнива. Господь Бог погоду дає, а я лежати му? Що се ви, Господь із вами? Ні, вже, будьте ласкаві, дайте яких ка-пель, щоб грудям полекшало.

— Та ніякі каплі не допоможуть, коли ти пі-деш на роботу! Тут сирава не жарт, можеш умерти!

— Ну, Бог милостивий, — чого там уми-рати? Переможусь як небудь. А лежати нам ні-як не можна: ми від отсих трьох тижнів цілий рік буваємо ситі.

З мою мікстурою в кишені і з косою на плечі, пішов він на свою пиву і косив жито до вечера, а в вечері лїг на межу і вмер на опух легких.

Грубе, величезне й могутнє житє без перерви робить свою слїпу жорстоку роботу, а десь далеко в ногах його ворухнїть ся безсильна медицина, устанавлюючи свої гігієнічні і терапевтичні »норми«.

Перед нами людський організм із цілим богатством і різнородністю його органів, які вимагають широких і певних функцій. І житє неначе само взялось подивитись, що станеть ся з організмом, коли ставити його у найнеможливішї умови і обставини. Най одні люди цілий час стоять і ходять, не присїдаючи; і от стопа їх робить ся плоскою, ноги розпухають ся в невлічені рани. Най шьшї увесь час сидять, не встаючи; і стопа в них викривлюєть ся, печінка і легкі здавлюють ся, груба кишка густо покриваєть ся гулями, з яких тече кров. Саночники у шубах цілий день безперестанно бігають із саночками по просїках рачки (на руках і ногах), видмухувачі по скляних фабриках цілий час роблять самими легкими, перемінюючи їх у міхи... Нема на сьвітї таких неприродних рухів і положень, в яких житє не зневолювало би людий проводити весь їх час, нема на сьвітї таких отруї, якими би воно не зневолювало їх дихати, нема таких житєвих умов, у яких воно не зневолювало би їх жити.

Що йно повернув я від одної хорої напіросниці, що виробляє напіроси; вона живе в кутку з двома дїтьми. Низька кімната, сїм кроків завдовжки і шість завширшки. Для мене мука пробути у цїй 10–15 хвилин: у кімнатї нема

повітря і то в буквальнім значіню; лампа, заправлена й пущена як слід, курить і димить, через брак кисня; инакше як поволи її не можна пускати; важке й вогке, мов лишке повітря, повне кислого духу випорожнень дитячих, махорки і нафти. З усіх кутків дивлять ся на мене, мов воскові і чудно неподвижні, лица дїтий, з кривими зубами, курячими грудьми й з покривленими руками й ногами; у їх великих очах нема й слїду тої жвавости й веселости, які «властиві» дїтям.

Взагалї, ставши лїкарем, я цілком перестав уявляти собі, що саме є властиве чоловікови. Чи властивим є для утомленого чоловіка хотїти спати? Ні, не властиве! Милосерна сестра, учителька, журнальний робїтник, утомлені й розбиті не можуть заснути без бромового натру. Чи властивим є для чоловіка, що довго не їв, бажати їсти? Ні, не властиве! Йому, мов пересиченому обжорі, доводить ся штучно викликати апетит. Мене се поразило у більшости фабричних робїтників і ремїсників.

— Робиш цілий день — машина стукає, підлога під тобою трясє ся, ходиш, мов той маятник. Утомиш ся на роботї гірш собаки, а про їдло й не думаєш. Усе лиш би квас пив. А з квасу яка сила? Живїт собі наливаєш, а більше нічого. Одна горівочка ще й ратує; випєш чарочку — ну, й їсти захочеш.

Я кілька лїт лїкарюю в одній друкарні — і за ввесь сей час я ні одного разу не бачив старого складача. Нема старости, нема сивого волося — з'їджені оловяним порохом, люди сї завчасу лягають у могилу.

Житє робить над людьми свої проби і глузуючи, подає нам для студіюваня наслідки сих проб. Ми студіюємо і дістаємо ясне понятє про те, як ділає на чоловіка хронічне отроєне оловом, живим сріблом, фосфором, як впливає на зріст дітий брак сьвітла, повітря і руху; ми дізнаємо ся, що з сотні прядільників живе поза сорок літ лише девять душ, що з трьох жінок, які працюють коло обробленя волокнуватих річій, поза сорок літ переживає лише 6%... Дізнаємось також, що наслідком ненормірної праці, в селянок на всі літні місяці цілком устає властиве жінкам фізіологічне житє, що швачки і дівчата, що вчать ся, за кілька літ дегенерують ся на безкровних, хорих виродів. Тай багато ще дечого дізнаємо ся ми.

Але щож, що у всьому сьому може помогти наша медицина? Яка ціна її марним засобам, якими вона пробує підчиняти те, що так тяжко нівечить житє?... Великий чоловік висить на хресті, його руки й ноги пробиті гвоздями, а медицина обмиває його криваві рани арнікою і кладе на них ароматні обклади.

Але нічого більше вона й не в силі робити. Не може бути такої науки, яка навчала-б вилічувати рани, у яких стремлять гвозді. Наука може лише вказувати на те, що людськість так не може жити, що доконечно насамперед треба вирвати з ран гвозді. В двацятих роках XIX віка, після дослідів Віллерме, в мільгавзенських ткальних половина дітий вмирала не доживши п'ятнадцяти місяців. Віллерме упросив фабри-

канта Дольфуса, щоби сей дозволив своїм робітницям після злогів шість тижнів лишатись дома з задержанем платні і се одно вистарчало, щоби смертність грудних дітей без усякої помочи медицини від разу вменшилась у двоє.

Все яснійшим і невідпирнійшим стає для мене одно: медицина не може робити нічого иньшого, як тільки вказувати на ті умови, при яких тільки й можливе здоровле івиліченне людий; але лікар, — коли він є справді лікарем, а не урядником медицини, — повинен насамперед боротись за усуненем тих умов, які роблять його діяльність нерозумною і безплідною: він повинен бути громадським діячем у найширшому значінню сього слова, він повинен не лише вказувати, він повинен бороти ся і шукати доріг, як перевести свої вказівки в житє.

І се тим більше доконечно, що час не жде і житє швидко тягне людськість у якусь зловіщу безодню. Що-раз більше зростає число »неврівноважених«, »обтяжених« і алькоголіків, зростає число сліпих, глухих, гикавих. Найкращий показчик фізичного стану людности, — се процент спосібних до військової мужби, — він знижує ся скрізь, мов баромет перед бурею: в Австрії нпр. процент спосібних до військової служби виносив у 1870 році— 26⁰/₁₀₀, в 1875 р. — 18⁰/₁₀₀, а в 1880 — 14⁰/₁₀₀! Се-ж дегенерация, якої хід можна майже дотикати руками! І не фантазією, але голою правдою віє від отсього грізного пророкування одного з антропологів: »Ідеал гармонійного і солідарного громадського устрою

може не здійснитись, наслідком людської дегенерації. Тоді з'явиться централізований февдально-промисловий устрій, в якому простому народові буде визначена, в трохи зміненій формі, роль спартанських геліотів, органічно пристосованих, наслідком своєї дегенерації, до такого стану річій».

XIV.

Але от, я уявляю собі, що суспільні умови в корені змінилися. Кождий чоловік має спромогу перестерігати всі приписи гігієни, кождому, що ослаб, ми в силі дати все, що тільки може вимагати медицина. Чи буде бодай тоді наша праця безсумнівно хосенною і вільною від суперечностей?

Вже й тепер серед антропологів і лікарів щораз частійше роздають ся голоси, які вказують на страшну односторонність медицини і на її дуже сумнівну користь для людськості. „Медицина виправді помагає одиниці, але вона помагає їй лише на кошт потомства...“ Природа марнотравна і недбала: вона видає на світ багато сотворінь і не дуже дбає про досконалість кождого з них, а журбу про усунуванє і нищенє усього невданого, вона лишає безжалісному життю. І от являє ся медицина й усі свої сили покладає на те, щоби стати на перешкодї сьому руйнуючому процесови житя.

Поліжниця має вузку мідницю, вона не може уродити; і вона сама і її дитина мусїли би

згинути; медицина ратує матір і дитину і таким способом дає змогу розплоджуватись людям із вузкою, неспосібною до родження дитини мидницею. Чим сильніша смертність між дїтьми, з якою так енергїчно бореться медицина, тим певнїйше очищується поколїня від усіх слабих і хорovitих органїзмів. Сифїлітики, туберкулїзні, психїчно й первво хорї, вилїчені заходами медицини, розмножують ся і дають слабе, первове, звиродїле потомство. Всї отї вратованї, але пересяклї недугою аж до самого ядра, змінюють ся і схрещують ся зі здоровими й таким способом викликають швидке загальне звиродненє раси. І чим бїльшї будуть успїхи медицини, тим дальше йти не се звиродненє. Дарвін перед смертю не без підєгави вилловив перед Уолсом дуже безнадїйний погляд на будучність людськості тому, що сучасна цивїлізація робить неможливим природний, половий добір, а наслідком сього в борбі о бутє остоять ся тїльки спосібнїйшї одиницї.

Ся мара загального звиродненя надто різко бє в очи, щоби не зневолювала глибоко призадумуватись над нею. І над нею призадумують ся, для її відвернення придумують ся широкї реформаторські проєкти. Пропонують, щоби викоренити в людській суспільности всяку «фїлянтропію» і повернути людськїсть у заводову стаїню під надзором лїкарів-антропотехнїків. Видумувати такі проєкти по кабїнетах, то дуже легко: «щастє людськості» тут таке величне і реальне, а живї одиницї, підведенї в нїмі числа,

так легко піддають ся додаванню і відніманню! Але-ж у житю, кінець кінцем, чейже нічого й нема, крім свідомої себе істоти і кожда з сих істот є осередком усього і є всім. На честь людськості вона все сильнійше виявляє змаганє ломити стіни у теперішних стайнях, а не влізати ще в нові... А все таки факт лишаєть ся фактом і природний половий добір чим раз більше перестає бути законом, медицина все сильнійше сприяє тому обявови, а в заміну за те не дає ніяких, дійсних користий.

Довгою і тяжкою дорогою виробив ся тип нинішного чоловіка, більше або меньше пристосованого до умов, що окружують його. Однак самі умови не остають неподвижними і з часом усе сильнійше і бистрійше змінюють ся у своїх основах. А тимчасом організм чоловіка перестає за ними слідувати і чим раз менше придбує корисних для себе, нових, позитивних прикмет. Давнійшими часами зуби були потрібні людям для розгризання, розривання й пережовування твердого, збитого їдла о середній температурі. Тепер їсть чоловік мягку, дуже горячу і дуже холодну страву, а для такої страви потрібні якісь інші зуби: давнійші для неї не відповідні. На се вказує та застрапаюча скількість спорохнявілих зубів, яку ми подибуємо у культурних народів. Дикі племена, що стоять поза всякою культурою, мають сильно розвинені щоки і кріпкі, вдерові зуби; у народів на пів цивілізованих, число людей зі спорохнявілими зубами вагаєть ся між 5⁰/₁₀ і 25⁰/₁₀, тоді як у народів вищої куль-

тури число одиниць із ушкодженими зубами переходить 80%¹⁾). Що се такого? Живий орган, що гниє і розпадає ся у живого чоловіка. І се не як виїмок, а як правило з дуже незначними виїмками. Лишає ся одно з двох: або чоловік повинен вернути ся до давньої страви, або виробити собі нові зуби. Але що робить медицина? Вона чистить, нльомбує і всяко піддержує ті зуби, які є, які однак псують ся, бо не можуть не псувати ся.

Очи раньше були потрібні людям переважно длятого, щоби дивитись у далечину і цілком відповідали своему призначеню. Умови перемінились, від очий вимагають багато праці з близька; повинні виробитись нові очі, які-б однаково могли глядіти в далечину і бути придатними для довгої акомодациї з близька. Але медицина услужно підставляє короткозорим очам окуляри і таким робом непридатні до нових умов очі чисто зверхними засобами робить придатними; число короткозорих більшає з кождим

¹⁾ Досліджуваннє зубів переведене в учениць «Имп. Человѣколюбиваго Общества» виказує, як страшно швидко усилюєть ся з літами руйнуваннє зубів. Учениці поділено на 3 групи після літ: від 8—12 літ, від 12—16 літ і від 16—20. В першій групі спорохнявілі зуби мало 79%⁰ учениць, пересічно кожда по три зіпсовані зуби; в другій — 87%⁰ з 4, 5 зіпсованими зубами на кожду; в третій 92%⁰ і кожда мала пересічно по 5, 9 зіпсованих зубів.

десятилітєм і остає лише втішатись думкою, що скла, хвалити Бога, стане на окуляри для всіх.

Позитивних прикмет, потрібних для перемінених умов окруження людський організм не придбає, за те він виявляє великий нахил до утрати тих позитивних прикмет, які вже має. Медицина в стремліно до своїх цілей і в сьому відношеню приходить із як найгіршою прислугою для людськості.

В чім ставить собі медицина ідеал? В тім, щоби кожду недугу убити в організмі при самім її зароді, або ще ліпше, цілком не допустити її до чоловіка. Хірургія, приміром, навязливо домагаєть ся, щоби кожду рану, кождий, навіть незначний проріз, від разу старанно дезінфекціоновано. Для кожного окремого припадку се дуже відповідно, але таким способом організм цілком відвикне від самостійної боротьби з закаженем! Вже її тепер численними дослідниками ствердженні факт, що дикарі без ніякого лічення легко видужують від таких ран, від яких Європеїці гинуть при найстараннішим догляді.

Возьмім, дальше, взагалі заразливі недуги. В відношеню до тих із недуг, які періодично виступають у певній місцевості і певного народу, людський організм оказуєть ся без порівняня більше відпорним, як у відношеню до недуг, доси — незвісних. Скарлятина посеред дикарів від разу кладе в домовину половину населеня. В

Полінезії багато тубильців знищено оружєм, але ще більше »білою недугою« (сухотами).

— Хто убив твого батька? Хто убив твою матір?

— Біла недуга!

Полінезійська жінка, що вступає в зв'язь із білим чоловіком, завсіди падає жертвою сухит. Але мало того, вона заражує і своїх полюбовників із тубильців. Коли Австралієць проведе кілька день в європейському містечку Новій Голандії, то заражується сухотами (К ш и в і ц к и й). На Європейців у свою чергу так само згубно впливають малярія, жовта пропасниця, зворотникова червінка. Щож вийде, коли кожда заразлива недуга буде знищена в самім зародку? Кожда з них станє для людей цілком чужою і без охорони медицини вбивати ме їх майже напевно.

І от, вислідом такого стану річи, — буде повна залежність людей від медицини, без якої вони не в силі будуть зробити ні кроку. Недавно в одній статі про задачу медицини, я стрінув такі уваги: »Захистити організм від тої ріжнородної маси отруй, які безпереривно вносять у нього мікроби, можна би лише тоді, колиб винайдено один загальний антитоксин для отруй, які виділяють усі роди мікробів. При таких умовах, ми могли б що дня вводити в організм означену скількість протиотруйного ліка і тим запобігати шкідному впливови отруй, які щоденно вносять у него мікроби. Але тепер

нема, на жаль, найменшої основи до таких рожевих надій“.

Алеж се було би страшно! Що дня встаючи, треба би вприскувати собі під шкіру порцію універсального антикоксина; а коли забув ти се зробити, — погибай, тому, що з відвиклим від самодільности організмом легко справить ся перша дрібна бактерія.

Гігієна рекомендує не ставити у спальні ліжка між вікном і печію, бо сплячий чоловік лежить у струї воздуха, що йде від холодних віконних шибок, до нагрітої печі, а се може викликати простуду. Та сама гігієна радить не робити зимою на холоднім во дусі тяжкої праці, бо при глибокім вдиханню дуже охолоджують ся легкі, а се може викликати простуду. Але чому не простуджуєть ся ворона, що спить під холодним осіннім вітром, чому не простуджуєть ся олень, що шалено біжить по тундрі при 30° морозу? Олені і ворони, що простуджувались, погибали і таким способом очистили свої роди від неприспособлених одиниць, а ми не маємо права для добра роду посьвячувати людей слабих? Зовсім справедливо! Алеж у тім то й задача медицини, щоби зробити сих слабих людей сильними; а вона натомість дужих людей робить слабими і стремить до того, щоби усіх людей повернути у мізерні, безпомічні істоти, які без медицини не могли би обійти ся.

На велике щастє, в науці за останній час починають помічатись нові дороги, які обіцяють

у будуччині багато відрадного. В сьому відношенню варті найбільшої уваги проби штучного увідпорнювання людей. Ще не вповні доведено, але дуже можливо, що сама суть його діланя містить ся у вправі і у привченню сил організму до самостійної боротьби з отруями й мікробами, які вривають ся в нього. Коли се дійсно так, то ми маємо тут до діла з великим переворотом у самих основах медицини; місто того, щоби квапнитись, вигнати з нього вже вкорінену недугу, медицина робити ме з чоловіка борця, який сам зуміє справлятись із небезпечностями, що йому загрожують. Отже між иньшим, приклад того, яким способом медицина, без усяких жертв зі слабих одиниць могла би поставити культурного чоловіка на тім степені, на яким, завдяки природному доборови, станули дикарі, але коштом великих жертв.

Чого нема сььогодні, те буде завтра; наука містить у собі багато невиявленої сили — якої ще й вона сама не пізнала і ми маємо право сподіватись, що наука будучности найде ще не один спосіб, яким вона зуміє осягнути те саме, що в природі осягаєть ся природним добром — але осягати при помочи повного погодження інтересів одиниці і роду.

О скільки се їй удасть ся і до яких границь — ми не можемо вгадувати наперед. Але задач перед сею справжньою антропотехнікою стоїть дуже багато — задач широкх і трудних, може нерозв'язаних, але всеж таких, що навязливо домагають ся розв'язки.

„Усе совершенно, що виходить із рук природи«. Ся теза Руссо вже давно й безповоротно опрокинена, між иньшим і відносно до людей. Чоловік, захоплений теперішнім часом у певнім періоді своєї еволюції з масою всяких хиб, нерозвитків і переживає: він немов би вихоплений з лябораторії природи, в самий розгар процесу свого формованя, недоробленим і невивершеним. Так, напр. груба кишка починаєть ся в нас короткою »сліпою кишкою«; колись у наших зоологічних предків вона уявляла з себе великий і необхідний орган, як у сучасних травожерних зв'їрат. Тепер орган сей нам зовсім не потрібний, але він не щез, а переродив ся в довгий, вузкий, черваковатий відросток, який висить як придаток на сліпій кишці. Він не лише непотрібний — він для нас шкідливий; кісточки й насїне, що йдуть у харчевій кишці, легко задержують ся в нїм і викликають тяжке, часто смертельне для чоловіка запаленє черваковатого відростка.

Дальше, органи чоловіка і їх розміщенє ще й доси не приспособились до вертикальної постави чоловіка. Треба собі ясно уявити, як різко при тій поставі мусїли були перемінитись напрям і сила давленя на ріжні органи і тоді легко буде зрозуміти, що приспособитись до сеї нової постави чоловіка органам цілком не так то легко. Не перечислюючи усіх, залежних від сього недосконаlostий, вкажу на одну з найважнійших: Мало що не половина усіх жіночих недуг залежить від змін у положеню родниці;

між тим багато з цих змін зовсім не мало би місця, — а які повстали-б, вилічувались би значно легше, колиб жінка ходила рачки; навіть, як тимчасовий спосіб, запропонований Маріон-Сімсом, »колінно-ліктева« постава жінки, відграє в гінекології і акушерстві незамінну роль; деякі гінекологи признають відкриття Маріон-Сімса »поворотною точкою в історії гінекології«.

Переходячи спеціально до жінки, ми бачимо в її організмі масу таких тяжких фізіологічних суперечностей і недосконалостей, що розум відказує ся признати їх »нормальними« й законними. Страшно, а рівночасно зовсім справедливо, коли жінку уважають »сотворінем по самій своїй природі слабим і хорим, яке має лише невеликі просвітки здоров'я на підкладі безперервної слабости«. Найздоровіша жінка, як се доведено дуже точними поміченнями — періодично безперечно хора. І не можливо на таку ненормальність дивитись инакше, як переходовий ступінь до иншого, більше досконалого стану. Те саме відносить ся до материнства: жінка чим раз більше перестає бути самицею і в сїм нема нічого незвичайного, бо і в неї є мозок із його міцними й широкими потребами. А між тим, не ломлячи цілої своєї природи, вона не може зрести ся любови і безперервного материнства, які всисають у себе усі сили жінки за цілий час їх розцвїту. Дві вимоги, однаково дужі і законні, стикають ся — і виходу при сучасній організації нема.

Мечніков вказав на ще одну яскраву суперечність у людському організмі — і то в царині полового чуття. Дитина ще зовсім не приспособлена до розмноження, а між тим полове чуте в неї на стільки розвинене, що вона дістає спроможність, надуживати його. В дівчини ріст крижових кісток після якого укінчення вона стає спосібною до материнства, кінчить ся аж у 20 році життя¹⁾, між тим, як полова зрілість настає в неї вже в 16 році. Щож виходить із сего? Три моменти, які після самої своєї суті повинні сходитись — полове стремленє, полове вдоволенє й розмноженє — відділюють ся одно від другого кількома роками. Дівчина, вже в 10 році відчуває наклін стати жінкою, однак вона спосібна до сего аж у 16 році, а стати матерію вона повинна не ранше, як у 20 році.

Замітним є також те — каже Мечніков — що такі обезображуваня природних інстинктів, як самоубийство, убийство дітей і т. и. так звані »неприродні» учинки, становлять одну з найхарактеристичнійших особливостей чоловіка. Чи не вказує воно на те, що сї учинки самі входять у склад нашої природи і тому заслугують на дуже поважну увагу? Можна твердити, що рід *homo sapiens* належить до числа родів, які ще

¹⁾ Сї вказівки Мечнікова вповні потверджує статистика. По Бертіліону, смертність дівчат у віці від 15—20 літ виносить 7%, а жінок у тім самім віці — 50%.

не діпняли сталих черт і лише недокладно пристосували ся до умов життя.

Особливо яскраво виявляє ся та недостаточна акомодация людей до умов життя в не розмірно малій відпорности його нервової системи. В сьому відношеню чоловік страшно відстав від життя. Житє вимагає від нього чим раз більше нервової енергії, чим раз більше умової праці, а його нерви не спосібні до такого інтензивного труду — і тому чоловік уживає побуджуючих річий, щоби штучно підняти свою нервову енергію. М'ралісти можуть докоряти за се людськості, медицина може вказувати на »протиприродність« введєня в організм таких отруй, як нікотин, теїн, алькоголь і т. п. Але протиприродність — понятє широке. Багато побуджуючих річий, як тютюн, пиво, горівка, в смаку обридливі і вплив їх на непривиклого чоловіка страшний; чомуж кожда з отсих річий так швидко й побідно розповсюджуєть ся по цілім сьвіті і так легко перемагає »природну« вдачу людей. Протиприродною є організація чоловіка, що відстала від перемінених умов життя, протиприродним є те, що чоловік зневолюений поза собою шукати сили, якої жерело повинен мати в самім собі.

Так, чи инакше, ранше чи пізнійше, мусить людський організм прибрати сталу форму і виробити природні взаємини поміж своїми змаганнями й функціями. Се не може не стати найвисшою й найважнійшою задачію науки, бо в сьому лежать корінні умови людського щастя.

Мусить коли небудь скінчити ся се вічне над-
риванє, се вічне ломанє себе у всіх напрямх!
Людськість мусить у кінци зажити свобідно, ці-
лою шириною своїх потреб, утративши навіть
саму уяву про можливість такої нісенітницї, як
»протиприродна потреба«.

XV.

Людський організм повинен, на кінець, уста-
лити ся і цілком пристосуватись до умов життя.
Але в яким напрямі піде ся акомодация? Яструб,
що зі страшної висоти розрізняє оком жайво-
ронка, що припав до землі, пристособлений до
умов життя; але так само пристособлений до них
сліпий крет, що рве ся в землі. До чогож належить
пристосовувати ся чоловікови — чи до свободи
яструба, чи до рабства крета? Чи прийде ся йому
уліпшувати й удосконалювати прикмети, які він
має, чи тратити їх?

Силою свого розуму чоловік чим раз біль-
ше скидає з себе ярмо зверхної природи, стає
чим раз більше незалежним від неї і чим раз
сильнішим у боротьбі з нею. Чоловік забезпе-
чує ся від холоду при помочи одежі і оселі,
тяжко стравну страву, яку дає природа, переро-
блює він на легко-стравну, свої власні м'язні за-
мінює кріпкими м'язями звіряти, могучими
силами пари і електричності. Культура швидко
уліпшує і удосконалює наше жите і дав нам та-
кі умови істновання, про які під власттю при-
роди, годі було би мріти. Та сама культура в
самім своїм розвою несе запоруку того, що її

вигоди, які доступні тепер лише щасливим, у недалекій будучині стануть власністю всіх.

Панованню зверхньої природи над людьми приходить кінець... Чи можна однак радувати ся з сього без застережень? Культура підняла нас на свої лагідні філі і несе наперед, не даючи нам оглядати ся на боки; ми віддаємось сим філям і не помічаємо, як тратимо в них одно по другім всі багатства, які маємо. Ми не лише не помічаємо — ми не хочемо сього помічати: ціла наша увага звернена виключно на наше найдорожше багатство — розум, який тягне нас вперед, у світле царство культури. Але коли зведемо рахунки того, що ми вже стратили і що ми з таким легким серцем збираємо ся стратити, стає сумно і в далекім світлім царстві починає мерехтіти темна мара нового рабства чоловіка.

Поміри проф. Грубера виказали, що довжина кормового проводу в Європейців збільшає ся значно в напрямі з полудневого заходу на північний схід. Найбільшу довжину кормового проводу подибуємо в північній Німеччині, а особливо в Росії. Се вияснюєть ся тим, що північно східні Європейці кормлять ся менше легкостравним їдлом, як полуднево-західні. Такого рода спостереження дають фізіологам привід до »рожевих надій« на поступенне тілесне перероджене і »видосковалене« чоловіка під впливом раціонального живлення. Кормлячись протягом многих поколінь такими концентрованими хемічними складниками, які переходили-б у кров.

без співучасти травячих соків, людський організм міг би в значній мірі позбутись від значної частини знарядів травлення і так заощаджений будівляний матеріял і матеріял, потрібний для піддержання їх діяльності, міг би йти на скріплене більше благородних, висших органів. (Съченовъ).

І як-раз з огляду на ці »висші, благородніші органи«⁴ видить дехто ідеал організації чоловіка взагалі у зведеню до нулі цілого знарядю травлення людського тіла. Спенсер іде ще дальше й витає щезане в культурних людей таких вроджених дикарям прикмет, як ніжність внішних почувань, бистрість помічання, зручне уживане оружя і т. и.

В наслідок загального антагонізму поміж фізичними чинностями і більше скомплікованими т. є духовими, виходить — як запевняє він — що ся перевага низшого розумового життя перешкаджає висшому розумовому житю. Чим більше духової енергії зуживає ся на переймане змінних і скоро проминаючих вражінь внішних, тим менше лишаєть ся її на спокійне, розважне думане.

Культурне житє успішно й енергічно іде на зустріч подібним ідеалам. Орган нюху приняв уже в нас зовсім зародковий вигляд; сильно ослабла спосібність скірних нервів, яких задачу є, реагувати на зміни температури і управильнювати продукцію тепла в організмі; зникає железпста тканка в груді жіпки, замітний значний занепад половой сили, кістки стають

чим раз тонші, перше й два останні ребра виявляють наклон до щезнення, зуб мудрости перемінив ся на зародковий орган і в 42% Европейців зовсім його нема; пророкують, що як щезнуть зуби мудрости, то за ними слідом підуть і сумежні з ними кутні зуби; кормовий провід стає коротший, число лисих збільшає ся...

Коли читаю про дикарів, про їх витревалість, про ніжність їх зверхних почувань, — мене обгортає тяжка зависть і я не можу погодитись із думкою — що ми справді мусимо необхідно і неминучо втратити се все? Гвіянець скаже, кілька мушин, жінок і дітей перейшло туди, де Европеець завважає ледви слабі і невиразні сліди на стежці. Коли до Таїтянів приїхав природознавець Коммерсон зі своїм слугою, Таїтяни повели носами, обнюхали слугу і сказали, що се не мущина, але жінка; се й справді була Коммерсонова любка, Жанна Баре, яка товаришила йому в подорожи навколо сьвіта в одежі слуги-мущини. Бушмен є в силі кілька день нічого не їсти, з другої сторони він може находити собі поживу там, де Европеець умер би з голоду. Бедуїн у пустини підкріплює свої сили за цілий день двома глотками води і двома жменями праженої муки з молоком. Коли иньші дрожать від холоду, Араб спить босий в відкритому шатрі, а в полудневу спеку він спокійно дримає на розпаленім піску під соняшним промінем. На Огненній Землі Дарвін бачив із корабля жінку, яка годувала грудьми дитину: вона підійшла до судна і лишилась на місци з одною

цікавості, хоч мокрий сніг падаючи, таяв на її голих грудях і на тілі її голої дитини. На тій самій Огненній Землі Дарвін і його товариші добре закутані тиснулись до горючої ватри і все таки мерзли, а голі дикарі, сидячи далеко від ватри, обливались потом. Якутів за їх витревалість на холоді називають »зелізними людьми«, а діти Ескімосів і Чукчів виходять голі з теплої хати на 30° морозу...

Адже-ж для нас усі отсі люди — істоти зовсім иньшої планети, з якими ми не маємо нічого спільного, навіть у самому розумінню здоровля. Наш культурний чоловік перейде босяй по росяній траві, — і простудить ся, проспить ніч на голій землі — і стає калікою на ціле жите, перейде пішки 15 верст — діставе сіновіт. І при всім тім ми вважаємо себе здоровими! Під рукавичками й руки наші швидко стануть так само вразливими на холод, як і ноги, і »промочити руки« значити буде те саме, що тепер »промочити ноги«.

І Бог знає, що ще жде нас у будуччині, які дарунки й вигоди приготовлює для нас розвій культури! Як »нераціональним« буде для нас звичайне їдло, так »нераціональним« стане й звичайне повітре: воно буде занадто рідким й брудним для наших маленьких ніжних легких; і чоловік носити ме при собі апарат зі згущеним киснем і дихати ме ним крізь рурку; а коли нараз зіпсуєть ся апарат, — то чоловік на вільнім повітрію, як ті риби, гинути ме від удушєня. Око чоловіка, завдяки видосконаленим

склам, видіти ме за 10 верст комаря, бачити ме крізь мури й землю, а само стане подібно, як нині часть нюху нашого носа, зародковим, запаленим органом, який щоденно треба буде сприцувати, промивати й чистити. Ми й тепер живемо в безпереривнім оп'янію; з часом вино, тютюн, чай окажуть ся надто слабими побуджуючими річами і людськість перейде до иньших сильнійших отруй. Запліднене відбуватись ме штучним способом, бо воно стане для муцини занадто не вигідним, а любовне чуте буде вдоволятих пристрасними обіймами і подражненнями, без усякого »бруду«, як се маює Гіісманс в »Là-bas«. А може бути, що справа піде ще й дальше. Проф. Айленбург цитує одного з найновіших німецьких письменників, Германа Бара, який мріє про »по-за полову розкіш« і про »заміну низьких еротичних органів більше ніжними нервами«. По думці Бара, дваццятomu вікови належить зробити »великий винахід третього роду між муциною і жінкою, який не буде потрібувати більше ані мужеських, ані жіночих полових органів, бо сей рід з'єднає в своїм мозку (!) всі ціхи обох полів і після довгих проб научить ся дійсність заступати позорами«.

Отсе той ідеальний мозок, що освободив ся від усіх рослинних і зв'ярячих функцій організму! Уельс у своїм знаменитім романі »Боротьба сьвітів« за блідими красками нарисував образ марсіанина. В дійсности він далеко силь-

нійший, безпомічнійший і осоружнійший, як у зображенню Уельса.

Наука не може не бачити, як марніє з поступом культури розкішний образ чоловіка, який витворив ся дорогою такого довгого і трудного розвою. Але вона потішаєть ся думкою, що инакше чоловік не міг би розвинути до належної висоти свого розуму. Спенсер, як ми бачили, навіть вдоволений тим, що розум сей стає на пів сліпим, на пів глухим і що внутрішнього скуплення не розбивають нам легко вражіння внішнього сьвіта. А ось що каже звісний учений в царині порівнюючої анатомії Відерсгайм: Мозок нагороджує нам достаточну утрату цілого і великого ряду фізичних причмет. Їх треба було принести в жертву, щоби мозок міг успішно розвинутись і перемінити чоловіка в те, чим він тепер є, — в *Homo sapiens*.

Алеж се потрібно ще довести! Належить довести, що вказані жертви треба було справді приносити мозкови і головне, чи годить ся приносити їх дальше. Коли доси мозок розвивав ся пожираючи тіло, то се ще не значить, що инакше він не може розвиватись.

До всіх втрат, до яких ми уже привикли, ми відносимось дуже байдужно. Що тратимо на тім, що ми можемо їсти лише легкостравне, м'яке їдло, що ми кутаємо наші ніжні і зяблі тіла в одежі, що боїмось простуди, носимо окуляри, чистимо зуби і полочемо рот від поганого запаху? Кормовий провід у чоловіка в шестеро довший від його тіла. Що-ж зискали-б ми на тім,

колиб він був, як у вівці, дваццять вісім разів довний від тіла, щоби в чоловіка як у жуйної скотини було чотири жолудки на місце одного? Конець кінцем, »der Mensch ist, was er isst, — чоловік є тим, що він їсть“. І не цікава для чоловіка була би перспектива, колиб він мусів перемінитись на вялу жуйну скотину, якої ціла енергія іде на травлене їдла. Коли чоловік скине з себе одіж, організмови прийдесть ся також тратити величезні запаси своєї енергії на скріплене продукції тепла і нема ніякої основи завидувати якій небудь блосі, що живе і розплоджуєть ся на кригах ледів.

Проти сього годі що небудь завважати. Розумієть ся, що ніхто сього не може бажати, щоби чоловік перемінив ся в жуйну скотину, або в блоху з ледівців. Але невжеж із сього випливає, що він повинен обернутись у живий препарат мозку, спосібний до істнованя лише в герметично закоркованій фляшці? Культурний чоловік байдужно пасаджує собі на ніс окуляри, тратить мязні і відрікаєть ся від усякого »тяжкого« їдла, але чи не лякає його перспектива, що колись у будучности буде він мусіти ходити скрізь із фляконом згущеного кисню, затулювати в хаті руки і лице, вкладати в ніс нюхові плястники і в уха — слухові рурки?

Ціла річ містить ся лише в однім: приймаючи користи культури, ми не сьміємо розривати найтіснішої звязи з природою. Розвиваючи в своїм організмі нові позитивні прикмети, які дають нам умови культурного істнованя, ми

повинні рівночасно зберегти наші старі позитивні прикмети, бо вони здобуті дуже дорогою ціною, а втратити їх можна дуже легко. Найчим раз більше розвивається мозок, але нехай при с'їм у нас будуть кріпкі м'язні, бистрі органи почувань, зручне і загартоване тіло, яке давати ме спроможність, жити справді одним життям із природою, а не лише спочивати на лоні її, як ті розніжнені літники. Лише широке й ріжносторонне життя тіла в цілій ріжнородности його функцій, в цілій ріжнородности його вражіннь, які воно дає мозкови, зможе дати широке й енергічне життя й самому мозкови.

»Тіло є великим розумом, множеством, обединеним одною сьвідомістю. Лише знярядом твого тіла являється і малий твій розум, твій »ум«, як ти його називаєш, брате мій — він є лише простим знярядом, лише іграшкою твого великого розуму«.

Так казав Заратустра, звертаючись до тих, що »гордять тілом«... Чим більше знайомиш ся з душею чоловіка, що зве ся »інтелігентом«, тим менше привабливим і вдоволяючим являється сей малий розум, що зрік ся свого великого розуму.

А між тим, нема сумніву, що хід суспільного розвою чим раз більше присуджує сей останній на знищенє і бодай в найблизшій будуччині нема надії на умови для його розцвітту. Суспільне висвободженє чоловіка спочиває в великих містах і лише мрії Беллямі про будуччину можуть до певної міри здійснити

ся. І хоч із огляду на суспільні відносини, будучність та видаєть ся ясною, то однак фізичне жите організму в тій державі серця безнадійно темне і бідне. Бо в перспективі ждуть нас безцільність фізичної праці, сибаритизм тіла, товщ на місце мязнів, жите непомітливє і коротковиде, без природи, без широкого виднокруга.

Медицина може, як хоче, переконувати чоловіка про необхідність всестороннього фізичного розвою — та усі її вимоги від дорослих людей розбивати муть ся об умови жита, як вони розбивають ся й тепер у відношеню до людей образованих. Щоби розвиватись фізично, дорослий чоловік повинен працювати, а не «вправлятись». Щоб піддержати здоровлє, можна три мінуты на день посвятити на вчищення зубів, але сьмішним, нудним і безцільним є марнованє кількох годин на нерозумні й безплідні фізичні вправи. В сїм нерозумі лежить головна причина тілесної зівялости образованого чоловіка, а цілком не в тім, що він не розуміє користи фізичного розвою; в сїм я пересьвідчуєсь на самім собі.

В відношеню фізичного розвою я ріс у виключно сприяючих умовах. До самого укінчення університету я кожного літа жив на селі житем простого робітника, — орав, косив, возив снопи, рубав у лісі дрѡва з ранку до вечера. І не чуже для мене щастє бадьорої, кріпкої утоми в усіх мязнях, погорда усіми простудами, вовчий апетит і твердий сон. Коли мені тепер удаєть ся вирватись на село, я знов беруь за косу й со-

киру і повертаю до Петербурга з мозолистими руками й оновленим тілом, із жадною і радісною любов'ю до життя. Не теоретично, але цілою своєю істотою я признаю доконечність для духа енергічного життя тілом і відсутність остатнього впливає на мене дуже прикро

Торік перебув я літо на селі; тижднів через два після повороту у Петербург я якось уночі прокинувся від власного ридання: мені щось снилось і на душі була страшна нудьга. Я став пригадувати, — що мені снилось? І пригадав: я стою в руській сорочці на узліссях з сокирою в руках, коло моїх ніг дві зрубані берези, небо покрите сірими хмарами і свіжий, чистий, підбадьорюючий вітер віє мені в лице. Отсе й усе. А на душі була й лишилась туга, немов я у сні рай бачив: усе се вже минуло... Мязні неприємно досадно тремтять, вимагаючи праці, на стелі темне світло від ліхтарів, за вікнами глухий шум і гряхіт.

І мимо сего я жив у місті житєм чистого »інтелігента«, працюючи самим мозком. З початку я пробую змагатись із сим, — вправляюсь тягарками, гімнастикуюсь, ходжу на проходи; але терпеливості стає не на довго, а до того все те нерозумне і скучне. І коли в будучині фізична праця полягати ме на спорті, лавн-тенісі, гімнастиці і т. и., то перед нудьгою, яка є впливом такої »праці«, окажуть ся безсильними усі вговорюваня медицини, бо люди не схочуть їх слухати. Достовський у »Записках із мертвого дому«, оповідаючи про працю

каторжників, каже: »Колиб захотіли цілком за-
давити, знищити чоловіка і покарати його най-
страшнійшою карою, так щоби і найбільший
душогуб вжахнув ся перед сею карою і лякав
ся її заздальгідь, то досить було би надати пра-
ці характер цілковитої безцільності і безрозсу-
дності. Колиб прим. приневолити каторжника
переливати воду з одної діжки в другу, а з дру-
гої знов у третю, товкти пісок і т. п., — я думаю,
арештант повісив би ся через кілька день, або
наробив би тисячу проступків, щоби хоч у-
мерти і освободитись із такого приниження, соро-
му й муки«.

Нічому буде дивуватись, коли чоловік бу-
дуччини відкине від себе всі отсі безглузді
діжки.

І от жите говорить: »ти, кріпкий чоловік,
із сильними мязнями, зіркими очима і чутким
ухом, витревалий і лише сам від себе залежний
та мені не потрібний і присуджений на знищенє«.

Але щож радісного несе з собою новий чо-
ловік, що йде йому на зміну?

XVI.

Раз на селі прийшла до мене сільська баба
з просьбою, щоби відвідати її хору дочку. Коли
я ввійшов у хату, мене вразив кислий, невимо-
вно бридкий дух, який буває в ямах, куди кида-
ють здохлих собак. На низьких »хорах« (ліжку)
лежала накрита кожухом хора, — сімнайцяти-
літня дівчина з вимураженім, блідим лицем.

— Що вас болить? — спитав я.

Вона мовчки й перелякано глянула на мене і спаленїла.

— Батечку-докторе, недуга в неї така, — що соромно дївці показати, — жалїбно промовила стара.

— Ну, дурниця! Що вам, чого-ж лікаря соромити ся? Покажіть.

Я підійшов до дївчини. Лице її нараз стало деревляно покїрним і з сього лица дивились на мене нерухомо сумні, змішані очі.

— Повернись, Тетянку, покажи! — вмовляючи, казала стара, здїймаючи з хорої кожух. — Подивить ся доктор, — дасть Біг, pomoже тобі, здоровою будеш.

З тим самим тупим поглядом, зі скупленою, переляканою покїрністю, дївчина повернулась на бік і підняла грубу полотняну сорочку, що мов луб, не згиналась від засохлого гною. Мені потемніло в очах від невиносимої вонї і від того, що я побачив. Цїле лїве бедро від пояса до колїна уявляло з себе величезну синьо-багрову пухлину, з'їджену ранами й вередрами в кулак завбільшки, покриту вонючою гнилею, яка почала розкладати ся.

— Чому-ж ви ранїше не звернули ся до мене? Я-ж тут півтора місяця! — скрикнув я.

— Батечку-докторе, все соромилась дївка — зітхнула стара. — Місяць цілий вона недужа — думала, дасть Біг, пройде: з початку лише невеличка гулька була... Казала я їй: »Тетянку, от у нас доктор тепер живе, усі за нього Бога благають, за його поміч, — піди до нього. —

Мені, каже, мамо, соромно... Відомо, дівоче діло дурне... От і долежалась.

Я пішов до дому по інструменти та матеріяли до перевязаня. Боже мій, яка недорічність! Цілий місяць, два кроки від неї була поміч, — і якесь дике, недорічне чуте загородило їй сю поміч і лише тепер вона зважилась перескочити через ту загороду, — тепер, коли може вже запізно...

І таких випадків доводить ся подибувати дуже багато. Скільки недуг через отсей сором занедбують жінки, скільки перешкід він кладе лікареви при ставленю діагнози і при ліченю!. Але скільки душевних мук переносить також жінка, коли їй приходить ся перемагати сей сором! Передо мною ще й тепер, мов живе, стоїть змішане і нараз отупіле лице сеї дівчини з напружено покірними очима; чимало довелось їй терпіти, щоби наконець зважитись переломити себе й звернутись до мене.

До вражінь, що часто повторюють ся, привикаєш. Однак все таки, коли з легко спаленим лицем і невловимим дрожанєм цілого тіла, передо мною роздягаєть ся хора, у мене іноді заблісне думка: чи маю я понятє про те, що тепер дїє ся у неї в душі?

В »Анні Каренїній« є одна прикра сцена »Знаменитий доктор — оповідає Толстой, — не старий ще, дуже гарний мущина, забажав оглянути хору Кіті. Він із особливим вдоволенєм, як здавалось, налягав на те, що дівоча соромність є лише останком варварства і що нема нічого

природнійшого над те, як нестарий мущина дотикає ся молодої, обнаженої дівчини. Треба було покоритись... По докладних оглядинах і обслухраню змішаної і оголомшеної від сорому хорої, знаменитий доктор, старанно вимивши свої руки, стояв у гостинній і розговорював із князем... Мати вийшла в гостинну комнату до Кіті. Вичерпана і засоромлена, з особливим блеском в очах наслідком перенесеного сорому, Кіті стояла посеред комнати. Коли доктор увійшов, вона спалахнула і очи її наповнились сльозами».

Постепенно у хорих вироблюєть ся привычка до таких оглядин; але вона вироблюєть ся лише дорогою тяжкого переломлюваня витвореного з малку духового укладу. Не для всіх се переломлюванє переходить безкарно. Яюсь, я памятаю, мені стало прямо немило від того страшного притупленя сорому, яке подібне переломлюванє може викликати в жіночій душі. Я тоді був іще студентом і їхав на холєру в Катеринославську губернію. В Харкові о десятій годині вечером у наш вагон сіла молода пані; в неї було миле лице з ясними, трохи наївними очима. Ми розговорились. Дізнавшись, що я студент-медик, вона сказала мені, що їздила в Харків лічитись і стала оповідати про свою недугу: вона вже чотири роки терпить на болючі періоди і лічить ся в ріжних професорів; один із них знайшов в неї скривленє родниці, другий — звуженє піхви; місяць тому назад їй розрізувано піхву. Дивлячись на мене в пїтьмі вагону своїми, ясними, спокійними очима, вона оповідала мені про

симптоми своєї недуги, про її початок; вона втаємничила мене в найтаємніші сторони свого полового і подружнього життя, не було нічого, перед чим вона спинилась би; і все те без ніякої потреби, без ніякої ціли, навіть без моїх розпитувань! Я слухав поражений: скільки їй довелось перенести бридких маніпуляцій і розпитувань, як довго і систематично вона мусіла виставляти на топтанні свою соромливість, щоб зробитись спосібною до такого безцільного сбнажування себе перед першим ліпшим, кого стріне.

А прецінь, колиб соромливість у жінки мала иньший характер, — то не можна би її так легко знищити і викликати таке моральне спустошенє в жіночій душі. В Петербурзі мене покликано раз до хорої студентки. Всі симптомати промовляли за жолудковим тифом; селезінку можна було намацати крізь сорочку, але щоби побачити розеолю, треба було обнажити живіт. Я на хвилину спинив ся, — мені ще й доси важко й ніяково вимагати сього.

— Чи треба підняти сорочку? — просто запитала дівчина, догадавшись, чого мені треба.

Вона підняла. І все отсе болісне, соромливе, важне вийшло простим і легким. І такою симпатичною для мене стала отся дівчина з поважним лицем і розумними, спокійними очима... Я бачив, що для неї в тім, що зайшло, не було обиди і муки, бо в гру входило тут правдчве образованє. Я пересьвідчений, що хоч вона так просто і легко обнажилась передомною — то зустрівшись припадково в вагоні з ким небудь,

вона напевно не стала би сповідатись так, як тамта...

Що для чоловіка стидно, а що ні?

Є племена, які соромлять ся одягатись. Коли місіонарі роздавали хустки Індіанцям Оріноко, пропонуючи їм покривати тіло, то жінки кидали, або ховали хустки, кажучи: »Ми не накриваємо ся тим, бо нам соромно«. В Бразилії Йоллес стрінув в одній хаті цілком голі жінки, які ані трошки не збентежились тим; а між тим одна з них мала »саю«, себ то рід спідниці, яку иноді надівала і тоді, по словом Йоллеса, вона соромилась майже так само, як цивілізована жінка, коли ми застали її без спідниці.

Що є сором? Ми судимо про нього з нашої точки погляду, на якій ми станули наслідком ділання найбільше ріжнородних, цілком припадкових причин. Ті люди, що більше соромливі від нас і ті, що менше соромливі, як ми, однаково викликають у нас вибачливу усмішку над їх »некультурністю«. Східна жінка соромить ся відкрити перед мущиною своє лице, руська баба вважає соромним вийти між людей простоволосою; гоголівські пані вважали неввічливим сказати: »я висмаркалась«, а казали: »я об'легчила собі ніс«, »я обійшлась при помочи хусточки«. Для нас усе те сьмішне і ми щиро не розуміємо, що є соромного в відкритій голові, або лиці, чому неприлично сказати: »я висмаркалась«. Але чому не видає ся нам сьмішною жінка, що соромить ся обнажити перед мущиною коліно, або живіт, чому на балю найскромніша дівчи-

на не вважає соромним явитись із обнаженою верхньою половиною грудий, а та, що обнажить груди по пояс, є цинічною? Чому нас не разить мущина, який не прикриває перед жінчиною борода й вусів — безсумнівно другорядних полових прикмет мущини? Сказати: »я висмаркалає« не соромно, а згадувати про інші фізіологічні функції, правда, так само неестетичні, але й не менше природні — неможливо. І от люди в приваті осіб другого пола наражають себе на муки, нерідко навіть на небезпечність поважного занедужання, але не зважують ся навіть показати виду, що їм треба зробити те, без чого, як кождий знає, не можна обійтись чоловікові.

Ціле наше вихованє стремить до того, щоб зробити для нас наше тіло мерзким і соромним; на цілий ряд найзаконнійших функцій організму, вказаних природою, нас привчено дивитись не инакше, як із соромом; »obscoenum est dicere, facere non obscoenum« (говорити соромно, робити не соромно), — характеризує ці функції Цицерон. Майже від проблисків свідомости дитина починає одержувати навязливі вказівки, що вона має соромитись таких і таких функцій і таких і таких частий свого тіла. Чиста природа дитини довго не може зрозуміти сих вказівок; але старання учителів не устають і дитина вкінци починає перейматись свідомістю, що жите її тіла є соромне. Чим дальше, тим більше. Приходить час і підростаючий чоловік дізнаєть ся про тайну свого походження; для нього ся тайна,

завдяки попередньому вихованню, являє ся калужою болота, страшного задля своєї несподіваності і гідоти. В одних — гадка про законність такої неможливої безсоромності викликає полові пристраси; в других — гадка ся викликає розпуку. Риданя дівчини, що з жахом спиняєть ся перед »брудом« житя і присягаєть ся ніколи не виходити заміж, її зобиджена і зганьблена любов — се драма тяжка й поважна, але рівночасно вражаюча своєю протиприродністю. А однак, в який спосіб оминути сю драму? Руссо вимагав, щоби родичі і учителі самі поясняли дітям усе, а не лишали робити се брудним язикам слуг і ровесників. Однак се не зміняє сути річи. Вихованє дитини ведене так, що вона не може хоч як »часто« не оповідай їй справу, не побачити в ній найстрашнійшого й найбезстиднійшого бруду.

Все отсе ще зовсім не значить, що й сама соромливість є справді лише останком варварства, як запевняє »знаменитий доктор« Толстого. Соромливість, яко зберіганє свого інтимного житя перед чужими очима, як чутє, що робить для чоловіка неможливим, подібно як скотині, віддаватись першому ліпшому самцеві, або самиці, не є останком варварства, але цінним придбанєм культури. Та така соромливість не виключає в ніякім разі поважного й несоромливого відношення до людського тіла й його житя. В Бурже, в його »Profils perdu« є один чудовий нарис, в яким він виводить інтелігентну дівчину-Росіянку; скрайний любитель »науки пристраси ніжної«

стоїть перед сею дівчиною в цілковитім недо-
розумінню: вона свобідно й не соромлячись гово-
рить із ним »про терміни наукового матеріалізму«
про заплодненє, про материньство, — »і рівно-
часно уста ніодного чоловіка не діткнулись на-
віть її руки!«...

Соромливість строга і чесна не виключає
навіть наготи. Бюффон каже: »Ми анї на стільки
не розпусні, анї на стільки не невинні, щоби
ходити нагими«. Чи справді так? Дикарі не
більше від нас розпусні, казки про їх невин-
ність давно вже опрокинені, а прецінь багато
з них ходять голими і ся нагота їх не цеує;
вони просто привикли до неї. Мало того, є
ще, як ми бачили, племена, що соромлять ся
одягатись. Як звичай, прикривати своє тіло
одежою може йти поруч із найглубшою розпу-
стою, так нагота, до якої привикнено, може по-
годитись із найбільше строгою чеснотою. Ме-
шканки Огненної Землі ходять голі і зовсім
не соромлять ся сього; коли однак помітили на
собі пожадливі погляди приїздних європейських
матросів, вони паленїли і старались укритись.
Може так само почервопіла-б одягнена європе-
ська жінка, помітивши на собі пристрасній по-
гляд Бразилїйця або Індийця з Орїноко.

Цїла річ у привичці. Колиб уважано сором-
ним, обнажати лише мізинець руки, то як-раз
обнаженє отсього мізинця впливало би сильнїйше
від усього на осіб другого пола. Ми старанно
криємо під одежою майже ціле тіло. І в сей
спосіб благородне, чисте і прекрасне людське

тіло зроблено принадою для цілком нечистих цілий. Те, що в звичайних умовах недоступне для очей чоловіка другого пола, обнажує ся в певних хвилях, а через те скріплює ся пристрасть і заострює ся її. Для розпусників було би великим ударом, колиб нараз усі наго почали ходити.¹⁾ Ми можемо без усякого спеціального почування любитись одягнуеною красавицею; але до живого голого жіночого тіла, колиб воно не уступало красою самій Венері Мільоській, ми, завдяки нашому вихованню, не можемо відноситись чисто.

Ми соромимо ся і не поважаємо свого тіла, тому й не дбаєм про нього; ціла журба звернена на його прикрасу, хочби навіть ціною його повного знівеченя. В Парижі що року видають ся спеціальні альбоми »Le nu« — фотографії з усіх малюнків за минулий рік, на яких зображено голе тіло. Коли переглядавш такий альбом — то страшно, просто страшно стає за

¹⁾ На »клясичній вальпургієвій ночі« Мефістофель почуває себе цілком чужим. »Майже всі голі — невдоволено бурмоче він — тільки де-не-де видно одержу...« В душі, розумієть ся, й ми не від безстыдности, але античне я наджу надто живим»... В параліноменах до »Фавста« Мефістофель висловлюєть ся ще більше вітверто:

Was hat man an den nackten Heiden?

Ich liebe mir was auszukleiden,

Wenn man doch einmal lieben soll.

Пристрасний Монасан із особливою любовю спляєть ся звичайно власне на процесях роздягання.

чоловіка. Коли бачиш пухкі жіночі постати з м'яким тілом, із товстими задами гігантів, з повдавленими боками, зародковими і вже повислими грудьми — мимоволі питаєш:

І який злий характерник
Сих ляльок до нас заніс?..

Безхосенно вгадувати, де й на чім стануть межі соромливости; але в однім не можна сумніватись, що люди з чим раз більшою повагою і пошанованєм відносити муть ся до природи й її законів, а разом із сим перестануть паленіти з того приводу, що в них є тіло і що тіло се живе відповідно до законів, вказаних природою.

Та се буде аж колись. Але медицина маючи до діла з жінкою, повинна чутко розуміти її душу. Медична освіта до остатнього часу була монополем муштин і жінкам із найінтимнішою недугою приходилось звертатись по поміч до муштин. Хто счислить, кілька при сьому пережито важкого ломаня душі, кілька жінок згинуло тому, що соромились виявити перед мущиною свою недугу? Нам, мущинам, нічого подібного не приходить ся переносити, тай ми в сьому відношеню менче дразливі. Але, нпр. в 1883 р. в опочецькім земськім зібраню два гласні поставили внесок, щоби посад земських лікарів не заміщувано лікарями-жінками, бо »хорі муштини — казали вони, — соромлять ся лічити ся на сифіліс у жінок-лікарів«. Се для нас цілком зрозуміле: ніхто з нас не схоче звернутись до лікаря-жінки з скільки небудь дразливою недугою. Ну, — а як же жінки, — чи зважили би ся

запевняти опочецькі гласні, що вони не стидають ся лічитись сіфіліс у лікарів? Се було-б бруталною неправдою. Справозданя земських лікарів повні вказівок на те, як не радо саме по отсій причині звертають ся за лікарською помічю сільські баби, а спеціяльно дівчата.

Тепер медична освіта, на щастє, стала доступною для жінок; се — величезне добро для усіх жінок, — для усіх однаково, а не для самих мусульманок, як те люблять підносити оборонці медичної освіти у жінок. Се величезне добро і для самої науки: лише жінці дасть ся зрозуміти й розпізнати темне й страшенно запутане житє жіночого організму в цілій її фізичній і психічній цілості; для мущини се розпізнанє буде завсїди уривковим і неповним.

XVII.

Років через півтора після мого приїзду в Петербург мене покликав до себе до дому до хорої дитини один зелїзничий машинїст. Він займав комнату на пятім поверсі з брудними й вонючими сходами. В його трилїтнього хлопця витворив ся ропень мігдалка; дитина була рахитична, худенька і блїда; воно пручалось і зати-скало зубами ручку ложки, так що менї на силу вдалось оглянути глотку. Я назначив ліченє. Батько — високий, з розкуйовданою, рудою бородою протягнув менї, як я відходив, гроші; комната була мала й бїдна, а дітий повно; я не взяв гроший. Він із пошаною і подякою проводив мене.

Через два найблизші дні хлопець горячкував, ропень глотки збільшав ся, дихати йому приходилось тяжко. Я сказав родичам, у чім річ і запропонував прорізати ропень.

— Якже воно, в роті, в середині, різати? — спитала мати високо піднісши брови.

Я пояснив, що операція ся цілком не небезпечна.

— Ну, ні! Я на се не годжусь! — швидко й рішучо відповіла мати.

Всі мої вговорюваня і пояснюваня остались даремними.

— Я так думаю, що се божа воля, — сказав батько. — Не схоче Бог, то і тоді, як проріжемо, — хлопець помре. Деж йому такому слабому перенести операцію?

Я став сприцувати дитині глотку.

— Само вже тепер рот роззявляє, — сумно сказав батько.

— Ропень сьогодні, мабуть, пропукне, — сказав я. — Дивіть ся, щоб хлопя в сні не захлибнулось ропою. Як буде зле, пішліть по мене.

Я вийшов до кухні. Батько прожогом кинув ся подавати мені пальто.

— Вже й не знаю я, пане доктор, як вам і дякувати, — сказав він. — Просто, можна сказати, на вік нас зобов'язуєте.

На другий день приходжу і дзвоню. Мені відчинила мати заплакана, бліда; вона нерадо поглянула на мене і мовчки відійшла до кухні.

— Ну, що, як ваш синок? — спитав я.

Вона не відповіла, навіть не повернулась.

— Вмирає, — здержано відозвалась із кутка якась стара баба.

Я роздягнув ся і увійшов у комнату. Батько сидів на ліжку, на колінах у нього лежало хлопця.

— Що, йому дуже зле? — спитав я.

Батько обкинув мене зимним, байдужним поглядом.

— Вже її не знаю, як і до ранку дожив, — нерадо відповів він. — До обіду помре.

Я взяв дитину за руку і помацав пульс.

— Цілу ніч рота йшла ротом і носом, — казав даьше батько. — Інший раз зовсім захлибнеть ся, посиніє і заверне очима, жінка заплаче, начне його трясти — воно на час відійде.

— Піднесіть його до вікна, щоби я міг подивитись на глотку, — сказав я.

— На що ще його мучити? — сердито сказала, увійшовши, мати. — Дайте вже йому спокій!

— Як вам не сором?! крикнув я на неї. — Скоро трохи погіршало — зараз і руки опустили: най умирає! Та йому вже цілком не так зле.

Ротень у глотці значно опав, але хлопець було дуже знищене і слабе. Я сказав родичам, що все іде дуже гарно і хлопець тепер швидко видужає.

— Дай Боже! — скептично всьміхнув ся батько. А я таки думаю, що ви його завтра її живим уже не побачите.

Я прописав реценти, пояснив, як давати ліки і встав.

— До побачення!

Батько ледви удостоїв мене відповіді. Ніхто не підняв ся мене провести.

Я вийшов обурений. Горе їх було, розуміється ся, цілком виправдане і зрозуміле; але чим я заслужив на таке поведене зі мною? Вони бачили, який я був для них уважливий — і хоч би іскра вдячності! Колись у мріях я наївно уявляв собі подібні випадки в таким виді: хорий вмирає, але свояки бачуть, як щиро та безінтересовно відносив ся я до нього і провожають мене з любовію й вдячністю.

— Не хочуть, то й не треба! Більш не піду до них! — рішив я.

На другий день мені прийшлося ужити всіх зусиль волі, щоби приневолити себе піти. Дзвонячи, я тремтів від обурення, приготавлюючись зустрінути сю безрозсудну ненависть, якої я зовсім не заслужив із боку людий, для яких я робив усе, що міг.

Мені відчинила мати, — румяна, щаслива; хвилину повагавшись, вона вхопила нараз мою руку і кріпко стиснула її. І мене здивувало, яке в неї було гарненьке, миле лице — раніше сього я зовсім не помічав. Дитя почувало себе прекрасно, було веселе і просило їсти... Я відійшов супроводжений палкою подякою батька і матери.

Сей випадок у перше дав мені зрозуміти, що коли від тебе сподівають ся спасеня близького чоловіка і ти сього не зробив, то не буде

тобі прощення, хоч як би ти не хотів і не старався його спасти.

Я лічив на дифтерит одну молоду купчиху, на прізвище Старикову. Чоловік її повний, рум'яний купчик із добродушним видом і рудавами вусиками, сам приїздив до мене рисаком; він стісняв і сьмішив мене своєю метушливою, купецькою ввічливістю; коли я сїдав у сани, він підтримував мене під лікоть, поправляв поли моєї шуби, а посадивши мене, сам сїдав поруч зі мною на самісїнькім краєчку санчат. Дифтерит у хорої був дуже тяжкий, флегмонозної форми і кілька день вона була між житем і смертю; потім почала видужувати. Але в будуччині грозила ще небезпечність від післядифтеритних поражень.

Якось о четвертій годині ранком до мене задзвонив муж хорої. Він заявив, що в хорої несподівано з'явився сильний біль у животі і вона дістала рвоти. Ми зараз поїхали. Була заверюха, санки швидко летіли по пустих улицах.

— Скільки ми вам, п. докторе, турбот завдаєм! — перепрашаючим голосом заговорив купець. — От-так рано вам їхати, у таку негодую!.. Спати вам не дав...

Хорій було дуже зле; вона жалувалась на протяжний біль у грудях і животі, лице її було біле і мало той трудний до опису вигляд, який хоч трохи привичному оку каже про швидко й невідклично близьке поражене серця. Я сказав її мужови, що небезпечність велика. Пробувши коло хорої три години, я поїхав, бо в мене був

другий тяжко хорий, якого треба було доконче відвідати. Коло Старикової я лишив досвідну фельчерку.

Через півтора години я приїхав знов. На зустріч мені вийшов її чоловік із дивним лицем і запаленими, червоними очима. Він синнів ся в дверях салі і заложив руки з заду під поли.

— Що скажете доброго? — жваво й згідно спитав він мене.

— Як Марія Івановна?

— Марія Івановна? — повторив він, розтягаючи слова.

— Ну, так!

Він мовчав.

— Пів години назад щасливо сконала — ! сказав усміхнувшись Стариков, із ненавистю глянувши на мене. — Маю честь кланятись, — до побачення!

І відвернувшись, він пішов у салю, повну зібраних свояків.

В моїй уяві тепер не можуть ніяк злитися в один два образи сього Старикова: один — метушливо ввічливий, що майже накидує ся і покірно глядить в очі, другий — чужий для тебе, визиваючий і задирливий з червоними, палаючими ненавистю очима!

О, як страшна вона, та ненависть таких людей! Нема їй краю. В давні часи розирава з лікарями в таких випадках була коротка. *І-кийсь лікар, Німець Антон, — оповідають російські літописи, — лічив князя Карауча і при помочи трійливого зілля позбавив його життя. Вели-

кий князь, Іван III, видав його синові Каракуча. Сей, вимучивши його, хотів за окупом пустити на свободу. Але великий князь не пристав на се і велів його убити. Лікаря повезено на ріку Москву і там зимою під мостом зарізано його ножем, як вівцю.

По законам західних Готів, лікаря, у якого вмер хорий, без проволоки видавано своякам умерлого, »щоб вони мали можливість, зробити з ним те, що хочуть«. І тепер не одні повитали би з радістю такий »добродійний« закон; тоді просто й певно можна було-б осягати те, до чого тепер приходиться ся простувати не завсіди надійними шляхами. Перед п'ятнадцяти роками в чистопольського дідича Геркена вмерла дочка, яку лічив земський лікар Сьвінціцький. Огірчений батько, як подавали казанські часописи, вніс у земське зібранє заяву, що знання д-ра Сьвінціцького нижчі від фельчерських і що все населенє невдоволене ним »задля невеликого знання й неуважності«. Земське зібранє визначило окрему комісію для розсліду. Жалоба п. Геркена оказалась найбільшою клеветсю і земське зібранє рішило одноголосно висловити докторови Сьвінціцькому подяку за »чесну й корисну діяльність«.

При кінці 1883 р. в одеській часописи »Новоросійській Телеграфъ« появил ся лист якогось п. Белякова під сензаційним наголовком:

СИНА МОГО ЗАРІЗАНО!

(Незвичайний некрольоґ батька про сина).

Так пане редактор! — пише п. Беляков. — Єдиного сина мого, Сократа, зарізано у Херсоні,

при помочи науки, як-раз о 10 годині вечером, дня 28 надоліста, завдяки нашому місцевому операторови Петровському...»

Дальше протягом цілого фейлетону д. Бе-ляков оповідає з подробицями, як його син заболів дифтеритом, як зле лічили його лікарі, як завдяки сьому лихому ліченню недуга розширилася на гортанку. З точністю слідчого судії він наводить докази, що мають виправдати його жалобу, отже списує ординацію і реценти лікарів і тим самим, мимохіть, наочно переконує кожного, хто розуміє справу, що ціле лічень було цілком правильне. Дитині було дуже зле. Один із лікарів признав недугу безнадійною і відїхав. Батько молив, щоби спасати дитину. Тоді др. Гершельман, що лишився при хорому, предложив останній вихід — операцию. Під час операциї, переведеної д-ром Петровським дитина умерла. Як видко з самого таки опису д. Белякова, припадок був дуже тяжкий і такого кінця можна було сподіватись кожної хвилини, — але д. Беляков, не розуміючи ані трохи справи, вневняє, що оператор простісінько »зарізав«¹⁾ його сина¹⁾.

„Чи слїдувало переводити операцию, — питає Беляков, — коли недуга тягнулася уже 6 день? Компетентні особи (?!) кажуть, що коли

¹⁾ Після жалоби батька тіло дитини викопано з могили і секціоновано в прияві слідчого судії і чотирох експертів; оказалось, що дитина вмерла від удушення дифтеритними болонками, а операцию довершено без заміту.

дифтерит тягнув ся такий час, без дальших утруднень і коли хорий ще дихав, — не було ніякої потреби операції. (Се велика неправда). В кінци, чи правильне було лічене дра Гершельмана? Чи ужив він усіх можливих заходів, щоби спасти хорого? На мою думку, п. Гершельман надто поверховно відніс ся до сєї справи... Відшукайте після сього в карнім кодексі відповідний параграф, який би покарав своєю страшною карою винного смерти нашого Сократа лікаря і міг би втихомирить наше горе!“

Розумієть ся, ніякий параграф карного кодексу не вдоволив би д. Белякова. От коли бу нас уживано законів західних Готів — отоді-б д. Беляков зумів видумати кару, яка би втихомирива його горе!.. Сильна в чоловіка кровава жадоба, доконче найти за всяку ціну спокутну жертву, щоби принести її тіни помершого свояка.

З початку така ненависть звернена проти мене страшно мучила мене. Я паленів і мучив ся, коли, випадково зустрівши на улиці кого небудь зі свояків мого покійного пациента, я помічав, як він сквапно відвертав ся, щоби не бачити мене. Потім поступенно я привик. А наслідком сєї привички явилось щось цілком несподіваного, навіть для мене самого.

Недалеко від мене в одної панї, що заробляла на житє коректою, на прозвище Деканової, захорів її син, гімназист. На рекомендацію когось із моїх пациентів, вона звернулась до мене. Жила вона в невеличкому мешканю

з двоїма дітьми, — хорим гімназистом і дочкою, Катериною Олександрівною з милим, інтелігентним лицем, слухачкою „рождественских“ курсів лікарських помічниць. Мати і дочка видно шалено любили хлопця. У нього оказалось волокнисте запаленє легких. Мати, сухорлява і нервова, з неспокійними психопатичними очима, так і завмирала зі страху.

— Пане доктор, скажіть, чи се дуже небезпечно? Він умре? Я відповів, що поки що нічого певного не можна сказати, що криза буде днів через 5—6. Для мене почалась страшна пора. Мати і дочка не могли припустити і гадки, щоби їх хлопець умер; для його спасеня вони були готові на все. Мені приходилось відвідувати хорого разів по три на день. Се було зовсім непотрібно, але вони своєю навязливістю вміли примусити мене.

— Пане доктор, він не вмирає? — глухим від переляку голосом питала мене мати. Пане доктор, голубчику! я божевільна, простіть мені... Що я хотіла сказати?... Правда ви все зробите? Ви спасете мені Володка?

На четвертій день Катерина Олександрівна, хвилюючись і закусуючи уста, сказала мені:

— Ви не ображайтесь на мене, дозвольтє мені сказати вам, як приватній особі.. Мені ваше ліченє видаєть ся дуже шабльоновим: ванни кофеїн, баньки, лід на голову... Тепер ви приписали digitalis...

— В такім разі, будьте ласкаві, ординуйте ви, — а я виконувати му ваші поручення, — змно відказав я.

— Та ні, я нічого не знаю, — сквапно сказала вона. — Але я хотіла би, щоби зроблено щось такого, щоби вже напевно спасло Володка. Мати з ума зійде, колиб він умер.

— Зверніть ся в такім разі до иньшого лікаря, я роблю все, що вважаю потрібним.

— Та ні, я не про те... Ну, вибачте, я сама не знаю, що кажу! — нервово перервала собі сама Катерина Олександрівна.

Щоб доглядати хорого, вони покликали досвідну милосерну сестру. А однак не минала майже ні одна ніч, щоби Катерина Олександрівна не розбудила мене. Задзвонить, викличе через покоївку.

— Володкови погіршало... Він маячить і стогне — каже вона. — Ходіть, будьте ласкаві!

Я покірно іду. Але иноді в мене не стає терпливости.

— Вас милосерна сестра післала, чи се ви вважаєте потрібною мою присутність? — питаю я невдоволеним голосом.

Її темні очи горять від обурення; Катерина Олександрівна ледви здержує ся, бачучи, як я цїню свій сон.

— Я думаю, що милосерна сестра — не лікар, і вона не може про се судити — різко відказує вона.

Іду за нею. Хлопець маячить, кидаєть ся, дихає швидко, але живчик добрий і жадного

втручання не треба. Роздратована милосерна сестра сидить на стільці біля вікна. Я мовчки виходжу до передкомнати.

— Що тепер робити? — питає Катерина Олександрівна. — У нього слабне живчик.

— Продовжати те, що й попереду. Живчик прекрасний — понуро відказую я і йду до мів. І по дорозі я думаю: коли прийшлося би протягом цілого року мати без перерви хоч одного такого пацієнта, то і найсильнішого чоловіка не вистарчило б більше, як на рік.

На другий день хлопець почуває себе краще і очи Катерини Олександрівної дивлять ся на мене з ласкою й любовю. Взагалі, ще не бачучи хорого, я вже безпохибно виводив про його здоровле по очах Катерини Олександрівної, що відчиняла мені двері; погіршало хорому — і лице її палає, через силу здержуваною неприязню до мене; поліпшало — і очи дивлять ся з такою безмежною ласкою!

Криза була дуже трудна. Хлопець два дні був між житєм і смертю. Цілий сей час я майже не виходив від Деканових. Двічі було консіліюм. Мати дивилась цілком мов несамопита.

— Пане доктор, ратуйте його!.. Пане доктор!..

І кріпко стискаючи своїми сухими пальцями мій локоть, вона пильно дивить ся мені в очи сүмними, благаючими і рівночасно грізними, ненавидючими очима, немов хоче

в мене самого перелити свідомість цілого жаху перед тим, що буде, як хлопець умре.

Хлопець, із синім, нерухомим лицем, дихав швидко й хрипко, живчика майже не слідно. Я кінчу оглядини, підводжу голову — і з п'ятьми комнати на мене дивлять ся ті самі несамовиті, грізні очі матери.

Хорій перебув кризу. Через два дні стан його не будив уже ніякої небезпечности. Мати й дочка приїхали до дому до мене, щоби подякувати мені. Господи, що се була за подяка!

— Докторе, голубчику! Дорогий! — в екстазі говорила мати. — Чи розумієте ви, що ви для мене зробили?... Ні, ви не зрозумієте! Господи, як мені вам сказати?... Коли я вмирати му, в думці в мене ви одні будете! Ви не знаєте, я дала обіт Скорбній Божій Матери... Як мені вам віддячити ся, я на віки вашою довжницею!... Доктор!... Простіть...

І вона хапала мої руки, щоби поцілувати їх. Катерина Олександрівна, всьміхаючись своїми гарними, сумними очима, палко стискала мою руку обома руками. А я — я дививсь в очі обом жінкам, що сияли такою вдячністю і мені здавалось, що я ще бачу в них щезаючий відблеск сеї ненависти, з якою сі очі дивились на мене перед трьома днями.

Вони пішли. Я знов узяв ся за перерване їх приходом читанє. І нараз я помітив, який байдужний я став до всіх їх подяк; немов понад душею проніс ся скучний вихор слів, порожних, як луска, які після себе не лишили нічо-

го в душі. А я колись уявляв собі, що подібні хвилини — »нагорода«, що се — »світле промінє« в темнім і тяжкім житю лікаря!... Яке-ж се світле промінє? За ту саму працю, за таке саме горяче бажанє, снасти хлопця — мене стрінула би одна ненависть, колиб він умер.

До сеї ненависти я потрохи привик і став байдужним. А несподіваним наслідком сього була й велика байдужність до вдячності.

Щораз більше я почав перекусуватись, що і взагалі треба передовсім виробити в собі глибоку повнісіньку байдужність до почувань пацієнта. Инакше двацять разів зійдеш з ума, з розпуки і нудьги.

XVIII.

Так, не треба нічого приймати близько до серця, треба стояти понад страданями, розпукою, ненавистю, глядіти на кожного хорого, як на шаленого, який обидити тебе не в силі. Коли виробить ся таке відношенє — і я з холодним серцем піду до того машинїста, про якого я оповідав у попереднім розділі, то мене не снитимь коло порога думка про незаслужену ненависть, що жде мене там. І часто, часто приходить ся казати собі: »треба виробити собі байдужність«. Але се так тяжко...

Недавно лічив я одну молоду паню, жінку урядника. Чоловік її, з нервовим, інтелігентним лицем, із дивно тонким голосом, приїхав по мене і сказав, що в жінки його, здаєть ся, дифте-

рпт. Я оглянув хору. В неї показалося лише прищове запалене мігдалків.

— Чи се небезпечна недуга? — спитав чоловік.

— Ні. Найправдоподібнійше через день — два перемине, хоч, правда, може витворитись ропень.

І справді через два дні в лівім мігдалку став образуватись нарив.

— Чому се? Чому нараз почало наривати? — цікавив ся чоловік.

Чому? Неначе на таке питанє може хто небудь відповісти!...

І муж і жінка відносились до мене з тим любим довірем, що таке дороге лікареви і так підносить його духа; кожду мою ординацію вони виконували з незвичайно поважною точністю і старанністю. Хора протягом пяти днів спільно терпіла і з трудом могла розмикати уста і лкати. Я розтяв ропень, який опав, а хора почала швидко видужувати, однак лишив ся біль мязнів із обох боків шпї. Я почав легенько масувати шию.

— Як ви се мягко і ніжно робите! — сказала хора, червоніючи і єсьміхаючись.— Справді я рада би цілий час бути хорою, щоби лише ви мене лічили.

Кождїй раз, після їх навязливих запрошень, я лишав ся в них пити каву і просиджував годину-другу; для мене самого було се мило, так приязно і з любовію відносились вони до мене.

Днів через два в хорої появил ся біль із правого боку глотки і температура знов піднялась.

— Ну, що? — запитав мене занепокоєний її муж.

— Мабуть і на другім мігдалку витворюєть ся ропень.

— Господи, ше! — промовила хора, опустивши руки на коліна.

Чоловік її широко розплющив очи.

— Але від чогож се? — здивовано спитав він. — Здаєть ся, все роблено, що треба!

Я пояснив йому, що запобігти сьому було неможливо.

— Ах, ти, моя бідна Лесю! — первово скрикнув він. — Знов, значить ся, все треба починати наново.

І в його голосі ясно забреніла ворожа для мене нота.

Ропень дозрівав дуже поволи, не вважаючи на те, що я аж двічі його легко прорізував. Знов хорії нагнало шию її знов вона нічого не могла ликати. Я бачив, як муж і жінка що день, то все зимнійше зустрічають мене, як чим раз то більше витворює ся атмосфера якогось омерзіння до мене. Тепер мені тяжко було йти до них, тяжко було сглядати хору, що немовби з досади мовчала, і давати приписи її мужови, що слухав мене, стараючись не дивитись мені в очи. Разом із сим у них з'явилась у відношеню до мене якась прибільшена, пересадна ввічливість, ясно відчувалась недовіра її

гідливість до мене, але те й друге старанно ховали вони під сею ввічливістю, яка відбирала мені можливість, поставити питання просто і відirectись від дальшого лічення. Та в самій річи се їй не було недовірем: я просто був символом і товаришом терпіння, що всім обридло і всіх стомило і як персоніфікація сього терпіння я став неприємним і немилим для них.

Хора наконець видужала. Ми попрощались на позір дуже гарно; але коли через тиждень я зустрів ся з чоловіком в фойє театру, він нараз став заклопотаним і відвернувшись, швидко пройшов поуз мене — немов не помітивши мене.

Треба до всього того привикнути, не треба журити ся таким відношенем, бо воно лежить у самій суті справи. Але часто, особливо з невилічними хронічно-хорими, всі сили привычки і всі зусилля волі не можуть встояти перед вибухами шаленої ненависти до лікаря, із сторони хорого, що попав у розпуку. Найбільшу радість для лікаря справляє можливість позбутися такого хорого, але при всій своїй ненависти хорий часто сильно держить ся свого лікаря і ні за що не хоче його змістити.

Перед кількома роками в Італії коло Медиолану звершилась така подія. Др. Франческо Бертоля лічив одного шевця, який був в останньому періоді сухіт. Стан хорого все погіршав ся. Втративши терпимість, він почав лаяти лікаря, прозиваючи його за кождим разом, як той приходив, шарлятаном, неуком і т. п. Пересьвід-

чившись, що хорий цілком зненавидів його, доктор Бертоля сказав йому, що від дальшого лічення він мусить відказати ся. Се рішене привело хорого до шалу. На другий день він підстеріг лікаря на улиці.

— Возьметесь ви знов мене лічити, чи ні?
— спитав швець.

Одержавши відмову, він всадив лікарєви в живіт великий кухонний ніж. Лікар упав із розпореним животом; рівночасно впав також хорий убийник, із якого хлюнула ротом кров. Обох сейчас піднято й відвезено до одного і того самого шпиталю; там вони обидва померли.

Ціла діяльність лікаря виповнена страшно нервовими моментами, які майже без перерви відбивають ся на серцю. Несподіване погіршене стану видужуючого хорого, невилічимий хорий, що жадає від тебе помочі, загрожуюча смерть хорого, безнастанна можливість нещасливого припадку, або помилки, наконець сама атмосфера терпінь і горя, яка оточує тебе — все те без перерви держить душу в стані якоїсь сумної невтихомирної тривоги. Стану сього не все відчуває лікар. Але ось тобі лучить ся день рідкий, коли в тебе все йде по мисли, вмерлих нема, хорі усї видужують, відношене до тебе приязне, — і тоді, після чутя глибокої полекші й спокою, що несподівано обхопило тебе, нараз зрозумієш, в яким нервово нап'ятім стані жиєш цілий час. Буває, що зовсім не стає сили вести таке житє; огорне така нудьга, що хочеть ся втікати, втікати як можна найдалше, позбутись

усіх хорих і хоч на хвилю почувати себе вільним і спокійним.

Жити так завсіди неможливо. І от у мене вже починає вироблюватись до дечого спасенна привичка. Я вже не так, як перед тим, терплю від ненависти й несправедливости хорих, мені вже не так крають серце їх страданя і безпомічність. Тяжко хорі найбільше поучаючі для лікарів; раньше я не розумів, як можуть мої товариші в шпиталю найрадше брати собі комнати з «інтересними», тяжко хорими? Я, навпаки, всіми способами старався відв'язуватись від таких хорих; мені було тяжко дивитись на сі висохлі тіла, з відстаючим мясом і гниючою кровю, тяжко було зустрічати звернені на мене погляди, повні надії, коли так страшно мало можна допомгти. Постепенно я привик до сього.

Я став привикати взагалі до сеї безнастанної атмосфери терпіння, в якій приходить ся жити і працювати. Я чую, що в мене поволи починає вироблюватись цілком окреме відношене до хорих: я поводжусь із ними ніжно й уважно, совісно стараючись зробити все, що можу, але коли скінчу, стараюсь їх викинути з очий і серця. Я сиджу дома в крузі добрих знайомих, говорю, сьміюсь. Треба поїхати до хорого. Я їду, роблю, що треба, потішаю матір, що плаче над вмираючим сином, але повернувши до себе, я відразу повертаюсь до попереднього настрою і на душі не лишаєть ся темний слід. «Хорий», з яким я принагідно стикаюсь, як лікар — є

чимсь зовсім иньшим, ніж хорий чоловік, якого я знаю з близька і від давна; за отсих я в силі боліти душею, відчувати разом із ними їх страданя, але з принагідними хорими я сего не зумію відчутти. І я можу зрозуміти мого приятеля хірурга, найгуманнійшого чоловіка, який питає, коли хорий кричить у нього під ножем, із зовсім щирим здивованєм:

— Дивний чоловіче, чого ти так кричиш ?

Для мене зрозуміле, як Пірогов зі своїм мягким, спочутливим серцем, міг дозволити собі на сей вибрик, про який він оповідає в своїх споминах. »Тільки один раз за час своєї практики — пише він — я так грубо помилився оглядаючи хорого, що протявши міхур, не найшов у нїм каміня, який мав вийняти. Се лучило ся мені як-раз у боязко-побожного діда; роздратований своєю помилкою, я був такий лихий, що змученого хорого в досаді вислав кілька разів до чорта.

— Як то ви Бога не боїтесь — сказав він слабим і благаючим голосом — і згадуєте нечистого, коли тільки імя Господне могло би зменшити мої муки!«

Се дивна прикмета людської душі, що вона під впливом привички в якімсь певнім, часто вузкім напрямі притупляється, лишаючись із усіх иньших боків незмінною. Ранійше я не міг собі того уявити, а тепер пересвідчений, що навіть дозорець вязниці і кат є в силі щиро і горячо перейматись усім добрим, коли тільки се добре лежить поза сферою його фаху.

Я помічаю, як чим раз більше починаю привикати до страдань хорих, як у відносинах з ними я д ржусь не безпосереднього чуття, але розумової свідомости, що триматись треба так, а не инакше. Се привикане дає мені змогу жити й дихати, не бути завсїди під вражінем смутку і тягару: але рівночасно таке привикане лікаря обурює й лякає мене — особливо тоді, коли воно обходить мене самого.

До мене приїхала з провінції моя сестра; вона була вчителькою в мійській школі, але перед двома роками змушена була лишити школу через недугу: від перетомлення в неї розвилось повне не вове вичерпанє; вона була така слаба, що день і ніч лежала в постелі, дзвінок викликав у неї напади конвульсії, спати вона зовсім не могла, стала злою і зза дрібниці дразливою. Дволітне ліченє ні трохи не помагало. І от вона приїхала до столичних лікарів. Я не пізнав її, так дуже вона похуділа й поблідла; очи стали великими, були окружені синіми смугами з дивним нервовим блиском. Колись енергічна, жадна праці, вона тепер була байдужна до всього. Я поїхав із нею до знаменитого невропатолога.

Нам прийшлось довго чекати, бо натовп хорих був великий. Наконець ми увійшли в кабінет. Професор із веселим, байдужним лицем, почав розпитувати сестру; на кожду її відповідь він кивав головою й казав: „прекрасно!“ Потім сів писати рецепту.

— Чи можу я надїятись, що подужаю? запитала сестра тремтячим голосом.

— Розумієть ся, розумієть ся, — добродушно відповів він — тисячі слабують на те саме, що й ви, — подужаєте! От ми вам назначимо купелі двічі на тиждень, потім“....

Мені ставало чим раз гідше дивитись на се веселе, байдужне лице. слухати сей тон, яким говорять лише з малими дітьми. А прецінь тут ціла трагедія: Перед півроком мати, що принадково зайшла до сестри, вирвала їй з рук морфіну, якою вона хотіла отруїтись, щоб не жити непотрібним паразитом. І от сей гідкий тон, се легковажене, вказують, як мало цікава ся трагедія для усіх посторонних.

Сестра стояла мовчки і з її очий мимоволі котились буйні сльози. Їй, гордій, було досадно, що вона не може їх стримати і вони котились іще частійше. Її велике горе було стерте на порох і осуджене як звичайна, нетяжка недуга. Таких, як вона — тисячі, і ні для кого в її горю нема нічого страшного... А вона так ждала його поради, так надіялась!

— Ну, от-от!.. Ну, се, панночко, вже зовсім не красно! — скрикнув професор, побачивши її сльози. — Ай-ай-ай, який сором! Плакати, га?.. Годі, годі!..

І знов усе в його розмові уявляло, що професор що дня бачить десятки таких плачучих і що для нього сї сльози — просто каплі солоної води, які подразнені нерви видавлюють зі слізних желез.

Ми мовчки вийшли, мовчки сіли в фіякер. Сестра нахилилась, притиснула до уст зарукавок

— параз розплакалась, злобно здавлюючи ридання і все-таки не маючи сили їх стримати.

— Не буду заживати його дурних ліків! — крикнула вона й винявши рецепту, розірвала її на шматки. Я не протестував; у мене в душі було те саме чутє і всяка віра пропала в лічення, назначене сим байдужним, самовдоволеним чоловіком, якого так мало обходить чуже горе...

А вечером того самого дня я думав: де найти межу, при якій могли би жити лікар і хорій і чи зумію я сам завсїди вдержатись на сій межі?...

XIX.

Якось у ночі до мого мешканя сильно подзвонено. Покоївка сказала мені, що мене кличуть до хорого. В передній кімнаті стояв молодий чоловік у шапці поштового урядника.

— Пане доктор, будьте ласкаві, чи не могли би ви як найскорше відвідати хору! — схвилювано промовив він. — Одна панї умирає. Тут недалеко, зараз за углом улиці.

Я одяг ся і пішов із ним.

— Що сталось вашій хорій? Давно вона недужа? — спитав я урядника.

Він здивовано здвигнув плечима.

— Просто не розумію!... Що таке, Господи!.. Вона жінка мого товариша, я живу в них столовником... Вечером вернула з мужем із гостини, жартувала, сьміялась. А отсе в тій хвилі чоловік її будить мене, каже, — що вона вмирає

і післав мене по вас... Від чого се сталось, ніяк не можу зрозуміти!

Ми вийшли на четвертий поверх темними, крутими східцями, осьвічуючи дорогу сїрниками. Провідник мій швидко задзвонив. Нам відчинив двері молодий, смуклий чоловік із чорною бородою в самій камізолі.

— Доктор, ради Бога!.. — провідав він. — Швидче!..

Він увів мене в спальню. На широкому подвійному ліжку, зігнувшись, головою до стїни, перухою лежала молода жінка. Я узяв за живчик — рука була зимна й важка, живчика не було. Я положив молоду жінку горілиць, подивився їй на око, вислухав серце... Вона була мертва. Я поволи випростувався.

— Ну, що? — запитав чоловік.

Я зі співчутєм здвигнув плечима.

— Вмерла?! — захлипнув ся він — і нараз дивлячись на мене остовпілими, витріщеними очима, швидко й коротко зарідав, немов загавкав; він немов не міг відвести погляду від моїх очей, трусячись і ридаючи сим дивним, відірваним, похожим на коротке гавканнє, риданнєм.

— Успокійтесь... Ну щож робити! — промовив я, кладучи йому руку на рамени.

Він важко сїв на стільчик і колишучись цілим тілом, вхопив ся за голову. Дівчина, що стояла коло комоди в нічній сорочці і вязаній спідниці, голосно заплакала.

Небіжка холодвіла. Молода і прекрасна, в обшитій коронками сорочці, лежала вона серед змятих простирал і ще, як здавалось, теплої постелі.

— Як се все сталося? — спитав я.

— Була цілком здорова! — крикнув муж. Вчера приїхала з гостини... В ночі прокидаюся, бачу, лежить якимось боком. Торкнув її за лице, — не ворухить ся, зимна... Господи, Господи! — Іване! та щож се таке!?

Мій провідник із жалем заморгав очима.

— Ну, голубчику, Сергію!.. Ну, щож робити! — сумно й благаючи казав він. — Божя воля! Он у Чепракових, сам знаєш, те саме було, — щож проти Бога вдієш?

-- Та так!.. Тільки що!.. Настусю! Насте!..

Дівчинка убралась і пішла посилати двірника по маті; небіжки. Мій провідник розважав мужа вмерлої. Мені нічого було робити, я встав, щоби йти.

-- Зараз, пане доктор!.. Одну хвилину.., будьте ласкаві! — швидко промовив чоловік.

Усе ридючи, він сквапно висунув шуфляду в комоді, почав у ній шукати і подав три карбованці.

— Не треба! — сказав я, насушившись і відводячи його руку.

— Ні, пане доктор, якже так? — стрепенув ся він, — з якої речі?.. Ні, вже, будьте ласкаві!..

Прийшлося взяти. Я повернув до дому. Мені було тяжко і досадно; одержані три рублі

налили мені кишеню: яким грубим, різким дісо-
нансом вірвались вони в їх горе! Я уявляв собі,
що так на моїх очах вмерла моя жінка, — і в
сей час приходиться ся шукати якісь три карбо-
ванці, щоби заплатити лікареві! Нехай би всі
лікарі були ангелами, то саме отсе оплачу-
ване їх помочі в той час, коли, здасть ся, весь
світ повинен завмерти з горя, — воно одно в
сплі викликати вороже і згірдне почуте. Таке
саме почуте, дивлячись на себе з боку, я від-
чував до себе.

Ох, ся платня! Скільки часу мусіло мину-
ти, щоби хоч дрібку привикнути до неї! Кож-
дий крок твоїй відмічує ся рублем, дзенькіт
сього рубля без перерви стоїть поміж тобою і
страдаючим чоловіком. Скільки утруднень ви-
кликуює він у відносинах між лікарем і хорим,
як часто шкодить він справі і звязує руки.

Особливо прикрим для мене в перші часи
був сам спосіб оцінювання лікарської праці —
плачено лікареві не за виліченє, але просто
за ліченє. При сучасному стані науки ина-
кше не може бути; але все таки видавалось
диким і нерозумним, брати гроші за працю, що
нікому не була корисною. Перед трьома роками
один ліонський лікар лічив хору виписуванем
у родчицю йоду; хора не видужала. Муж хо-
рої, чоловік багатий, місто того, щоби запла-
тити лікареві гонорар, подав на лікаря жалобу у
суд із жаданєм, щоби з нього стягнуто 10.000
франків за спричинену будьтоби шкоду здоро-
влю його жінки Суд відмовив позиваючому і

засудив його самого на заплату лікареві 500 франків за ліченє, бо лікар при ліченю уживав методи, виробленої наукою і тому не може бути відповідальним за невдачу ліченя.

Ну, а в чім же винен хорий, який звертаєть ся до лікаря по поміч, а мусить платити йому за саме вдоволенє, що без успіху лічив ся »методою, виробленою наукою«. Сганарель у молієрівськїм »Le médecin malgré lui« (»Лікар мимо волі«) каже: »Я находжу, що ремесло лікаря найхосеннійше від усіх: чи добре, чи зле робиш ти своє діло, тобі завсїди однаково платять. Невдача ніколи не паде на наші спини і ми краємо, як нам завгодно, материю, коло якої працюємо. Коли швець, шикючи черевики, зіпсує кусок шкіри, він мусить заплатити за шкоду, але тут можна убити чоловіка, нічим не платячи за се«. В отсих слова Сганареля, як і взагалі в відзивах Молієра про лікарів, є багато вірної правди. Та тільки річ у тім, що тут нема місця для кпин: перед нами знов одна з тих запутаних, тяжких суперечностей, яких так страшно багато в заводі лікаря. Ліонський суд найшов, що обвинений лікар »уживав методи, виробленої наукою і тому не може бути відповідальним за невдачу ліченя«. Молієр устами субретки Туанетти в „Le malade imaginaire“ (»Хорий з урєня«) глумливо замічає: »Ну, розумієть ся! Ви лікарі, находитесь при хорих лише для того, щоби одержувати ваші гонорарі і давати приписи, а все иньше — є вже ділом самих хо-

рих; най видужують, коли можуть«. І на все те приходять ся цілком поважно відповісти словами, якими в Молієра карикатурний лікар Діафойрус відповідає Туанетті: „Cela est vrai. On n'est obligé qu'à traiter les gens dans les formes“. Так, справді — ми тільки обов'язані лічити людей після усіх правил науки. І не наша вина, що отся наука така неточна. Коли би лікар дїставав платню лише за успішне ліченє, то щадячи свій труд, він не брав би ся за ліченє хочби трохи серйозної недуги, бо ручити за їївиліченє він ніколи не може.

З початку всяка взагалі платня, яку мені приходилось брати за мою лікарську пораду, була для мене страшно прикра; вона принижувала мене в моїх власних очах і брудним пятном лягала на мою працю. Я не розумів, як могли західно-європейські лікарі дійти до такого цинїзму, щоби ввести в звичай посилку пацієнтам рахунків за ліченє. Рахунок за ліченє! Немов би лікар був крамарем і його відношенє до пацієнта можна оцінювати, мов який товар, на франки і марки! Як ідеальний лікар Вольтера, я приймав платню «не инакше, як зі співчутєм» і користувався всякими можливими позорами, щоби її не прийняти. Перші два роки я наймав у Петербурзі комнату від газдині. Газдиня часто зверталась до мене за помочю і з початку при прощаню вручала мені гроші.

— Та ну бо! Що вам? — ображеним голосом говорив я і втискав їй гроші назад у долоню.

Газдиня, скриваючи усмішку, ховала гроші в кишеню, а я з її просторої спальні йшов у свою вузку і темну комнату біля кухні і сідав переписувати якійсь реферат про елеватори, по 15 копійок за аркуш, щоби заробити гроші на платню тій самій газдині за свою комнату.

Старо-руські черці-цілителі не знали платні за лічене; вони були «лікарями безмездними». На мою думку ся «безмездність» мусить бути підвалиною високої діяльності лікаря. Платня — се лише сумна необхідність і чим вона менче вмінувати меть ся в відносини між хорим і лікарем, тим ліпше; вона робить сі відносини непродними і напруженими і часто буквально звязує руки. Хорий віддужує, але він іще слабкий, його треба старанно доглядати; а свояки його ввічливо кажуть мені: «Тепер йому, хвалити Бога ліпше; як би стало гірше, ви вже будьте такі добрі, відвідайте нас». На се можлива одна відповідь: «Я повинен відвідувати його й тепер, — самі ви не можете знати, коли він потребувати ме моєї помочи». Але се рівночасно значило би: «платіть мені дальше за візити». І ти не даєш одної тоді потрібної відповіді, але лише плаєш хорого на ласку судьби.

Коли я читав у часописах, що який небудь лікар позиває свого пацієнта за гонорар, мені ставало соромно за мій ґах, в якому можливі такі люди; мені ясно ставав нераз перед очима образ сього лікаря, — черствого і жадного, що в страданнях хорого чоловіка бачить лише можливість одержати від нього стілько і стілько кар-

бованців. Нащо він став лікарем? Пехай би йшов у крамарі або ліверанти, або завів позичкову касу.

Я вступив у жите. Я ближче побачив відношенє хорих до лікарів, ближче пізнав своїх товаришів-лікарів. І поступенно мої попередні погляди стали значно змінитись. У мене був товариш-лікар, спеціяліст по масажу. Він протягом двох років лічив родину одного багатого торговця. Торговець дуже інтелігентний чоловік і в цілім того слова значіню »джентельмен«, був винен мому товаришови коло 200 карбованців. Минуло пів року. Товаришови треба було дуже гроший; він написав торговцеві ввічливе письмо, в яким просив його о присилку гроший. Торговець тогож таки дня сам приїхав до нього, привіз гроші, почав на позір дуже сердечно перепрошувати його.

— Ради Бога, вибачте, пане доктор!. Мені так соромно, що я зневолював вас ждати! Цілком із голови вилетіло. Знаєте, так багато діла — то те, то се, що мимоволі пиньший раз забудеш! Вибачте, будьте ласкаві, я справді виноватий.

Але цілий час він називав товариша не по імени, як давнійше, але »пане доктор«; цілий час держав ся з тою пересадною ввічливістю, якою люди прикривають згїрдне відношенє до чоловіка.

З сього часу торговець перестав звертатись по поміч до мого товариша. В своїх ділах він, розумієть ся, не вважав соромом, подавати своїм

клієнтам векслі і рахунки; але лікар — лікар що до свого діла примішує гроші... Такий лікар в його очах не стоїть на висоті своєї професії.

Поведене торговця вразило мене і заставило над справою призадуматись; воно було гідке і нерозумне, а між тим, в основі його лежав саме той високий погляд на лікаря, який і я колись поділяв цілком. По думці торговця лікар повинен стидатись, — чого? Що йому треба їсти і одягатись, і що він вимагає платні за свою працю! Лікар може цілу свою працю дармо віддавати суспільности, але хтож вони саме отсі безкорисні і з самовідреченем люди, що присуджують собі право, домагатись сього від лікаря?

Так, за свою працю, як кождий робітник, лікар має право одержувати платню і він не має чого стидатись сього. Нема найменшої основи, щоби він приймав платню потайно і соромливо, мов якийсь ганблячий і незаконний хабар. Суспільности звісні ясні образи лікарів-безсребренників, із самовідреченем, і такими вона хоче бачити усіх лікарів. Бажанє, розумієть ся, цілком зрозуміле; але було би ще краще, колиб і сама суспільність складалась із самих ідеальних людей. Пересічний лікар є звичайним пересічним чоловіком і від нього можна вимагати лише того, чого можна домагатись від пересічного чоловіка. І коли він не хоче працювати за дармо, то яке право пятнувати його користюлюбність мають ті люди, що свою власну працю вміють оцінювати дуже точно і старанно?

Не так давно д. Ем. Ге оповідав у часописи «Сынъ Отечества», як один його знайомий پرسив його, щоби він «припечатав» у часописи лікаря, що позиває свого знайомого за неуплату гонорару.

— А чому ж ви не заплатили йому? — спитав співробітник часописи.

— Та так, знаєте, — сьвята надходять, дачу треба наймати, дітям літну одержу справити, ну і все таке ильше.

От вам відворотна сторона сього високого погляду суспільности на лікарів. Лікар повинен бути безкорисним труженником, — але ми прості смертні, будемо на його кошт наймати собі дачі і забавляться на сьвятах. Один лікар оповідав мені таку пригоду зі своєї практики:

«Приїздить до мене якась пані і просить, щоби відвідати її хорого сина. Їду. Невеличке, але дуже догідне й гарне мешканє; син гімназияст лежить хорий на тиф. Я питаю, чи лічив його хто-небудь раньше. Мати згїрдливо зморщилась.

— Так, каже, його др. N. лічив... Скажіть, будьте ласкаві, доктор, чому серед лікарів так багато людей без серця і користолюбних? Сей др. N. приїхав один раз, оглянув Василька; кличу його в друге, а він відповідає — «я, каже, вже знаю його недугу і можу так, не бачучи його, приписати рецепту».

— Я признав їй, що так робити не яло ся. Я оглянув хлопця, приписав лік і відходжу. Мати провадить мене, дякує і... нічого! Стиснула

руку, сказала: »дуже вам вдячна«, — тай тільки.. Через три дні приходить знов, щоби візвати мене до себе.

— Я, кажу, вже знаю недугу вашого сива і можу так, не бачучи, приписати вам рецепту...

»Пані взяла рецепту і обурена встала та пішла, не поправавшись«.

Ся пані, розумієть ся, сагато і горячо оповідати ме всім про користолюбність наших лікарів. І тяжко повірити, з яким пересвідченням про справедливість своєї справи розповсюджують подібні люди свої оповідання і з яким співчутєм зустрічає суспільність сі оповідання. В 248 числі »Рижскаго Вѣстника« за рік 1892 поміщено лист д. А. Іванова, присланий до редакції такого змісту:

»Дня 21 вересня сього року, покликав я до своєї хорої дочки доктора Гордона. Пробувши десять минут у хорої, п. Гордон поїхав, обіцявши приїхати знов на другий день. За візиту заплачено карбованця. Через пів години після його відходу, моя дочка одержує від нього візитову картку, на якій написано таке: »Поважана Пані! З огляду, що стан вашого здоровля не грізний, раджу вам у будучности звертатись до лікаря, що живе ближше від мене. Що-до мене, то я за низшу ціну, як три рублі не їду до хорих до дому, а низше двох рублів не приймаю в себе дома. З поважанєм А. Гордон«. Не шкодило би докторови Гордонови, коли печатає свої повідомлення в часописах, щоби додавав до них також

таксу своїх візит. Тоді, принайменше, ніхто не буде помиляти ся в своїх рахунках. А. Іванов.“

»Працю лікаря — писав у своїй відповіді др. Гордон — годі правильно оцінювати, після постійно означеного гонорару. Безсонна ніч переведена коло ліжка бідного хорого цілком винагороджує ся свідомістю сповненого обовязку. За те має право лікар від заможного хорого вимагати відповідної його праці материяльної оцінки. Лікар, безсумнівно має багато святих обовязків у відношеню до ближнього; але і з боку хорого, або його оточеня повинні бути також деякі обовязки в відношеню до лікаря..

Переходжу до пригоди, що звершилась у моїй практиці дня 21 вересня сього року. Мене попрошено, щоби я »безпроволочно« приїхав до хорої на Курмановську улицю, на московське передмістє, що я зробив, як міг швидко. Коло хорої я, ні трохи не кванлячись, липив ся саме стільки, скільки на мою думку потребував сей випадок. Приїхавши до дому, я заплатив фіякрови, якому прийшлось віддати більшу половину свого гонорару. Останком із карбованця гонорару я справді остав ся невдоволеним. З огляду на клопотливість дальшого лічення хронічної слабости хорої, я зважив ся предложити їй свої умови, на які їй вільно було не згодитись«.

Сей випадок дуже характеристичний. Д. А. Іванов, — зважте, чоловік заможний, — заставляє лікаря »безпроволочно« приїхати до себе з другого кінця такого великого міста, як Рига; страчений лікарем час оплачує 30—40 ко-

пійками, — і не себе, але лікаря пригвожджує за користолюбність. І часопись печатає його письмо і читачі обурюють ся проти лікаря..

Будучи навіть звичайним пересічним чоловіком, лікар усе таки, в силу самого свого фаху, робить більше добра й проявляє більше безкорисности, від иньших людей. Одинокий житель родини—тяжко хорий, родна голодує — лікар не бере платні за ліченє. Розумієть ся, що кождий иньший, хоч трохи порядний чоловік при таких обставинах не взяв би грошей. Ріжниця лише та, що иньший не взяв би, а лікар не бере. Се чимала ріжниця! Для звичайних, пересічних людей, добре діло є чимсь надзвичайним і дуже рідким, для пересічного лікаря є вопо чимсь зовсім звичайним. Більшість лікарів визначає години ординації для безплатних хорих, у більшости міст уладжені безплатні амбулаторії і ніколи в них не бракує лікарів, які згоджують ся працювати в них за дармо. По рахунку проф. Сікорского, в головнійших амбулаториях города Київа («Красний Крестъ», «Покровская община» і иньших) в 1895 році подано 138.000 безплатних лікарських порад. Колиб ми оцінювали кожду раду лише на 25 коп., коли би ми припустили, що у себе дома і відвідуючи хорих, лікарі від усіх беруть платню, то все таки вийде, що двіста київських лікарів, що року жертвує на бідних около 35.000 карбованців... Читачі, скільки на рік жертвуйте ви на бідних?

Колиб люди всіх фахів — адвокати, урядники, фабриканти, дідичі, торговці — робили для бідних стільки-ж, скільки в межах свого фаху роблять лікарі, то саме питане про бідних до певної міри втратило би свою остроту. Але суть у тім, що лікарі повинні бути безкорисними, а інші... інші можуть задоволитись тим, що вимагати муть сеї безкорисности від лікарів...

Літ двацять тому сталась у Києві така пригода. Д-ра Проценка покликано до одного хорого. Він оглянув його, а дізнавшись, що хорий не має чим заплатити йому за візиту, відійшов не приписавши нічого. Доктора обвинено в суді і засуджено на грошову кару і одномісячний арешт на гавтвахті. Численні слухачі, що були в судовій салі, витали присуд оплесками і окликами: »славно!«

Що поведене д-ра Проценка обурювало — про се годі спорити, але цікава також психологія публики, що горячими оплесками зустрінула присуд і спокійно розійшлась домів. Розходячись, вона говорила про жорстокосердну грошелюбність лікарів, але їй навіть на гадку не прийшло, хоч копійкою допомгти тому бідному чоловікови, за якого засуджено д-ра Проценка. Я уявляю собі, що сей бідний чоловік вмє льюгично й консеквентно думати. Він підходить до першого-ліпшого з публики і каже:

— Як ви чули, на суді без сумніву доведено, що я бідний і не маю чим заплатити лікарєви; ви легко догадаєтесь, що мені треба не

лише лічитись, але й їсти, діти мої також голодні... Потрудіть ся дати мені два-три карбованці.

— Насамперед, голубчику, коли ти сього жадаєш, то я тобі нічого не дам — відповідає пан, трохи здивований такою сьмілістю. А коли ти просиш, то най там, для спасеня своєї душі я дам тобі пятака; возьми й помяни раба божого такого і такого...

— Ні, я не прошу, я жадаю, і не якого небудь пятака, але бодай два-три карбованці. Візита лікаря коштує менше-більше так само, а ви бачили, що з лікарем зроблено за те, що він відказав ся мені допомгти — і ви самі оплесками витали його засуд. Коли ви мені не даєте трьох карбованців, то я й вас пізву до суду.

Обурений добродій, розумієть, ся кличе поліціянта і при загальнім спочуваню публики приказує відвести навязливого чоловіка в участок. І там бідний чоловік дізнає ся, що не завсїди можна думати консеквентно, що лікаря за брак безкорисности можна посадити в тюрму, а усї иньші люди користують ся правом без перепон розпоряджатись своїми грішми і працею, за відмову запомогти вмираючому з голоду чоловікови їм дозволено знатись лише з власною совістю і коли ся совість досить тверда, вони можуть гордо нести свої голови і користуватись загальнім поважанєм.

XX.

»Першим обов'язком лікаря є: бути чоловіколюбним і при всякій нагоді готовим надавати діяльну поміч усім людям усякого стану, павіщеним недугою. Тому кождий лікар повинен після запросин хорих являти ся, щоби нести їм поміч. Хто не зробить сього без осібних, законом обнятих перепон, той за таке недбальство і легковажене терплячої людськості підпадає карі не вище сто рублів і в'язниці на час від семи днів до трьох місяців«.

Так звучить § 81 постановлення про лікарів і §§ 872 і 1522 загального, російського кодексу карного. Надармо стали би ми шукати в цілім „Зводі законів« інших випадків, в яких на людей накладано би юридичний обов'язок «бути чоловіколюбним» і в яких назначувано би кару «за легковажене терплячої людськості». Подібні вимоги закон ставить лише до лікарів. Та певжеж усі терпіня людськості обмежують ся тільки наглими занедужаннями людей і лише в сім разі вони потрібують швидкої і невідложної помочи? Чоловік бездомний може замерзнути на порозі ніким не занятого мешканя, може вмерти з голоду під вікнами пекарні, — і закон байдужно відішле його до трунарні і обмежить ся сконстантованєм причини його смерти; властителі дому і пекарні можуть бути спокійні: вони не мусять бути чоловіколюбними і поважати терплячу людськість. Але коли лікар, втомлений денною працею й попередною бессонною ночію, відкаже ся поїхати до хворого, ви-

ступає закон і замикає «жорстокого» лікаря в тюрму.

Чоловіка, що занедужав, не можна лишати без помочи. Коли б дозволено лікарям відказуватись від запросин, то в грізну хвилину не можна би було би дістати лікаря. У мене грізно хорий кривний, дорогий для мене чоловік. Я їду до лікаря. Він виходить до мене в передню комнату, жуючи біфштик і спокійно каже: «Я тепер вечеряю, а повечерявши ляжу спати; їхати пізно, пошукайте иньшого лікаря». В другім місци мені відповідають, що лікаря нема дома, в третім, — що він грає в карти й нерозположений їхати. Поки я їздив по місті, шукати лікаря, хорий вмер. Чи не лікарі винні в його смерті і чи не заслугоють вони на тюрму?

Але хібаж не винні властители домів із незанятими мешканцями в бездомности бездомних людей, хіба-ж не винні пекарі — в голодованю голодних? Так просто й короткозоро розв'язувати суспільні питання можна лише дітям. Не годить ся, щоби люди вмирили з голоду і замерзали на вулицях, але ціла суспільність повинна організувати для них поміч, а не звалювати стараня на окремих властителів домів лише тому, що в них є незаняті мешкання і на пекарів тому, що вони саме торгують хлібом. Не яло ся, щоби бідні люди вмирили без помочи лікаря, не яло ся, щоби люди не могли в ночі найти лікаря, — але про се повинна дбати така сама суспільність, закладаючи нічні дижури і утримуючи лікарів виключно для бідних. В Ан-

глії, Франції і Німеччині давно знесено закони, які зобов'язували лікарів за дармо лічити бідних і являться до хорих на перший заклик.

У нас суспільність не хоче затрудняти себе злишніми клопатами; цілий тягар звалює вона з своїх плечей на плечі одиниць і жорстко карає їх, коли вони відказують ся нести сей тягар. Несправедливість такого стану річий бе в очи, але що вона корисна для суспільности, то її не помічають і не хочять помічати. І от, сама ухиляючись від сього простого обов'язку, суспільність переймаєть ся благородним обуренням, коли ті, на кого вона звалила сей обов'язок, не досить радо виконують вимоги на них наложені. Діє ся щось неможливого: люди немов би тратять розумінє найпростійших річий, про які спорити соромно. Здивовано питаєш себе — невжеж моральна сліпота може доходити до такого степеня?

От що, на пр. писав д. А. П-в в ч. 8098 „Нового Времени“: — „Чи можуть по ночах або в сьвято боліти зуби? Мабуть не можуть, судячи по словах сеї особи, що жалуєть ся мені. У нас обурюють ся на лікарів, коли вони зовсім не йдуть, або йдуть нерадо в ночи до хворого, а більшість дентистів користуєть ся якимось окремиим привілеєм, в силу незрозумілих звичаїв — спочивати в сьвята і не трівожити себе в ночи. Хорий звертав ся до кільнох дентистів і жадного не міг побачити“.

Замітку сю навів я цілком точно; в ній таки так напечатано: »Якийсь окремиий привілей« і »незрозумілий звичай«. Про якого ще

робітника повернеть ся язик в д. А. П-а сказати, що спочивати у сьвята — се окремий привілей і не тривожити себе в ночі — се незрозумілий звичай? В відношеню до себе самого д. А. П в навряд найшов би такий звичай незрозумілим.

Я мав товариша на університеті, на прізвище Петрова. Скінчивши науку, він став земським лікарем у глухім повіті одної із східних губерній і пропав мені з очий. Перед двома роками в часописях, наперед провінціяльних, а потім і в столичних, оголошено обурюючу подію, якої героєм був як-раз отсей мій товариш В селі N. — доносили часописи — волосний старшина зїв гнилу рибу і заслаб. Він післав у сусідне місточко по земського лікаря — Петрова. Петров прислав місто себе фельчера. Хорому ставало чим раз гірше. Він у друге післав за лікарем, але знов приїхав фельчер. До рана старшина вмер. Як виявилось, др. Петров тої ночі був мертвецьки п'яний. Земство безпроволочно увільнило його зі служби. Місяців два прізвище Петрова не сходило із стовпців часописий і прославлялось по цілій Росії.

Через пів року я побачив Петрова у себе в Петербурзі; він приїхав шукати посади і зайшов до мене огорілий і неповоротний, у крохмаленій сорочці, до якої він не привик. Петров сидів, понуривши свою патлату голову й оповідав про те, що сталося.

— Все так і було, як у часописях — се правда. В нас був тоді ярмарок; амбулаторийні

оглядини у такі дні величезні, прийшлося прийняти коло двіста людей — а ти зрозумієш, що се значить. А в ночі перед сим кликано мене в Щеглівку до положниці, там перевів я оборот плоду і повернув до дому саме перед ординаційною годиною та ледви встиг випити склянку чаю. На ярмарок позїздились деякі приятелі. Сіли ми вечером грати «вінта», нотім випили. Випили, справді, таки як слід!.. Тиж знавш, що в мене йде монотонно тиждень за тижнем, місяць за місяцем, що я зазнаю прикrostий зі всіх боків, — так, що брате, иноді замутишь, що й на сьвіт не дивись сяб. І я вже знаю себе: підійде от така лїнія, — буває се разів пять до шести на рік, — задурнишь себе, випнеш, як слід, — конче так, щоби бути в похмілю, наче у неклі, — ну й знов ставишь сьвіжим і бадьорним. І тоді вернув я в такім стані домів. Кличуть до хорого: бо «вмирає». Я гринний чоловік не міг їхати, бо прийшло би ся шпитальному сторожеви класти мене на віз.. Ну, от і сталося...

Він помовчав.

— Ти, брате, не знаєш, що таке земська служба. З усіма треба бути в згоді, від кожного залежати. Хорі приходять, коли хочуть, і в день і в ночі; як їм відказати? Інший селянин їде коня кувати, в переїзді заїде й до тебе: чи не можна би поїхати, бо баба вмирає. Їдеш верстов пять: «деж хора?» — «А вона що йно пішла жито жати». Округ мій на пядесять верств, дві фельчерські оселі на ріжних кінцях, а кожду я мушу відвідати двічі на місяць. Сииш і йш, чорт

знає, як. І так день у день, без сьвят, без перерви. Страшно тяжка служба...: Дома син лежить у скарлятині, а ти їдь!.. Крайно тяжка служба!

Він задумав ся, положивши руки на коліна.

— Служба дуже тяжка! — повторив він і знов замовк.

— У часописях пишуть: »др. Петров був п'яний«. Правда, я був п'яний і се дуже погано. Всі мають право обурювати ся. Але-ж вони самі, — адже з них девятьдесять девять на сто дуже не від того, щоби випити, не один раз бувають п'яні і не винуватять себе за се. Вони лише не можуть зрозуміти, що иньшому чоловікові ні одна хвилинка його життя не дана в повну його розпорядимість. А се, брате, ой, як тяжко, — не дай Боже нікому!...«

Я дозволю собі познайомити читачів ще з одною газетною заміткою.

»Петербург тепер можна, буквально, назвати »безпомічним« — писав у липни 1898 року хронікар »Петербуржской Газеты« д. В. П. — в протязі останнього тижня мені тричі прийшлося переконувати ся, що літом столичні мешканці зовсім лишені медичної помочи. Літом Петербуржець не сьміє слабувати, бо йому прийдець ся дуже гірко, так що він ризикує не найти лікаря... Оповідіши, як йому й деяким із його знайомих прийшлося марно шукати по цілім Петербурзі за лікарем, д. В. П. кінчить свою замітку такими »дуже цікавими принципі-

яльними питаннями: »Чи мають право лікарі так занедбувати свої відносини до пацієнтів, як се вони роблять тепер? Чи лікарі є безусловно свободними людьми, які можуть розпоряджатись своїм часом відповідно до власного бажання? Коротше: чи служать вони суспільности, чи ні?»

Питання, дійсно, цікаві... Чи служать лікарі суспільности, чи ні? Таж кожда служба числить хочби на яку небудь взаємність обовязків. Лікарі виїзять на літо з Петербурга — одні, щоб спочити від зимової праці, другі — тому, що прожити літом із практики в обезлюдненому Петербурзі тяжко. Вони повинні лишатись, бо можуть бути потрібними д. В. П. і його знайомим, які нехтують шпиталями, що відкриті також літом, і мійськими лікарями. А колиб д. В. П. й його знайомі були здорові, то чи подбають вони про те, щоби оплатити пробуване в Петербурзі лікарів, які лишились для них? З якої речі! Най живуть, як хотять, але най кожної хвилини будуть готові до послуг д. В. П.

Замітка хронікаря „Петербурзької Газети« цінна тою наївною брутальністю й простотою, з якою вона висловлює пануючий в суспільности погляд на законність і конечність закріпощення лікарів. „Чи лікарі безусловно свободні люди, які можуть розпоряджатись своїм часом відповідно до особистого бажання?“

Річ тут іде не про лікарів, що в службі і які приймаючи вигоди і забезпечене служби, тим самим, розуміється, зрікаються „безумовної свободи“; річ йде тут — про лікарів взагалі,

в відношенню до яких люди себе самих вважають рішучо нічим незвязаними. З грізною, пильною і немилосерною увагою слідають вони за кожним кроком лікаря: „служи суспільности“, будь героєм, труженником, не смій користуватись »незрозумілим звичаєм« — віддихати, а коли ти обезсилиш ся, або згинеш на роботі, то се нас цілком не обходить.¹⁾

Недавно ми хоронили нашого товариша д-ра Стратонова. Тиждень перед тим він переводив у приватнім домі трахотомію і, висмоктуючи з розрізу трахеї діфтеритні болонки, заразив ся сам діфтеритом; він умер молодий, силь-

¹⁾ В петербурьськiм губернськiм земськiм зiбраню, на засiданю дня 8 грудня 1900 року поставлено внесене на видачу одноразової за-помоги двом санiтарним лiкарям i одному фель-черови, якi заразились тифом, сповняючи свої обовязки. Гласний П. П. Дурново рiзко повстав проти внесеня управи. Від зараженя — казав він — нiхто не обезпечений, а лiкарі, задля са-мого характеру своєї служби повинні ризикува-ти своїм здоровлєм. Колиб лiкар умер, то ще можна би допомгти його родині, але в данім припадку він лише занедужав. З девяти сані-тарних лiкарів кожного року напевно один ле-жати-ме в горячці або иньшій недузi, невжеж у кождім подiбнiм випадку земство повинно давати запомогу? Коли земства так ще-дро давати-муть запомоги, то лiкарі навмиєно заражувати-муть ся ти-фом. — На честь петербурьського земства заява д. Дурнова викликала однудушний протест зi-браня.

ний і енергійний, і ся смерть жахала нас своєю несподіванністю й швидкістю.

В капличці стояла його домовина, обвішана непотрібними вінками. Пахло ладаном, під склепіннями завмирала «вічна пам'ять», до вікон долітав шум і грохот міста. Ми стояли довкола домовини —

І мовчки дивились мерцєви в лице
Про завтрішний день поминляючи....

По ньому лишилась удова, діти; ані до них, ані до нього, нікому не має діла. Місто поза вікнами шуміло байдужно й метушливо і, здавалось, що колиб устелено всі улиці трупами, — воно жило би тим самим метушлим, з'осередженим у собі житєм, не відріжняючи поглядом трунів від камінного бруку...

«Чи служать лікарі суснільности, чи ні?»

По рахунку д-ра Гребенщикова від заразливих недуг умирає 37% російських лікарів у загалі і коло 60% лікарів земських з окрема. В 1892 році половина усіх померших земських лікарів умерла від сипного тифу. У яких денервующих умовах проходить діяльність лікаря, можна було досить добре бачити з попередних розділів. Проф. Сікорський на основі офіційальних даних досліджував питанє про самоубийство російських лікарів. Він найшов, „що в роки від 25 до 35 літ самоубийства лікарів становлять 10% звичайної смертности, се значить, що в такі роки „з десяти померших лікарів один умирає від самоубийства“. Число се так страшне, що здаєть ся неправдоподібним..

Але от другий дослідник др. Гребенщиков, на основі иньшого материялу і цілком незалежно від проф. Сікорського, прийшов до виводів, які майже не різнять ся від виводів проф. Сікорського; по обчисленню Гребенщикова за роки 1889—1892 самоубийство становило 3, 4 прц. смертей лікарів у загалі і більше 10% смертей в сїх земських лікарів.

Проф. Сікорський заняв ся дальше зіставленнем своїх даних із даними иньших країн Росії й західної Європи. виявилось, що російські лікарі мають сумний привілей займати перше місце в сьвітї що до числа самоубийств. При сїм замітна така обставина: лікар, що рішив ся на самоубийство, зумів би легше, чим хто небудь другий, вибрати собі найменче болючий рід смерти; в дійсности оказуєть ся, що навпаки в самоубийствах лікарів поражаючо часто фігурують найбільше тяжкі роди смерти: отровне стрихніною, сїрчанім і карболовим квасом, проколюване серця трокаром і т. и. »Очевидно — замічає проф. Сікорський — значне придавлене інстинкту самоохорони — робило для нещасних товаришів однаково добрим всякий спосіб вкороченя життя, щоби лише діпняти мети».

Так лікарі »служать суспільности» і служба ся не з особливо легких і спокійних. А от яка доля жде лікарів, що »відслужили суспільности». В нас ествує лікарська каса запомогі, основана проф. Я. А. Чистовичем. Передо мною друковані протоколи засідань комітету каси за 1896 рік. Ось вам два виїмки з них: »Предста-

влено просьбу члена каси М. А. Висоцького, назначити йому пенсію з огляду на брак засобів до життя й неможливість через недугу займатись практикою. Д. Висоцький, колишній ашинський міський лікар, у віці 59 літ, не має ніякого майна, не одержує державної платні, не має рідні, яка могла би дати йому приміщенє, не в силі удержувати себе особистою працею і потребує чужого догляду через те, що має розвинений блуд серця і параліж м'язів правого боку тіла. — Назначено пенсію 300 карбованців.

Представлено просьбу лікарки, Катерини Ів. Лінтварової назначити їй за допомогу 200 карбованців із огляду на її тяжкий, материяльний стан, бо вона терпить на хронічну малярію і на сильну недокровність, що розвинулась після сипного тифу, який вона перебула і яким заразилась на службі, як земська лікарка. Проф. В. П. Манассеїн і др. Д. Н. Жбанков посвідчають, що стан п. Лінтварової дійсно тяжкий і що вона потребує помочи на ліченє й житє. — Назначено 200 карбованців.

Згадана каса — каса взаємної помочи складаєть ся із щорічних вкладок членів каси, які тільки й мають право на за допомогу. Суспільність якій служать лікарі, ся каса, розумієть ся, в ніякий спосіб не обходить, вона й не хоче з нею ніякої звязи. Заражуйтесь і нівечте себе на роботі для нас, а коли ви вибетесь із божового ряду, помагайте самі собі. Розміри назначених за помог, у наведених виїмках, кажуть самі про себе, яку поміч може давати своїм членам каса.

XXI.

У докторській дисертації В. К. Анрена між іншими тезами поміщена й така: «Квартальні (околоточні надзирателі), сторожі і портиери забезпечені краще від лікарів, що є в службі». Се зовсім не прибільшене. Лікарі багатьох мійських шпиталів одержують у нас по 45—50 карбованців на місяць; у Петербурзі лише дуже недавно платню шпитальним лікарям піднесено до 75 карбованців. Мійські лікарі, обтяжені масою різнородних обов'язків одержують по 200 рублів на рік. По обчисленням Гребенщикова вийшло на яву, що 16% усіх лікарів, що є в службі, одержує платню менше 600 рублів на рік, і 62% — не більше 1200 рублів. Дуже розширена думка, що сю скрупу платню можуть лікарі легко піднести приватною практикою і що як-раз сею обставиною треба вияснити невелику платню лікарів. Але для приватної практики треба насамперед свобідно розпорятись своїм часом. Се лежить уже в самій сути умов приватної практики, що вона не дасть погодити ся з совісним сповнюванем обов'язків, наложених службою. А між тим, коли лікар «недбало» відноситься до своєї служби, то на нього летять громи і тоді люди забувають, що вони самі вказують на приватну практику, як на конечний, побічний заробіток до мізерної платні. Крім того сей побічний заробіток, мимо загально розширеної думки, дуже невеликий. По дослідям Гребенщикова в 75% усіх лікарів (рахуючи й тих, що вільно практикують), заробіток на при-

ватній практиці не перевищує 1000 рублів на рік. Мало є інтелігентних фахів, яких праця оплачувала би ся гірше.

На торговиці лікарської праці в нас давно переповнене, подажа праці значно перевищує попит. Се веде до конкуренції між лікарями, у якій гірші з них не гордять ніякими способами, щоби відбити пацієнта в соперника. Покликані до хорого такі лікарі насамперед розкритикують усі приписи свого попередника і заявлять, що «якби йшло так дальше, то можна би заморити хорого». Останні сторінки усіх часописів переповнені реклямами таких лікарів і їх прізвища відомі кождому не менче, як прізвище «везді сущого» Генрика Блюкка; більше зручні штучно розпускають між суспільністю через хронікарів і інтервієрів звістки про блискучі операції і вилічення і т. и., з другого боку, чимало лікарів переконавшись про трудність і брак обезпеченя свого фаху, вступають в урядничу службу, або беруть ся за яке небудь иньше діло; по видимому число їх усе росте. За останні роки оголошено кілька фактів самоубийств лікарів наслідком голодованя; відомі також приміри, що лікарі займали посади фельчерів із платою такою-ж, як і фельчери.

Люди навіть у порівнаню осьвічені нерідко висловлюють думку, що причиною тяжкого положеня лікарів є їх стремленє до осіданя по містах. Люди сї кажуть: у нас близько дваццяти тисяч лікарів, а населенє Росії зложено зі 128 мільонів. Чи ж можна тут говорити про гі-

перпродукцію? Лікарі не хочуть іти в глушу, але хочуть конечно жити в культурних осередках. Розуміть ся, що у сих осередках помічасть ся гіперпродукція, але ся гіперпродукція цілком штучна. Лікарі в осередках голодують, а села гинуть і дегенерують ся з браку лікарської помочи. У нас лікарів за мало, а не за багато і треба всякими способами дбати про побільшенє їх числа.

Село справді гине і дегенеруєть ся, не маючи лікарської помочи. Але невжеж причиною сьому те, що в нас мало лікарів? Половина російської людности ходить у личаках — невжеж се тому, що в нас мало шевців? Вбільшуйте число шевців без кінця — а наслідок буде один: самим шевцям прийдесть ся ходити в личаках, а хто ходив у личаках, той таки ходити-ме в них.

Лікарі зовсім не мають такого дивного смаку, щоб воліти голодуванє по містах, як кусник хліба в глуші. На посади земських лікарів в дуже глухих місцевостях, з дуже невибагливою платнею, завсїди являєть ся маса кандидатів. Так прим. в 1881 році, як доношено у «Врачѣ», на одно вільне місце земського лікаря в Княгинїнськiм повіті подано 76 просьб, на друге в Кашинськiм повіті 92 просьби. Річ не в тім, що лікарі боять ся глуші — річ просто в тім, що села в нас невимовно бідні і не в силі оплачувати працю лікаря. Вісімдесяті роки дають чимало проб вільної лікарської практики на селі, всі ще памятають прізвища д-рів Сичугова, Таїрова і иньших. Але проби сї довели лише, що

люди, переняті ідеєю, можуть сяк так перебиватись на селі без сторонньої піддержки. Але річ цілком не в тім, річ у тім, чи може пересічний лікар — не подвижник, але звичайний робітник вижити на селі з лікарської праці. Хто хоч скільки небудь обзнайомлений з положенням нашого села, той не буде спорити, що його біднота і некультурність цілком замикають доступ до нього звичайному, вільно практикуючому лікарю.

Матеріальне забезпечення лікарів чим раз погіршається. А між тим, в останнім часі у нас виступає для них новий конкурент — бажаний і рівночасно грізний — жінчина. Як скрізь, де жінка виступає конкуренткою мушці, вона за ту саму працю вдовольняє ся меншою платнею і тим самим обнижує платню мушці. З наведених др. Гребенчиковим даних видно, що пересічна платня лікарів-мушці виносить 1161 рублів на рік, тоді як у лікарів-жінок — 833 рублів. З побільшенням числа жінок-лікарів, вони, безсумнівно чим раз більше причиняти-муть ся до загального обниження платні за лікарську працю.

Таке саме положення лікарів є не лише у нас. У західній Європі воно навіть іще гірше. Скрізь — величезна армія лікарів без праці, без заробітку, яка готова йти на які небудь умови. Літ тому вісім шпитальна каса в Будапешті заявила, що платити-ме лікарям за кожду візиту хорих по сорок крейцарів (около 25 коп.); не зважаючи на се, лікарів, які хотіли вийти в зно-

сини з касою, було чимало. Більша половина берлінських лікарів заробляє не більше, як 75 карбованців на місяць; віденські лікарі не гордять платнею по 20 крейцарів (12 коп.) за візиту. Анрі Беранже в своїй статі: «Інтелігентний пролетаріят у Франції» каже: «Ціла половина паризьких лікарів веде дуже бідне життя. Більша-ж частина сеї половини в дійсности є жебраками — жебраками в буквальному того слова значіню, бо репрезентанти сього фаху нерідко ночують у нічліжних домах. На провінції з десяти тисяч лікарів заледви пять тисяч заробляє собі на приличне життя».

І в західній Європі маси лікарів не находять собі роботи, розуміють ся, зовсім не тому, що занотребоване суспільности в лікарській помочи зовсім вдоволене; і там, як і в нас, для широких верств суспільности лікарська поміч є розкошию. Се — просто частинне явленє тих самих поражаючих суперечностей, які, подібно, як коріння дуба — землю, проникають кріпко і глибоко самі основи сучасного життя.

Тисячі пудів хліба й мяса гниють, не находячи кунців, а рівночасно тисячі людей умирають із голоду, не находячи праці; потоками леть ся кров, щоби в дуже далеких частях світа завювати базарі для сукна й оксаміту, а люди, що роблять сі сукна й оксаміт, носять перкалі і бархани.

XXII.

Недавно в ранці мене розбуджено до хорого, кудись у одно з передмість Петербурга. У ночі я довго не міг заснути, мене обхопило дивне почуття; голова була важка й тупа, глибоко у грудях дрожало щось нервово і мені здавалось, що всі нерви тіла перемінились у сильно натягнені струни; коли з далека роздавав ся свист поїзду на двірці залізниці, або шелестіли тапети, я хоробливо здригав ся і серце, немов обірвавшись, починало нараз швидко битись. Випивши бромового натру, я нарешті заснув; і от через годину мене розбуджено.

Ледви свитало. Я їхав у фіякрі по пустинних і темних улицах; у передсвітнім тумані сумно передирав ся свист далеких фабрик, було зимно і вогко; рідкі огники сонно блимали у вікнах. На душі ставало сумно і якось дивно — пусто. Я згадував свій вчорашній стан, помічав теперішній розстрій — і з жахом почув, що я хорий, тяжко й серіозно хорий. Вже два останні роки я помічав, як у мене чим раз сильніше напружують ся нерви, та лише тепер я зрозумів ясно, до чого я дійшов.

Сім літ я лікарем. Як прожив я отсі сім літ? Всі вони були жорстокою насмішкою над тим, що я, як лікар, повинен був приписувати своїм пацієнтам. Цілий час нерви напружені, цілий час жите дражнить отсі нерви. Щоби безкарно переносити такий стан, треба величезної нервової сили, а між тим приходиться жити так, що навіть залізна витривалість мусить

зруйнуватись. Для мене нема сьвят, нема обезпеченого спочинку; кожної хвилини можуть мене відорвати від сну, від їжі на цілі години і нікого не обходять мої сили. І от із кожним роком чим раз більше переменяєш ся в руїну-неврастенїка; щезає радість життя й любов до нього; щезає, що страшнїйше, вражливість і спосібність до палких вражїнь. А між тим бачиш, що все те є в душі: колиб ти міг хоч трохи пожити людським житєм, — і душа відродила би ся, і здасть ся, що в нїй так багато сили й любови...

А серед яких умов я живу? Після п'ятилітнього очікування я, нарештє, одержав платню сїмдесять п'ять рублїв; з неї і з непевного заробітку з приватної практики я мушу прожити з жінкою й двома дїтьми; питання про пальто на зиму, про купованє дров, про найманнє няньки, — для мене тяжкі питання, задля яких приходять ся тяжко ломити голову та бігати по позичкових касах. Мої товариші — чи то податковий інспектор, чи то інженер, чи то акцизний урядник, вони одержують за спокійну, безтурботну службу платню, про яку я не сьмію навіть мрїти. Я лишений навіть родинних радощїв, лишений спроможности спокійно пригорнути свою дитину, бо в мене в той час повстає думка: а що буде, як я своєю любовю перенесу на неї той кїр, або скарлятину, з якими сььогодні я мав до дїла в хорого?

В раннїм туманї розстелялось передомною величезне місто; високі будинки, понурі й тихі, тиснулись один до другого і кождий з них не-

мов би думав свою окрему думку. Отсе передо мною се грізне страховище! Воно вимагає від мене всіх моїх сил, всього здоровля, життя, — а рівночасно, аж страшно, так мало йому на мені залежить... І я мушу йому коритись, — йому, що бере в мене все, а в заміну не дає нічого!

Думати, що можна се страховище розжалобити, — сьмішно; сьмішно також сподіватись, що можна щось від нього осягнути тим способом, що вказує ся йому його несправедливе відношенє до нас. Лише той, хто бере ся, може зневолити його до послуху собі. І вихід для нас один: ми, лікарі, повинні з'єдинитись, повинні з усіх сил боротись із отсим страховищем і відвоювати собі ліншу і більше свобідну долю.

Я їхав шляхом передмістя. Коло порослих зжовклою травою рівчаків тягнулись деревляні містки, матові від роси. З фабричних димарів підіймав ся дим і темною, душною заслоною стелив ся по над дахами. Фіякер остановив ся коло воріт жовто-динамонового деревляного дому.

По темних, крутих сходах підняв ся я на другий поверх і задзвонив. У маленькій комнатці сидів біля стола блідий чоловік років трийцяти, у синій блюзі з розстібненим ковнїром! Його русяві вуси й борідка були в крові; коло нього долі стояла велика черепава миска; миска була повна червоної води й у тій воді пливали чорні сцїпи крові. Молодиця, плачучи, лупала великим ножем лїд.

— Вибачте, пане доктор, що непокоїв вас! — сказав мущина, швидко встаючи мені назустріч і простягаючи руку. — Річ у мене відома, — туберкульоза, і наслідком сього харканє кровю. Та от жінка дуже настоювала, — щоби конче лікар приїхав...

— Поперід усього лягайте і не розговорюйте! — перервав я йому. — Вам не слід говорити, хочби одного слівця. І не хвилюйтесь, — бо стан вашого здоровля не грізний.

— А я хвилююсь? — здивовано сказав він про себе, здвигнувши плечима, й сів на постели.

Я положив хорого і обережно притулив стетоскоп до його грудий. Закинувши свою гарну голову і прикусивши тонкі, скрівавлені губи, він лежав і прижмурившись глядів на стелю.

— Чим ваш чоловік займаєть ся? — спитав я молоду жінку, скінчивши вислухувати і випростувавшись. Вона стояла коло стола, з сльозами на щоках і з нудьгою слідила за мною.

— Котлярем він був в Н-ському заводі... Господи, Господи, до трийцяти літ тільки й дотягнув! А який був здоровий!... Мідяна пара, — як швидко всю грудь виїла.

Вона, ридаючи, припала грудьми до краю стола.

— Ну, Катрусю, чого ти? Не так воно небезпечно! — нетерпливо і ласкаво промовив котляр. — Чула і доктор сказав... З таким харканєм крові і до пядесяти літ доживають, — правда, що так? — Звернув ся він до мене.

— Розумієть ся, що так... Тільки не говоріть, та лежіть тихо... Бувають випадки, що й цілком видужують....

Котляр лежав мовчки і потверджуючи кивав головою. Я сів писати реценту.

— Боже мій, Боже мій, як то швидко життя його зломало! — захлинувшись, сказала жінка. — Я вам скажу, пане доктор, — він себе ні тріхи не жалів; а як він жив! Приїде з роботи, зараз за книги, цілу ніч сидить, або за ділом бігає.. На одного-ж чоловіка йому сили дано не на двох!...

Хорій закашляв ся ії нахилившись над мискою, виплював великий сідн крови.

— Ну годі! що там багато говорити! — півголосом сказав він жінці, як віддихав ся.

Я просидів у хорого з пів години, втішаючи ії заспокоюючи його жінку. Комната була вбога, але усе в ній говорило про запотребоване хазяїна. В кутку лежала куна часописий, на комоді й на машині до шиття були книги, й на їх оправах я прочитав деякі дорогі ії близькі імена.

Я ввійшов і сів у фіякер. Тепер було цілком ясно, туман підняв ся з землі і вогкими, сірпми клубами розстелявсь по небі; в просьвітку видне було чисте небо, осьвічене сонцем. На улицах було, як і по переду тихо, але з димарів домів уже йшов дим, у вікнах блищали самовари і видно було людий; по сизих від роси містках здовж рівчаків тягнув ся чорний, густо натоптаний слід. Я згадав той настрій,

з яким я їхав сюди і з яким дивився на отсі містки й порослі жовтою травою краї рівчаків; настрої сей здавав ся мені тепер таким дивно-дрібним і чужим, не щоб мені тепер було соромно за нього — мені просто було чудним і незрозумілим, як міг я підлягти йому.

Ми повинні з'єднатись і боротись — се, розумієть ся, так. Але хто «ми»? Лікарі? Ми можемо, розумієть ся, старатись поліпшати стан своєї корпорації, піднести взаїмну поміч і иньше в таким роді. Але боротьба, боротьба широка й радикальна неможлива, коли на прапорі стоїть голий грін. Наше положенє тяжке. Але кому з посторонних воно може здаватись таким? В фабриках рогіжок, як наймають робітників, то ставлять умову, щоби вони не просили милостині по місті; жінки-робітницї зневолені у нас віддавати себе майстрови, бути повіями, зате лише, щоби мати право на роботу. Було-б, розумієть ся, дуже гарно, кслиб ми одержували платню, яку одержують інженери, колиб ми могли робити, не втомляючись і не думаючи про завтра. Але се легко казати. Земський лікар одержує жебрацьку платню, але село не в силі зі свого чорного хліба дати йому мяса й вина. Винагорода лікаря взагалі дуже низька, а однак ліченє не тільки для бідного, але й для чоловіка середнього достатку буває руїною. Виходом тут не може бути дорога, про яку я думав. Се була-б не боротьба відділу у рядах великої армії, се була-б боротьба гуртка людей проти всього окруженя, і тому сама по собі була би

нерозумною і безплідною. І чому ж так трудно зрозуміти се нам, які з малку росли „у широких розумових горизонтах“, коли се так добре розуміють люди, яким кожний крок сих горизонтів приходить ся завойовувати тяжкою працею?

Так, вихід у чім иньшій. Сей єдиний вихід — у свідомости, що ми — лише невеличка частина одного величезного, неподільного цілого, що виключно в долі й умовах сього цілого можемо ми бачити й свою особисту долю і успіх.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

у Львові, ул. Чарнецького ч. 26

вийшли досі отєї книжки й брошури:

	кор.
Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1·00
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О. Українські казки	0·50
Боровиковський Л. Маруся	0·25
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0·25
Будзиновський В. Хлопська посілість (2·40)	2·00
Винниченко В. і Деде В. Повісти й оповід.	3·00
Вересаєв В. Записки лікаря	3·00
Верн М. Біблія	0·40
Вовчок М. Народні оповідання Т. I (1·60)	2·00
» » » » Т. II (1·60)	2·00
Воробкевич С. Над Прутом	1·60
Гавлічек-Боровский К. Вибір поезій	1·60
Гайне Г. Подорож на Гарц	1·20
Гамсун К. Голод	2·20
Гауптман Г. Візник Геншель	1·60
Гіго В. Кльод Ге	0·25
Гоголь М. Вій	0·40
Гомер (переклад Ніцишеького). Іліада, кн. 1.	0·30
» » » » » 2.	0·35
» » » » » 3.	0·25
Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина	0·20
» » Бех-Аль-Джугур	0·10
Горький М. На дні життя	0·70
Гуцков К. Урисьє Аюста	1·40
Данте Алігері. Пекло, кн. I—X.	0·40
Достоевський Ф. Грач	1·50
Драгоманів М. Черешка, т. I.	1·80
» » Мик. I. Костомарів	0·15
» » Два учителі	0·10
Еган Е. Руські селяни на Угорщині	0·25
Енгельс Ф. Людвік Фасрбах	0·50
» » Початки родини	1·50
Заревич Ф. Хлопська дитина	1·80
Золя Е. Напад на млин	0·20
» » Повінь	0·30
» » Смерть Олівіс Бекайля	0·20

	КОР.
Інґрем Д. Історія політичної економії	4-00
Кавці К. Народність і її початки	0-65
Карсєв М. Філософія історії	0-25
Катренко О Пан Природа	1-40
Квітка Г. Маруся	0-50
Кистяковська М. Іван Гус	0-20
Кляйст Г. Маркіза О...	0-40
Кобилянська О. Покора	1-40
Кобринська Н. Дух часу	1-60
Ковалів С. Дезертир	1-60
» » Громадські промисловці	1-60
» » Риболови	2-00
Копицький О. Молодий вік М. Одниця	2-00
Короленко В. Судний день	1-20
» » Ліс шумить	0-20
Костомарів М. Письмо до редакції Колокола	0-20
Коцюбинський М. В пугах шайтана	1-60
» » По людському	2-00
» » Поединок	2-00
Кравченко В. Буденне житє	2-00
Кривський А. Пальмове гілля (3-00)	2-00
Куліш П. Орися	0-06
Курцій Руф. Фільотас	0-20
Левицький М. Умова для селянських епілок	0-20
Ленкий Б. З життя	1-20
Лукіянович Д. За Кадильпу	3-00
Люкіян. Юіітер у клопотах	0-35
Мартович Л. Нечитальник	1-60
» » Хитрий Панько	1-50
Масарик Т. Ідеали гуманности	0-35
Мирний П. Лихі люди	1-40
» » Морозенко	0-90
» » Лови	0-06
» » Лихий попутав	0-40
» » Серед степів	3-00
Міцкевич А. До галицьких приятелів	0-15
Мопсан Г. Дика пані	1-30
» » Горля	1-30
Наумович В. Величина звiздяного сьвіта	0-15
Олехнович В. Раси Європи	0-70
Оркан В. Скапанний сьвіт	1-00
Понтопідан Г. Із хат	1-00
Пулюй І. Непропаша сила	0-20
» » Нові і перемінні звiзди	0-15
Раковський І. Вік нашої землі	0-10
» » Вулкани	0-30

	КОР.
Сеньобоб Ш. Австрія в XIX ст.	0:80
» » Міжнародні революційні партії	0:40
Сроковський К. Оповідання	1:40
Степняк С. Підземна Росія	3:00
Стефанік В. Дорога	1:60
Стороженко О. Марко проклятий	1:40
» » Оповідання, I.	0:20
Тен Г. Філософія шутки	1:00
Терлецький О. Москвофіли й її народовці	0:30
Тимченко Е. Калевала (переклад)	3:00
Толстой Л. Відроджене	3:60
» » Крайцерова соната	0:90
» » Смерть Івана Іліча	0:55
Томашівський С. Київська козаччина 1855 р.	0:10
Тургенєв І. Ася	0:40
» » Весняні води	1:30
Уайт Д. А. Розвій географічних поглядів	0:30
» » Розвій астрономічних поглядів	0:45
Українка Л. Думи і мрії	1:60
Фльобер Г. Іродіяда	0:30
Флямарион К. Про небо	2:00
Франко І. Поеми	1:60
» » Полуйка	1:40
» » Коваль Бассім	1:60
» » Сім казок	1:40
» » Захар Беркут (1:60)	1:20
» » Шевченко в польській революц. легенді	0:40
» » Укравене щасте	0:50
Чехов А. Каптанка	0:15
Шекспір У. (пер. Куліна). Гамлет	1:80
» » Приборкана гоструха	1:40
» » Макбет	1:60
» » Коріолян	1:60
» » Юлій Цезар	1:60
» » Антоній і Клеопатра	1:80
» » Багато галасу з нечевля	1:60
» » Ромео і Джульєта	1:80
» » Король Лір	1:80
» » Міра за міру	1:40
Яцків М. В царстві сатани	1:40
» » Огні горять	2:50
Ярошинська Е. Перекиньчики	2:60
Єфремов С. Національне питанє в Норвегії	0:30

